

30.80

93

SAUL FRIEDLÄNDER

A NÁCI ANTISZEMITIZMUS EGY TÖMEGPSZICHÓZIS TÖRTÉNETE

URÁNUSZ KIADÓ

Saul Friedländer

**A NÁCI ANTISZEMITIZMUS
EGY TÖMEGPSZICHÓZIS TÖRTÉNETE**

A fordító ajánlása:

*Feleségemnek, Frank Erzsébetnek,
aki átélte és átszenvedte e történelmet*

K. I.

A 144587

Saul Friedländer

**A NÁCI ANTISZEMITIZMUS
EGY TÖMEGPSZICHÓZIS TÖRTÉNETE**

Francia eredetiből fordította:

KORMOS ILLÉS

URÁNUSZ KIADÁS

Budapest, 1996

J000006356

JATE Egyetemi Könyvtár

URÁNUSZ KIADÓ

Cégtulajdonos: dr. Györgypál Katalin

Szerkesztés: Ferenczi Nagy Kamil

A francia kiadás címe:

Saul Friedländer:

L'antisémitisme Nazi

Histoire d'une Psychose Collective

Paris, 1972

Első magyar kiadás

Fordította: Kormos Illés

A borító első oldalán: a Szerző portréja
A borító hátsó oldalán: a Fordító portréja

© Saul Friedländer, 1972

© Translation: Kormos Illés dr., 1996

ISBN 963 85608 8 6

A144587

F. k.: dr. Györgypál Katalin

Készült: a TYPO-REP Kft. nyomdájában
Budapest, 1996

ELŐSZÓ

„A lehető legrosszabb időben, tíz hónappal Hitler hatalomra jutása előtt – 1932-ben születtem Prágában” – kezdi Saul Friedländer az 1978-ban Párizsban megjelent emlékezéseit. E rövid mondat gyászos árnyéka kíséri gyermek- és ifjú éveit s talán meg is határozta későbbi tudományos pályáját – sikeres történelmi, szociológiai és pszichológiai tanulmányainak tárgykörét.

Saul Friedländer 1939-ben szüleivel (jómodú intellektuelek) Franciaországba – előbb Párizsba, majd az újabb német megszállás után vidékre – menekült. Miután helyzetük egyre veszélyesebbé vált, a gondos és szerető szülők gyermeküket egy katolikus nevelőintézetben helyezték el s maguk Svájcba kíséreltek meg eljutni – sikertelenül. Mint gyermekteleneket a svájci határról visszaküldték s a németek elfogták, Auschwitzba deportálták s megölték őket.

Tízéves fiuk – szerzőnk – a római katolikus vallásra tért át és Paul Henri Ferland – a keresztségben fölvevett Maria névvel is – szigorúan vallásos nevelésben részesült s mint az ugyanúgy üldözött, megbűjt és megmentett jelenlegi párizsi érsek, Mgr. Lustiger, papnövendék lett. Ugy gondolta, hogy maga is jezsuita páter lesz, mint nevelői. De... az 1946. év folyamán értesül szülei tragikus sorsáról, ami súlyos lelki válságba sodorja. Hite a katolikus vallásban meginog, úgy érzi, a zsidósághoz tartozik, s oda kell visszatérnie. Régi családi névét újra fölveszi s nyári szünidejének egy részét cionista fiatalok körében tölti. Az 1947. évben még a híres IV. Henrik líceum növendéke Párizsban, de ekkor és itt tudja meg, hogy az ENSZ Izrael Állam létesítését megszavazta. Egyre erősebben vonzódik és kapcsolódik a cionista mozgalomhoz, míg végül – miután Ben Gurion Izrael Állam megalakulását bejelentette, 1948. május 14-én – *tíz nappal kitűzött írásbeli érettségi vizsgája előtt* – elindul Izraelbe. Gyámja értesíté-

Saul Friedländer: Quand Vient Le Souvenir, Edition Seuil, Paris 1978.

sére a líceum igazgatója sajnálattal veszi tudomásul távozását. Ő ekkor már az Altalena elnevezésű hajó legfiatalabb utasaként közeledik Izrael felé. A hajót a Földközi-tengeren megtámadják – a legfiatalabbat nem szabad feláldozni: – mentőcsónakon megmentik, s a megrongált hajó – helyreállítva – június 21-e után egy-két nappal Izraelbe megérkezik. A hajón a fiatal diákok „professzor”-nak szólították – ahogy a jövő megmutatta, nem ok nélkül. – Saul Friedländer valóban a jeruzsálemi és a genfi egyetemek professzora lett a jelenkori történelem és a nemzetközi viszonylatok tanszékein.

A szerző tudományos munkásságát sikerek – elismerés és hírnév – követték és kísérik. Műveit témáikban és tartalmukban a humanista szemlélet, tárgyilagosság és a széles körű anyagismeret jellemzik. (XII. Pius és a Harmadik Birodalom, Történelem és pszichoanalízis, Kurt Gerstein vagy a Jó kétértelműség című, francia nyelven írt tanulmányait többek között.)

Jelen könyve a kétségbeesett s reménytelen problémára keresi a választ: miképpen volt lehetséges a XX. század közepén, hogy Európában, Németországban („a költők és gondolkodók népe”!) az európai történelem legnagyobb tömeggyilkosságát, államilag és társadalmilag megszervezve, kollektíve – kötelességszerűen és lelkiismeret-furdalás nélkül elkövessék? A válasz, a probléma megfejtése a szerző véleménye szerint is nehéz és bonyolult. (L. a szerző Bevezetését.) Előrebocsátott alapvető föltevése, hogy a náci zsidóüldözése, gyűlöletük, embertelenségeik és gyilkosságaik mindenekelőtt a pszichopatológia területére tartoznak. A föltevés igazolására – szövege – a történelmi kutatások és a modern pszichológia – a pszichoanalízis – eredményei együttesen használandók fel, de maga a történelmi folyamat is eredményesen csak totalitásban, a társadalmi, gazdasági, kulturális, politikai és lélektani szempontok együttes alkalmazásával követhető. Ennek megfelelően szerkesztette a szerző tanulmányát a modern európai, majd a német antiszemitizmus történetéről és jellegéről, ennek különböző – teológiai, ideológiai, mitikus, társadalmi és lélektani – tényezőiről; a német zsidóság helyzetéről, Adolf Hitler patológikus zsidógyűlöletéről és patológikusan megszálalt hívőiről; az antiszemita propaganda hazugságairól s beteges fantazmagóriáiról; végül a patológikus folyamat – a tömegőrület paroxizmusáról: a „végleges megoldás” (Endlösung) eufémikus jelíge alatt véghezvitt tömeggyilkosságokról.

A szerző könyve bevezető oldalait a szerény megjegyzéssel zárja le, hogy bármennyire helyeseknek és találóknak is bizonyul-

nának megállapításai, ezek a valószínűségeket is csak helyenként közelítik meg. Az olvasó viszont – véli a fordító – a könyv ismeretében meg fogja állapítani, hogy a szerző nehéz feladatát mégis teljesítette, tézisért sikerült bizonyítania. A könyvében ismertetett hiteles életrajzi adatokból és pszichiátriai véleményekből megállapíthatóan Adolf Hitler pszichotikus alkata valóban patológikus volt. Antiszemitizmusa – szenvedélyes gyűlöletével, torz- és rémképeivel – dührohamai az emberiség alattomos, fertőző és félelmetes veszedelme ellen, mániákus kijelentései: „a zsidó faj kiirtásáról”, elképesztő beszámolója: „azt a művet a legvégsőig kiteljesítettük, enélkül megfulladtunk és elmerültünk volna” (l. 195–198. old.) kórképéhez, rögeszméjéhez tartoznak. Szuggesztív lényével – szónoki képességeivel s tomboló dühével, de propagandája mesteri megszervezésével is – kimutatható tömegpszichózist idézett elő. E tömegepidemiában, a lelki fertőzés atmoszférájában – s megrögzött bűnözők alkalmazásával – lehetett csak az európai történelem legkegyetlenebb emberkínzásait és óraműre berendezett halálgyárakban elkövetett tömeggyilkosságait megvalósítani.

A fordító

BEVEZETÉS

Ha maguk a tények ismereteseek is a „zsidókérdés végleges megoldásáról”, vagyis arról, hogy a náciak hogyan irtották ki a zsidókat, a tényekről adott magyarázatok mind ez ideig elégtelennek bizonyultak. Részlegeseeknek, sokszor elhamarkodottaknak látszanak, de semmi esetre sem állanak arányban magának az eseménynek jelentőségével és horderejével.

A háború befejezése óta a magyarázatok egész sorozata látott napvilágot. Gondoltak többek között arra is, hogy a „végleges megoldás” gyökerei a középkor antiszemitizmusában, a Vilmos császár korabeli Németország fajvédő elgondolásaiban vagy a weimari Németország ideológiai káoszában megtalálhatók. – Ez inkább eszmei áramlatokra visszamenő próbálkozás – számos változatával együtt sem kielégítő –, megvilágítja ugyan a kérdés egyik oldalát, de végeredményben csak kísérőjelenséggel foglalkozik. – Valójában a felszín alatt működő hatalmas érzelmi áramlatok szerepe nélkül – s ezeknek lényegét alig érintették – a különféle antiszemita elméletek már csak vitaanyagul maradtak volna meg néhány álintellektuel számára.

Megkísérelték a zsidók kiirtását az ortodox marxizmus tételeivel is megokolni, vitatva, hogy a náciak végleges megoldás segítségével kaparinthatták volna meg a zsidók gazdasági és politikai pozícióit. Mintha a zsidók deportálása munkatáborokba egymagában is nem lett volna elegendő pozícióik és javaik megszerzéséhez? Ezzel már lehetséges lett volna, hogy őket mint kényszmunkásokat „gazdasági” téren is kizsákmányolják. De a zsidók kényszmunkáját a náciak mindig csak járulékos valaminek tekintették; egyedül elpusztításuk volt a lényeges. A munka csak ennek segédeszköze volt.

A probléma megvilágítása tágabb szemszögből a kísérlet, amely a náciak magatartásában az összes „fasiszta” rendszerek közös jellegzetességeit igyekszik felismerni, a kérdés megkerülését – talán teljes

meghamisítását – jelenti. Ilyen módon ferdítik el a problémák anyagából már nyilvánvaló tényeket is, például ha az Action Française-t, az olasz fasizmust és a német náciizmust egy eszmei keretbe foglalják, hogy a továbbiakban a náci antiszemitizmust a mindhárom mozgalomban közös antimarxizmus eltévelyedéseként értelmezzék. – Helyesen jegyezték meg: „közelebb volna az igazsághoz, hogy Hitler szemében a marxizmus a pacifizmussal, a liberalizmussal, a versailles-i szerződéssel és a monopólikapitalizmussal együtt egy jéghegyben megtestesült gonoszság csúcspontját jelentette, s e jéghegy mélyén és alapjaiban a zsidó rejtőzött”...¹

Ami a „totalitarizmus” fogalmát illeti – ez persze lehetővé teszi a sztálinizmus és a náciizmus egyes strukturális hasonlóságainak kidomborítását –, de emellett a mitikus alapok jellege és szerepe teljesen különbözőnek látszik az ugyanegy kategóriába sorozott rendszerek mindegyikénél. A „totalitárius” magyarázat képviselői szerint ezeknél a rendszereknél alapvető szimbólum „az Ellenség sztereotip képe”, csak ennek tartalma változik: „A nációnál ez a követő zsidó vagy a zsidó bolsevik volt; a fasisztáknál a radikális agitátor, majd a romlott, gyenge és degenerált burzsoá; a szovjetben a harcias, atomfegyverkészletének felhasználására bármikor kész Wall Street-i amerikai; a kínai kommunistáknál a jenki-imperialista és a nyugati gyarmatosító kizsákmányoló”...² Felvetették még, hogy a náci zsidó mítosznak sztálinista ekvivalense a trockista összeesküvés fikciója volt, melynek helyét a továbbiak során a 300 család, az Intelligence Service vagy az orvosok összeesküvései fog-

¹ George L. Moss, „E Nolte on the three Faces of Fascism”, Journal of the History of Ideas, XXVII. köt. no. 4. 625 old. Martin Normann nagyon pontosan meghatározta az antiszemitizmus és az antimarxizmus viszonyát a nemzetiszocialista ideológiában, amikor egy Hitlerrel folytatott megbeszélésén, 1944. november 29-én kijelentette „A nemzetiszocialista doktrína teljes egészében zsidóellenes, antikommunista és keresztényellenes. A nemzetiszocializmusban minden egyetemleges és minden a zsidók elleni küzdelemben összpontosul... – még ha tisztán pozitív tevékenységről van is szó, mint például a párt szociális tevékenysége.” Adolf Hitler: Szabad beszélgetések a háborúról és a békéről, II. köt. Paris, 1954, 347 old. Ami az alapvető különbséget illeti – a náciizmus és az olasz fasizmus között, a náci ezt jól felismerik: Goebbels írja naplójában: „Az olasz fasizmus nem azonos a nemzetiszocializmussal. Ez a mélységben dolgozik, míg a fasizmus felszínes jelenségnek mutatkozik”... Dr. Goebbels naplója, Paris, 1948, 53 old.

² Carl J. Friedrich and Zbigniew Brzezinski, Totalitarian Dictatorship and Autocracy, Cambridge, 1965, 90 old.

lalták el.¹ Maga ez a felsorolás is mutatja a lényeges különbséget a csak látszólag hasonló negatív szimbólumok két típusa között.

A nemzetiszocialistáknál a zsidót mint ellenséget valóban semmi nem helyettesítheti. A zsidók végleges és kizárólagos sorsa egyetlenegy: teljes kiirtásuk. Egyes állításokkal szemben a náci soha nem vették tervbe a lengyelek vagy az oroszok² kiirtását – a cigányokét is (akiket nem ellenségnek, de szociális elemeknek tekintettek) csak részben s ezt is csak nagyon korlátozott mérvben hajtották végre, az 1944. év egyetlen hónapjában.³

A nemzetiszocialista rendszerben a mítosz állandósága és változatlansága és a zsidóknak szánt egyetlen sors világosan mutatják, hogy itt nem egy funkcionális mítoszlól van szó, míg a sztálinizmusban és a más totalitárius rendszerekben szerepeltetett mitikus összeesküvések váltakozása pontosan bizonyítja ezeknek funkcionális jellegét: *Sztálin számára a trockista, a 300 család összeesküvéseinek mítoszai eszközök voltak, Hitler számára a zsidó mítosza a valóság volt maga.*

A jelen tanulmány a következő hipotézisből indul ki: *az a zsidóüldözés és zsidóirtás, amit a náci véghez vittek, mindenekelőtt a kollektív pszichopatológia körébe tartozik.* Ezt a kiindulásul szolgáló hipotézist kísérjük meg beigazolni e könyv során. De milyen adatok alapján állítható fel előzetesen éppen ez a hipotézis? A történelem a genocidiumnak még a XX. században is gyakori, számos esetét ismeri: az örményekét, akiket a törökök irtottak ki az első világháború alatt, az asszírokat Irakban, a krími tatárokat, a Volga menti németeket, a dél-szudáni néptörzset: a tutszikét. – Vajon minden esetben a kollektív pszichopatológia körébe tartozó megnyilvánulásokról van szó, nem helyesebb-e inkább és egyszerűbben cinikus politikai számításokra vagy az emberi lény „természetes”, bizonyos körülmények között jelentkező barbár ösztöneire gondolni? A genocidium bizonyos esetben a folyamat bűnössége tényleg nem tartalmaz szükségszerűen kollektív megbetegedési tünetet. Mégis hogyan határozható meg a mitikus világképből lett kivégző nagyüzem, ahol az

¹ Hannah Arendt, The Origin of Totalitarianism, New York, 1958. évi kiadás, 351., 364. és köv. old.

² Lásd e tárgyban: Jacob Robinson, La Tragédie juive sous la croix gammée, Paris, 1969. és köv. old.

³ Hans Joachim Döring, Die Zigeuner im NS-Staat, Hamburg, 1964, 189. és köv. old. és 193. és köv. old.

emberi lények jelentéktelen kisebbsége az üldözök képzeletében a legfélelmetesebb alakokat ölti fel, és ahol a valóságot egy különleges rémkép takarja el, hogy ezzel a kivégzést minden vonatkozásban megokolja? Általánosságban állapítsuk meg, hogy akkor beszélhetünk a pszichopatológia körébe tartozó jelenségről, ha egy adott csoport (mint ilyen) a súlyos neurózisban szenvedő egyénnél észlelhető magatartáshoz hasonló magatartást tanúsít. Ez nem jelenti – erre rá is fogunk mutatni –, hogy a csoport tagjainak többsége egyénileg súlyosan neurotikus vagy elmebajos, de „nem kevésbé igaz mégis, hogy az egész csoport úgy viselkedik, mint egy megszállott paranoiás” – amint ezt Norman Cohn a zsidókkal szembenálló náciokról megjegyzi.¹

Itt tehát egy kiindulásul szolgáló hipotézisről van szó, amelyet kutatásainknak kell beigazolnia. Az ilyen hipotézis helyessége azonban nem ellenőrizhető a történelmi kutatások hagyományos útjain – csak külön, sajátos módszerek segítségével.

Az adott körülmények között a modern pszichológia (nevezetesen a pszichoanalízis) és a történelmi kutatások eredményeinek egybefoglalása mutatkozik szükségesnek. Ez a módszer is csak úgy lehet helyes, ha a ténybeli adatok ellenőrzésénél és a források elbírálásánál a történelmi kutatások elfogadott szabályait lelkiismeretesen betartják – ami az ilyen fajta kísérleteknél nem minden esetben történik meg. Sőt a kutatás itt javasolt menete is csak úgy használható, ha *teljességében* vizsgáljuk a történelmi folyamatot – társadalmi, gazdasági, kulturális és lélektani oldalairól egyidejűleg – anélkül, hogy a tényezők egyikét is elszigetelnénk.

A történésznek nem feladata, hogy magán a pszichoanalízis területén új elméleteket dolgozzon ki, de bizonyosnak kell lennie abban, hogy az összefüggés, amelyet a magáévá tett szempontok és az általa megfigyelt társadalmi folyamatok vonatkozásaiban megállapít, megfelel a történelelemzés alapvető kritériumainak. Indukciókkal kell tehát dolgoznia a történelmi tényekből kiindulva a pszichoanalitikai elméletek felé. A rendelkezésre álló anyagból a XIX. és XX. század antiszemita mozgalmainak tanulmányozása bennünket arról győzött meg, hogy a történelmi tények a társadalom és a

¹ Norman Cohn, *Histoire d'un mythe. La „conspiration” juive et les Protocoles des Sages de Sion*, Paris, 1967, 262 old. Nem a „paranoiás” jelző a lényeges itt számunkra, hanem a példa mint ilyen.

személyiség dinamikájának kölcsönös egymásra hatására mutatnak, ami a következő sémának megfelelően alakul:

1. Egy adott csoport társadalmi-kulturális fejlődése pozitív és negatív sztereotípek¹ kialakulását mozdítja el.

2. A csoport egyénileg különböző fejlődési fokon álló tagjaiban felkeltett tudattalan azonosítások és projekciók anyagát természetesen a kultúrkörnyezet kész sztereotípei szolgáltatják.

3. A gyorsabb ütemű társadalmi változás, a feszültség vagy válság mindenfajta állapota kiváltja – a lelki védekezés mechanizmusaként – a kultúrkörnyezetben kialakult sztereotípre irányuló negatív projekciók fokozódását. Ilyenkor általában a csoport legérzékenyebben érintett részénél beteges reakciók fellépése észlelhető a negatív sztereotípussal azonosított egyénnel szemben.

4. Ha az itt leírt helyzetben egy olyan személyiség lép fel, aki egyéni specifikus neurózisa folytán szélsőségesen átérzi a beteges reakciókat, amelyek a negatív sztereotípussal azonosított egyénnel szemben csoportjában szétszórtan jelentkeznek, és ha a csoport ennek a személyiségnek erős befolyása alá kerül, úgy magatartása valószínűleg tömegőrület – többé-kevésbé szélsőséges – megnyilatkozásává alakulhat át.

A jelen tanulmány szerkezete lényegileg az európai és a német antiszemitizmus egyes fejlődési szakaszainak kronológikus láncolatát fogja követni, a XIX. század utolsó évtizedeitől a végső megoldásig. Természetesen minden szakaszban szerepelni fognak az alapvető lélektani elemek, amelyeket a modern antiszemitizmus alapjainak és a német antiszemitizmus különös jellegzetességeinek szentelt első fejezetekben fogunk meghatározni. Viszont a társadalmi körülmények alakulása új társadalomlélektani helyzeteket teremt, amelyek önmaguk is minden fokozaton sajátos kollektív reakciókat váltanak ki. Amint egy pszichoanalitikai életrajzban a tanulmányozott személy alapvető hajlamai és problémái, élete minden szakaszában, a külső körülményeknek vagy belső fejlődése ritmusának megfelelően, más-más megvilágításban vagy szokatlan élességgel jelentkeznek – a kollektív jelenségeknél is észlelhető ugyanez.

¹ Sztereotíp szociológiai értelemben: adott csoportban meglévő – többnyire faji – előítéletek átátörlesztése, egyéni tapasztalatoktól függetlenül is, hagyományosan kialakult képek és képzetek. – (W. Lippman). Ford.

Mindemellett ha még minden előrebecsített tételünk e megfelelő történelmi dokumentációval alá is támasztható, sőt ha a tanulmány egészében is igazolja a belső összefüggést, a bizonyosságok talajától még mindig távol leszünk – legjobban esetben a valószínűségek területét fogjuk helyenként megközelíteni.

1. A MODERN ANTISZEMITIZMUS

A XIX. század közepén, amikor a polgári jogegyenlőséget – amelynek előnyeit a franciaországi zsidók a forradalom óta élvezték – németországi és ausztria-magyarországi hitsorsosaikra is kiterjesztették, elképzelhető volt, hogy a zsidók gyors beilleszkedése a laicizálódó társadalomba az antiszemitizmust el fogja tüntetni. De néhány évvel később egy minden eddiginél erősebb – a régi tartalmát új vádakkal bővítő – antiszemitizmus szárnyalt föl a legtöbb nyugati országban. Ha ez a jelenség a náci antiszemitizmussal nincs is közvetlen okozati összefüggésben, mégis olyan általános helyzettel állunk szemben, amelytől a nemzetiszocializmus el nem szigetelhető. Ezt a helyzetet főleg a második világháború óta részletesen tanulmányozták, ezért csak a lényeges szempontokra utalunk, hangsúlyozva a társadalmi-kulturális és a lélektani tényezők kölcsönhatását, amelyek a zsidógyűlölet későbbi fejlődését jellemzik.

Az antiszemitizmus vizsgálatánál egy alapvető kérdés vetődik fel: Mivel magyarázható, hogy a kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai átalakulások ellenére – amelyek a nyugati világban a rómaiak idejétől napjainkig végbementek – az ellenséges érzület a zsidókkal szemben a századokon át mindvégig megmaradt? Az antiszemita számára a válasz egyszerű: a zsidók által felkeltett e negatív reakciók állandósága annak tulajdonítható, hogy a zsidóság mint csoport és a zsidók mint egyének gyűlöletes jellemvonásai változatlanok. Azok számára, akik ezt az álláspontot elvetik, a válasz kevésbé könnyű, mert a magyarázatok sokfélék s ezeknek összeegyeztetése és egységes megfogalmazása számos akadályba ütközik.

Az antiszemitizmus fennmaradásának problémája az előítéletek és keletkezésükről szóló általános elméletek útján közelíthető meg. Az ezen a téren legtökéletesebb tanulmány, a Gordon W. Allporté, hat járható utat ajánl, amelyek valójában ugyanannyi megfelelő té-

nyezőt képviselnek.¹ Számunkra a megközelítés három útja látszik valóban lényegesnek, mert ezek az antiszemitizmus fennmaradásának három alapvető tényezőjéhez vezetnek.

– A kulturális tényező – ennek útján észlelhetjük egy bizonyos zsidó mítosz kikristályosodását. E folyamatot – amely a valóságtól elszakadt – évszázadok során a nem zsidó társadalom teológiai és ideológiai fejlődése alakította ki;

– A társadalmi tényező, amelyet az adott korszakokban, a zsidó csoport és környezete között keletkezett objektív feszültségek határoznak meg;

– A lélektani tényező, amely lényegében azokat az összefüggéseket foglalja magában, amelyek a zsidógyűlölet és a szélsőséges antiszemita személyiségének bizonyos mélyrehatóbb elváltozásai között fennállanak.

E három tényező beleilleszthető egy történelmi tanulmányba – a szó tágabb értelmében –, mert minden egyes korszaknak megfelel a zsidó mítosz egy fejlődési szakasza, a zsidók és nem zsidók között fennálló objektív társadalmi feszültség egy sajátos állapota és a társadalmi-kulturális körülmények különleges alakulása, amely a beteges projekciók keletkezését vagy előmozdítja vagy gátolja. E három tényezőnek valóban szerepelnie kell egy történelmi tanulmányban, ha ezeknek együttes hatását a maguk idejében meg akarjuk érteni, és nemcsak az antiszemitizmus fennmaradását kívánjuk megvilágítani, hanem az ellenségesség lassú felgyülemlesztését is, ami bizonyos körülmények között – mint tudjuk – hirtelen kirobbanásához vezet.

Nyilvánvaló, hogy e három tényező egyidejűen hat s hogy kölcsönös jelentőségük egy adott pillanatban nehezen értékelhető ki. Ha ezeket itt elkülönítve elemezzük, ez csak az előadás világossága érdekében történik.

A szociológiai és pszichológiai tényezőket a legkülönbözőbb időszakokból vett példák alapján fogjuk tanulmányozni. A fejezet ezen első részében számunkra az alkalmazott megközelítési módszerek ismertetése a lényeges és csak ennek második részében fogjuk figyelemmel kísérni e tényezők kölcsönös hatásait a XIX. század és a XX. század elején, a nyugati antiszemitizmus szövevényeiben.

¹ Gordon W. Allport, *The Nature of Prejudice*, New York, 1958. évi kiadás, 201. és köv. old.

I. AZ ANTISZEMITIZMUS TANULMÁNYOZÁSÁNAK HÁROM ÚTJA

1. A kulturális tényező.

A zsidó mítosz teológiai és ideológiai kialakulása.

Hogyan magyarázható, hogy a nem zsidó világban egy mítosz alakult és fejlődött ki a zsidóról, amelynek a valósághoz fűződő szálai nemzedékek során egyre inkább elsorvadtak?

Bár a kereszténységet megelőző világban a zsidókkal szemben megnyilvánult ellenségeskedések jelentőségét gyakran alábecsülték, aligha állapítható meg, hogy a hellén vagy a római világban valamely igazán negatív mítosz alakult volna ki. Ki kell emelnünk a különbséget, amely a pogány és a keresztény világnak a zsidókkal szemben tanúsított magatartásában megmutatkozott, mert ez még mindig számos vita tárgya.

Az antik világ magatartásának meghatározásánál „antijudaizmusról” beszélhetünk, míg a kereszténységgel együtt az „antiszemitizmus” is megszületik: Az antijudaizmus tehát ellenségesség a zsidókkal szemben, amilyen bármely más néppel szemben is érezhető, egyénileg és kollektíve, különféle társadalmi feszültségek következtében. Ezzel szemben az antiszemitizmus gyakran tartalmaz patológikus elemet.¹ Más szemszögből nézve a különbség a pogány népek antijudaizmusa és a kereszténység antiszemitizmusa között lényegileg az előbbinek sporadikus s egyben szervezetlen jellegéből származik, míg az utóbbi – az egyház közreműködése folytán „hivatalos, rendszeres és összefüggő jelleget ölt, ami az előbbinél mindig hiányzott”.²

Az antik világ valóban csak nagyon későn ismerte a zsidógyűlöletet. Az egyiptomiak bizonyos zsidóellenes érzéseinek kivételével – Jézus Krisztus előtt a III. századig nyoma sincs ilyesminek egyetlen más népnél sem.³ A második században mutatkozik a görög-zsidó ellentét,⁴ de valójában csak időszámításunk előtt az első században

¹ Carl J. Friedrich „Antisemitism: Challenge to Christian Culture” in Isaacque Graeber and Stewart Henderson Britt, *Jews in a Gentile World*, New York, 1942, 9. old.

² Marcel Simon, *Verus Israel*, Paris, 263. old.

³ Jules Isaac, *Genèse de l'antisémitisme*, Paris, 1956, 63. old.

⁴ *Ibid.*, 64. és köv. old.

beszélhetünk az antik világ különböző részeiben világosan észlelhető zsidóellenes érzésekről.¹ Ezeknek milyen lényeges okai voltak?

Az antik világ antijudaizmusa reális társadalmi tényeken és egy oly „objektív” helyzeten alapult, amelyért részben a zsidók voltak a felelősek. A görögök és a rómaiak ugyanis a zsidók „elkülönülésére” reagáltak. A pogány világban az idegen isteneket leereszkedő toleranciával tudomásul vették, és pontosan a zsidó vallás elzárkózó jellege volt az, ami a rómaiak érzékenységét sértette. A legyőzött népek behódolásához szokott Birodalom rossz néven vette a zsidó nép merev magatartását.²

Amíg a zsidók Rómához hűségesek maradtak, az ellentét is korlátok között maradt, de az első század felkeléseivel és messianisztikus túlzásaival együtt rohamosan romlottak a kapcsolatok és a rómaiak már nem láttak mást a zsidókban „csak egy olyan népet, amely nem hitt az ő isteneikben, megvetette szokásaikat – egy zord, fanatikus, elzárkózó és intoleráns népet.”³ Az ellentétek azonos forrásai jellemzik alapján véve a zsidó és a hellén világ kapcsolatait; ehhez helyenként specifikus elemek kapcsolódnak: így az egyiptomiak alig értékelték valamire az egyiptomi kivonulás zsidó leírását és az Exodust a maguk részéről a zsidókra nézve különösen sértő módon magyarázták.⁴ Sőt, a zsidók jelentékeny kereskedelmi szerepe Alexandriában és a különböző városokban is, csak az ennek megfelelő irigységet válthatta ki.⁵

Ebben az általános helyzetképben a görög és római szerzők által a zsidók rovására terjesztett abszurd legendák nem magában a görög-római kultúrában gyökerező hallucinációknak vagy rémképeknek tűnnek fel, hanem egy társadalom naiv elképzeléseinek – amikor ez egy olyan csoporttal kerül szembe, amelynek szokásai idegenek, amely magát titokzatossággal veszi körül – a törvény szigorú szabályai számára is hozzáférhetetlenül. Másképp alakul ez a kereszténység elterjedésével.

A zsidó-keresztény ellentétek kezdeténél három nagy tárgykör tölti be a főszerepet: a zsidó törvény⁶ egyre fokozódó megtagadása a

keresztények részéről, a zsidók szerepe a keresztények üldözésében – különösen az első században,¹ és főként az Egyház és a Zsinagóga versengése a hívők toborzásában, versengés, amely a középkor elejéig fennmarad és az egyházatyák és számos püspök heves reakcióit váltja ki.²

Amíg maga az Egyház is üldözött, a zsidók ellen folytatott harc nem lépi túl a hitviták korlátait.³ A születő kereszténység az alsóbbrendűség helyzetében érzi magát a zsidókkal szemben és kétségtelesen ennek tulajdonítható, hogy például egy Hippolytos vagy Origenes vitáikban a leggonoszabb vádakhoz hozták fel Israel ellen. Ekkor jelenik meg az „istengyilkos nép” fogalma, amely nem remélheti, hogy Isten átkától megszabaduljon. Ez a IV. század keresztény antiszemitizmusának központi témája lesz és jellemezni fogja – egész fejlődésében – az Egyház magatartását a zsidókkal szemben.⁴

A keresztény antiszemitizmus – a szó teljes értelmében – az egyházatyáknál bontakozik ki igazában. Nyomukban és hatásukra terjed rohamosan el az „istengyilkos nép” fogalma az egész kereszténység körében.

Mégis az egyházi hatalmasságok zsidógyűlölete ellenére is, a zsidók mindennapi élete a korai középkor keresztény Európájában viszonylag nyugodt maradt, az antiszemitizmus még nem a világi igazságszolgáltatás kiváltsága és még nem hatotta át a tömegeket. A zsidók is térítenek még és a keresztények és zsidók nyilvános vitái nem mindig dőlnek el az utóbbiak hátrányára.⁵ Valamivel az ezredik év után mutatkoznak a változás jelei. De az első keresztes hadjárat nagy fordulatot jelent.

A keresztes hadjáratok megindításával kapcsolatos vallási rajongás az ellenséges indulatok hirtelen felfokozódását váltja ki az „Úr hóhéraival” szemben. Az antiszemitizmus ettől kezdve eléri a tömegeket,

¹ Uott, 149. old.

² F. Lovsky, Antisémitisme et mystère d'Israel, Paris, 1955, 35. és köv. old. és főleg Marcel Simon, Verus Israel (id. mű).

³ Karl Thieme (Hrsg.) Judenfeindschaft, Frankfurt, 1963, 11. old.

⁴ Edward H. Flannery, id. mű, 43. old. Az „istengyilkos nép” fogalmát nyilván az Evangéliumok tartalmazzák, nevezetesen Szent János Evangéliuma. Egyebekben János látomásai – ahol a Fény, Isten őseleme és a Sötétség a Sátán őseleme állanak szemben – nyitja meg a zsidók azonosításának az útját a Sötétség, az abszolút Gonosz szellemével. Szent Ágoston – Mani gondolataival átítatott – tanai is kedveznek ennek az azonosításnak. Lásd e tárgyban: Friedrich Neer, Gottes Erste Liebe, 72. és köv. old.

⁵ Ezt az egész korszakot illetőleg lásd: Bernhard Blumenkranz, Juifs et Chrétiens dans le monde occidental, 430–1096, Paris, 1960.

¹ Jules Isaac, ibid. 74. old.

² Edward H. Flannery, The Anguish of the Jews, New York, 1965, 23. old. valamint James Parkes, The Conflict of the Church and the Synagogue. A Study on the Origins of Antisemitism, New York, 1961, 9. old.

³ James Parkes, op. cit; 23. old.

⁴ Ibid., 15–16. old.

⁵ Ibid., 17. és 19. old.

⁶ James Parkes, uott, 61. old.

és a Rajna-völgyben az első nagy zsidómészárlásoknak lehetünk tanúi. A zsidókat ezután rendszeresen vádolják rituális gyilkosságokkal, és – amint mondják – szent könyveik (főleg a Talmud) a legaljasabb szándékokat árulják el a keresztény világ ellen. 1215-ben a III. Innocent által egybehívott Lateráni Zsinat elrendeli, hogy a zsidók megkülönböztető jelzést viseljenek. A kereszténység számos országában a zsidók és nem zsidók fizikai elkülönítésére törekednek.

A középkori világ gazdasági és társadalmi fejlődése és „a feudális és városi világ kettős kialakulása” fokozza még ezt az elkülönítést. Amint ezt Jacques Le Goff megjegyzi: „A zsidók az ebből keletkező – hűbéri és községi – társadalmi rendszerekbe be nem fogadhatók. A zsidóknak tisztelet nem adható; a zsidó esküre nem bocsátható. A zsidók lassan-lassan kirekesztve találják magukat a föld birtoklásából, sőt használatából is, ugyanígy a foglalkozásokból – ide értve a kereskedést is. Csak a kereskedés és uzsora járulékos vagy meg nem engedett formái maradnak meg számukra.”¹ Ez az a vallási és társadalmi helyzet, amelyben a háborúk, az éhség és a XIV. században a fekete pestis megteremtik a szükséges lélektani előfeltételeket egy sátni zsidó mítosz végleges kialakulásához.

A már mindenfajta becsstelenséggel gyanúsított és a kereszténység ellenségeinek tekintett zsidóknak más sors nem juthatott, csak az, hogy ők legyenek felelősek az Európára zúduló szörnyű csapásokért is. Egy ördögi mítosz kovácsolódik ki a zsidóról a nyugati világban. A keresztény képzeletben a zsidó végül önmagában egyesíti a Gonosz tulajdonságainak összességét: közben elveszti emberi formáját és mintha természetfölötti erők irányítanák. Ha nem is mindig ruházzák őt fel különleges démoni jellemvonásokkal, mégis azonosítják azokkal a pokoli ábrázolásokkal, amelyek az őt bemutató festményeket betöltik...² A kereszténység minden művészeti és kulturális kifejezési eszköze kivétel nélkül átveszi a zsidó sztereotipikus képét, a szobrokról és a székesegyházak üvegfestményeitől kezdve,

¹ Jacques Le Goff, *La civilisation de l'Occident medieval*, Paris, 1964, 390. old.

² Léon Poliakov, *Histoire de l'antisémitisme*, X. vol. I. *De Christ aux juifs de Cour*, Paris, 1961, 161. old. Ha a zsidó és az ördög azonosítása tetőfokát a XIV. század körül éri el, mégis a kereszténység kezdetéig nyúlik vissza. „A keresztény legendában – írja Trachtenberg – Jézus két kérlelhetetlen ellensége az ördög és a zsidó volt, és elkerülhetetlen volt, hogy a legenda kauzális összefüggést köztük ne állapítson meg. Valóban kettőjük társulása a keresztény vitairatokban igen hamar jelentkezik: A zsidókkal alapvetően ellenséges János mondja, hogy „atyjuknak az ördögnek” fiai (8.44), míg a Jelenésekben (2.9. és 3.9.) a zsidó imaházat „a Sátán zsinagógájának” nevezi... Yohua Trachtenberg, *The Devil and the Jews*, New Haven, 1943, 20. old.

a lantosok dalszövegéig vagy a „Passio-játékok színlelőadásaiig”. Az ördögi zsidó képe kérlelhetetlenül behatol a középkori kultúra minden területére és csúcsig ellepi a nyugati kultúra nagy áramlatait. Az antiszemitizmus szociológiai elemeinek tanulmányozása fogja megmutatni, hogy a zsidó sztereotípiát – a kereszténység kulturális fejlődésének specifikus termékét – még bizonyos objektív tények is megszilárdítják, de végeredményben mégis a teológiai átok az, ami a keresztény világban megőrzött képen eluralkodik.

Így a keresztény középkor vége felé a zsidókról szóló ördögi mítosz már mélyen meggyökeresedett a lelkekben. Megdöbrentő, hogy a mítosz lényeges elemei, nevezetesen a zsidó azonosítása az abszolút Gonosszal, változatlanul megmaradtak a modern társadalomban. Hogyan tarthatta magát lényegében ez a mítosz, a Gonosz külső megnyilvánulásainak változásai ellenére, akkor, amikor minden megváltozott: a zsidók, a nem zsidó társadalom, a nyugati kultúra? Ismeretesebbek a XVIII. századbeli francia racionalisták és angol deisták antiszemitizmusának az okai: náluk a zsidó lenézése azzal függ össze, hogy ők a hagyományos vallásosság minden megnyilvánulását – legendáival, naivságával, erkölcsi képmutatásával együtt megvetették; a judaizmust úgy tekintették, mint a nyugati szellem eltévelyedésének forrását.

Érthető, ugyanígy, hogy a nemzeti identitást, a helyi és történelmi gyökereket kereső, az előző században kigúnyolt keresztény értékeket újra fölfedezni igyekvő romantikusok szemében a zsidó, a hazátlan, az idegen, a gyökértelen, „kiszikkadt”, „materialista”, „racionalista”, „a kereszténység ellensége”, az Ellenség maradt. Megmagyarázhatók az ifjú hegelianusok vagy a XIX. század első felében a szocialisták antiszemita érvelései is, akik a zsidókat a kapitalizmusmal azonosították. De a megokolások e sorozata, a különféle tulajdonságok e váltakozása mellett a Gonosszal azonosított zsidó sztereotip változatlan fennmaradása mégsem magyarázható még a kulturális jelenségek egyszerű láncolatával, azzal, hogy ezeknek mindegyike negatívan viszonyul a korabeli zsidókhöz. A zsidó negatív sztereotípiájának állandósága megkívánja a hagyományos történelmi magyarázatok kibővítését a szociológia és a pszichológia adataival. Így a zsidó sztereotip kulturális kialakulása elválaszthatatlanul összefügg nemcsak a nem zsidó világ szubjektív felfogásával, hanem egyrészt a zsidó csoport és környezete között fellépő objektív feszültségekkel, másrészt az érzelmi problémákkal, amelyek a nem zsidó világ egyes csoportjainak tagjainál fölmerülnek.

2. A társadalmi tényező: az objektív feszültségek

A zsidók és környezetük között mutatkozó objektív feszültségek említésénél előzetesen kell megjegyeznünk: ha a feszültségeknek némelyikét a zsidó csoport önállóan kezdeményezte a környezettel szemben, legnagyobb részük mégis előző zsidóellenes intézkedések következménye. Így jóllehet a zsidók szerepe az uzsoránál és a zálogkölcsonöknél objektív feszültségeket is okoz a környezetben, mégis az utóbbinak a zsidókkal szemben tanúsított ellenséges magatartása túlnyomóan felelős a maga részéről azért a szerepért, amelyet a zsidók a kereskedelemben játszottak.

Egy bizonyos circulus vitiosus állunk szemben, cirkuláris kapcsolattal – ami az előítéletek megnyilvánulásainál gyakori.¹

A középkorban a keresztény-zsidó antagonizmus lényeges szociológiai alapja a két vallási csoport együttes jelenlétében található meg, ami minden egyesítéssel szembehelyezkedik. Az Egyház a zsidók elkülönítését hirdeti és a zsidók merev korlátot emelnek önmaguk és a kereszténység között.² De a két csoport ugyanazonokon a helyeken él együtt, és a harmonikus együttélés tilalma alatt is elkerülhetetlen érintkezés csak súrlódások forrása lehet.

A tény, hogy a zsidók elzárkóznak, környezetükbe nem olvadnak be, „nem asszimilálódnak”, a többség, – azaz a nem zsidó világ szempontjából kétségtelenül a feszültség okául fog szolgálni s e feszültséget „a posteriori” objektívnek is lehet tekinteni. Ez az elzárkózás egyébként megelőzi a kereszténység korát – amint ezt láttuk is – és legyen ez akár a hellén, akár a római világban, akár a középkor vagy a modern nemzeti állam világában, a zsidók környezetük szemében azt a látszatot keltik, mintha ők gátolnák e társadalmakban a homogenitás fejlesztésére irányuló törekvéseket. Lényegtelen, hogy a zsidók az esetek mindegyikében az egészhez képest csak csekély kisebbséget képviseltek. – A nyugtalanság nem enyhült.

Az újabb időkig a zsidók hite, hogy ők „Isten kiválasztott népe” annál inkább is felháborítja a környező csoportot, mert ez a feltűnő arrogancia egy jelentéktelen és megvetett kisebbség ténye, sőt a judaizmus vallási törvényei áthágathatlan korlátot létesítenek a zsi-

dók és környezetük között. A zsidó élet minden részletét az egész világon néhány száz szent és egyetemes szabály irányította, amelyek az egész judaizmus homogén eszméjét és működését biztosították, de ugyanígy megteremtették a különbséget a zsidók és a többiek között, ami az utóbbiak számára csak nyugtalanság forrása lehetett.¹

Ellenvetik majd ezzel szemben, hogy a zsidók a XIX. században megpróbálták környezetükhöz teljesen asszimilálódni – legalább Nyugaton –, mégis az antiszemitizmus anélkül, hogy kissé is enyhült volna, újra felszárnyalt. Nem lehetett tehát az antiszemitizmus komoly oka az, hogy a zsidók elzárkóztak s nem illeszkedtek be a nem zsidó világba. Kétségtelen, hogy az antiszemitizmus fő okai az antiszemita magatartásból adódnak, de a modern idők zsidóinak asszimilációs kísérletére hivatkozó érv mégsem egészen meggyőző. Ha valóban annyi zsidó is asszimilálódott környezetéhez, oly mértékben is, hogy zsidóságát teljesen elvesztette, a zsidó csoport mint ilyen sohasem igyekezett eltűnni és a legkülönbözőbb kritériumok alapján is felismerhető maradt.

Mindenekelőtt a zsidók legnagyobb része maga is zsidónak vallja magát egy vagy más okból. A felismerés családnévek útján is történhet, de a legkülönbözőbb módok és elemek sem zárhatók ki. Ichheiser írja: „a zsidó olyan valaki, aki nagyjából (sok kivétellel) társadalmilag is megkülönböztethető egyes fizikai vagy quasi-fizikai jellegzetességek alapján (gesztusok, nyelvezet, szokások, viselkedés, arc kifejezés stb.); aki zsidó családban, specifikus zsidó atmoszférában nőtt fel, ennek folyományaként az esetek többségében bizonyos specifikus érzelmi és intellektuális jelleget mutat – még ha ez gyakran nehezen is észlelhető.”²

¹ J.-O. Hertzler „The Sociology of Antisemitism through History”, in I. Graeber and S.-H. Britt, op. cit., 66. old. Számos szerző fedte fel annak a nyugtalanító jellegét, hogy a zsidók magukat „kiválasztott népként” jelölik meg. C. nevezetese Johann Maier, „Die religiös motivierte Judenfeindschaft”, in Karl Thieme, op. cit. 22. és köv. old.

² Idézi Gordon W. Allport, op. cit., New York, 1958, 117. old. Ami a fizikai jellegzetességeket illeti, Gordon Allport kísérleti fényképek felhasználása alapján arra a következtetésre jut, hogy a zsidó egyének 55%-ánál zsidó voltak megállapítható. Ibid. 131. old. Ami a zsidók és egyes más közel-keleti népek különleges faji vonásait illeti, az antropológusok vitája nincs lezárva. Carleton S. Coon szerint például „az Európában és Amerikában élő zsidók, és az askenáziai különösen, palesztinai örökségüknek látható és lemérhető jeleit őrzik...”. Carleton S. Coon, „Have the Jews a Racial Identity?” in I. Graeber and S. H. Britt op. cit. 34. old. Más specialisták álláspontja kevésbé határozott.

¹ Otto Klineberg, Psychologie sociale, tome II, Paris, 1963, 590. old.

² A zsidók középkori elkülönülésének kiváló analízisét adja: Jakob Katz, *Exclusiveness and Tolerance*, New York, 1961.

Annak a lehetősége, hogy egy „idegen” csoport felismerhető, még nem vonja maga után szükségszerűen az ellenségeskedést; legfőbb kisebb jelentőségű előítéletek vagy xenofóbia tapasztalhatók – komolyabb következmények nélkül. De a zsidók a tény mellett, hogy felismerhetők, hogy vallási szokásaik és életmódjuk szabályai a környezetükeiktől eltérnek, hosszú idők óta más jellemvonásokat is mutattak, amelyek az asszimiláció korszakában is fennmaradtak és a vallásos elemek helyét foglalták el, pontosabban ezekre ráakódtak.

Az antiszemiták gyakran kiemelték és egész a valószínűtlenségig eltilozták a zsidó csoport magatartásának egyik jellegzetességét: „a zsidó szolidaritást”, hogy „a zsidók mennyire összetartanak”. Bár a különösen drámai körülmények között, mint a náci korszak, a zsidó szolidaritás inkább mesebeli volt, mint reális, mindemellétt észlelhető jelenség maradt. Így a zsidók – a nemzetek szemében – egy „kasztot” képeznek, „nemzetet a nemzetén belül”, „államot az államban”.¹ Még ennél is rosszabb, hogy a nem zsidók úgy látják, hogy a zsidókhoz közelebb állnak az érdekek a határon túl, mint saját hazájuk érdekei. Ez a tétel a legtöbb esetben teljesen hamis, de a zsidó szolidaritás ezt a benyomást keltheti és egy tanulmányban, mely az antiszemitizmusról szól – mint a miénk – az ilyen benyomások lényegesek. A filozófia tágabb területein a zsidók ritkán mutatkoztak soviniztáknak (bár – mint látni fogjuk – a zsidó sovinizmus figyelemre méltó példái is ismeretesek) és felfogásuk e világ dolgairól egészében univerzális és kozmopolita. A zsidó érdeklődési szférája az egész világ felé fordul, gondolkodása is erre a szintre rendezkedik be. Perspektívája a történelem szükségszerűségeinél fogva öntudatlanul is polgártársai nagy részének horizontja fölé emelkedett. Univerzális szemlélete e kényszerűségekből, összeütközésekből és ily tapasztalatokból származott.²

De a nem zsidók szemében ezek a jellegzetességek a zsidónak az idegen, sőt olyan idegen arculatát adják, aki „az ellenség szolgálatában áll” – ha még nem is világalomra törő csoport arculatát.

Ebben a szociológiai helyzetképben három további jelenségre lehet rámutatni: *a zsidók tömörülése egyes foglalkozásokban, a nem zsidóknál magasabb fokú társadalmi mozgékonyaságuk és ideológiai egységük.*

¹ Cf. Jakob Katz hozzászólása S. Ettinger első előadásával kapcsolatos vitában. The Conventional and the New in Modern Antisemitism, Jerusalem, 1968, 23. és köv. old.

² J. O. Hertzler, 100. cit., 76. old.

Egy kisebbség tömörülése a társadalmi és gazdasági élet pereimén még egymagában nem kelt ellenségeskedést, de mélységes gyűlöletet válthat ki, ha egy kisebbség fontos helyen tömörül, amelytől nagymértékben függ jelentékeny csoportok helyzete. Így történt ez a középkorban, amikor a zsidók fokozatosan feladták egyéb „normális” gazdasági tevékenységüket és az uzsorával kezdtek foglalkozni.

Megállapíthatjuk, hogy a korai középkorban a hivatalos szövegek a „zsidó” megjelölést a kereskedővel azonosították, a XII. és XIII. század felé már az uzsoráséval azonosítják. Ez a változás elérte azokat az országokat is, amelyekben a zsidó gazdasági élet struktúrája nagyon változatos volt. Így Mallorcában, ahol a nagy telepekkel rendelkező zsidó hajótulajdonosok vagy állattenyésztők végül is vagyonuk nagy részét tőkésítették, legnagyobb részben talán hitelügyletekbe fektették be.¹

Amikor tehát a középkori világ társadalmi és gazdasági fejlődése a zsidókat nagymértékben rászorítja az uzsorára² és ezt az állapotot az uzsorának a keresztényekre alkalmazott egyházi tilalma még súlyosbítja, már észlelhető, hogy miképpen alakul ki a helyzet, melyben a zsidók egy foglalkozásba tömörülnek kulcsfontosságú területen. Ha ez a helyzet a zsidók és környezetük között erős objektív feszültséget is idéz elő, mégis megállapítható, hogy mindezt a kereszténység már meglévő ellenségessége elkerülhetetlenül kényszerítette a zsidókra.³

Miután a zsidóknak ez a tömörülése a társadalom érzékeny pontjait érintő egyes foglalkozásokban a gettó időszakában eltűnik – a

¹ Salo W. Baron, A Social and Religious History of the Jews, vol. II. New York, 1937, 15. old.

² Lásd 16. old.

³ Egy XII. századbéli szöveg – „A bölcs, a zsidó és a keresztény dialógusa” címmel, Pierre Abélard-tól – megmutatja, hogy milyen mértékben nem volt választásuk a zsidóknak az uzsoráskodásra és zálogkölcsonzésre ráutaltságukban. Néhány részlet a zsidó elbeszéléséből: „Elszórtan a népek között, király vagy világi vezető nélkül a zsidók súlyos adók terheit viselik, mintha naponta kellene életüket megváltaniuk. Istennek tetsző cselekedetnek tekintik a zsidók kínzását. A zsidók élete leggonoszabb elenségeiknek kezében van. Még álmaikban is lidércnyomások gyötrik őket. Egyetlen menedékük az Ég. Ha a legközelebbi városba kívánnak utazni, nagy pénzüsszagekkel kell védelmüket a keresztény fejedelmektől megvásárolni, akik valójában halálukat akarják, hogy vagyonukat elkobozhassák. A zsidóknak sem földjük, sem szőlőjük nem lehet, mert senki sem hajlandó biztonságukat garantálni. Így csak a kölcsönzés marad számukra a megélhetési lehetőség, ez pedig a keresztények gyűlöletét hárítja rájuk.” Idézi Edward H. Flannery id. m. 143. old.

XVIII. században elvonultságából újra előlép és – részben napjainkig fennmarad. Jóllehet ennek a társadalomnak a hatásai még bizonyos szerepet játszanak, kétségtelen, hogy azóta másféle okokat is kell keresnünk. Az újkort illetően egyesek ezt azzal a szociológiai törvényszerűséggel igyekeznek magyarázni, amely szerint minden kisebbség, amely fenntartja tagjainak a csoporthoz fűződő kötelékeit – legyenek ezek népi, vallási vagy más jellegűek – változatlanul tömörül a környező többségen belül meghatározott foglalkozásokban.¹

Nem mond-e ellent ez a szabály a társadalmi mozgékonyság tételének, amelyről szintén beszéltünk? Semmiképpen. Amint ezt Katz megjegyezte – a zsidók társadalmi mozgékonyságát tanúsítanak, *de kollektív társadalmi mozgékonytságot*.² Százötven évvel ezelőtt nagy részben ócskások voltak, ötven évvel később a kiskereskedelemben tömörülnek, majd a nagykereskedelemben, a pénzvilágban és a szabadfoglalkozásokban, hogy végül a művészet vagy a tudomány egyes területein észlelhető jelentékeny tömörülésükhöz elérkezzenek.³ De nem is csak fokozódó mozgékonytságról van egyedül szó, hanem nagyon is rohamosan fokozódó mozgékonytságról. Kérdezhetjük az ilyen sikernek az okait. Ha a genetikai magyarázatoktól eltekintünk, számításba kell vennünk bizonyos – a csoport kulturális hagyományaiban gyökerező – hajlamokat, nevezetesen: a zsidó szükségét érzi, hogy gazdagságával és befolyásával kitűnjön s így kompenzálja a nem zsidó társadalomban lényegesen alsóbbrendű helyzetét s hogy védekezzen is a bármikor várható támadásokkal szemben. Külön probléma, hogy a „védekezés” e módja is kiválthatja az ellenségeskedést. De bármilyen okai is lehettek a zsidók társadalmi érvényesülésének, tömörülésük egyes foglalkozásokban és csoportjuk mozgékonyságának a kölcsönhatása elkerülhetetlenül ránehezedik a nem zsidó világnak arra a részére, amely a zsidókkal elárasztott területeken tevékenykedik. A versengés a végletekig megélnéül és a feszültség a csoportok között kiélesedik. A rohamosan fokozódó mozgékonyság az irigységet váltja ki, a tömörülés a féltelmet. Amíg a társadalom a maga egészében biztonságban és fejlődésben van, a zsidó konkurencia egy adott területen nem idéz

elő hevesebb reakciókat, de válság esetében, amikor egy társadalmi csoport átütő ereje lanyhul, ez a konkurencia halálos veszedelemnek tűnhet fel.¹

Ami az ebben a szociológiai leírásban említett harmadik jelenséget – a zsidók ideológiai egységét – illeti, ez ugyanazokkal az okokkal magyarázható, amelyek tömörülésüket egyes foglalkozásokban előidézték és magától értetődően kedvező beállítottságukkal a jogegyenlőséget és a kisebbségek emancipációját hirdető politikai eszmék iránt. Ha a német konzervativizmus védelmezője a XIX. század elején egy konvertált zsidó, Julius Stahl is volt, s ha egy másik konvertált zsidó Disraeli a brit imperializmusnak lett a zászlóvivője, az európai és amerikai zsidóság nagy többségét a liberálisok és szocialisták táborában találjuk. Ez a tömörülés fogja lehetővé tenni, hogy a nem zsidók a zsidókat az ellentáborban a társadalom bomlasztó erőivel könnyebben azonosítsák, míg a saját táborukban a zsidók beözönlése miatt panaszkodjanak...

A zsidók foglalkozásokban és ideológiákban kialakult tömörülésének egyébként további – fölöttébb nyugtalanító – következménye, hogy gyakran olyan foglalkozások vagy ideológiák köré igyekeznek csoportosulni, amelyek nem azt képviselik, amit a többség „biztosnak” vagy a „bon-tonhoz illőnek” tart. A foglalkozások terén előszeretettel hatolnak be új vagy nagyobb kockázatot rejtő területekre, ideológiai téren ugyanígy az újat, a változót kedvelik s azt, ami a többség elfogadott értékeivel szemben áll. Így az antiszemitizmusra vonatkozó egyik gyakran hirdetett elmélet szerint a zsidók a nyugtalanság állandó okozói, akik az általuk elfogadott – de a többség értékrendszerének peremén vagy ezen is kívül álló – értékek hangoztatásával kérdésessé teszik e rendszer biztonságát és állandóan kihívják állásfoglalását.²

Marad végül az antiszemitizmus fellépésének és a modern nemzeti állam hanyatlásának összefüggéséről szóló tétel: a XVII. századtól körülbelül a XIX. század közepéig a zsidók főszerepet játszottak a tőkék mozgósításánál, melyeket különböző nyugati államok hajtottak végre. A XIX. század második felében egyrészt a nem zsidó polgárság körébe tartozó számos versenytárs föllépése

¹ Idézi Jacob Katz, „Discussion” 24. old.

² Jacob Katz, Ibid.

³ Ibid.

¹ A társadalmi hanyatlás és az előítélet, nevezetesen a társadalmi hanyatlás és az antiszemitizmus összefüggését Bruno Bettelheim és Morris Janowitz rendszeresen tanulmányozták a *Social Change and Prejudice* c. művükben, New York, 1964, 1. 162. és 270. és következő oldalak.

² Ennek az elméletnek ismertetését lásd: Gordon W. Allport op. cit.

rohamosan kiküszöböli a zsidók befolyását kormány szinten, másrészt beáll annak az államtípusnak a hanyatlása, amely a zsidóknak – szolgálataik kihasználása ellenében – relatív védelmet biztosított. A zsidók tehát magától értetődően fognak céltáblául szolgálni a hanyatló modern állammal konfliktusba kerülő összes társadalmi osztályok támadásainál:

„Ezek a társadalmi osztályok mind antiszemiták lettek, mert a zsidók alkották az egyedüli társadalmi csoportot, amely látszólag az államot képviselte.” – írja Hannah Ahrendt.¹

A jelen fejezet második része az antiszemitizmus szociológiai alapjainak problémáját fogja ismertetni a XIX. század végén és a XX. század elején kialakult konkrét szituációk elemzése útján. Előzőleg azonban tanulmányoznunk kell az antiszemita folyamat tartósságának harmadik jelentékenyebb tényezőjét.

3. A lélektani tényező

A lélektani tényező rendszeres tanulmányozása oly különböző részek vizsgálatát kívánja meg, mint a társadalmi konformizmus lélektana, a nevelés szerepe, az agresszív reakciók a kijátszottság eseteiben stb.² Ami itt számunkra valóban fontos, az a zsidógyűlölet és a szélsőséges antiszemitánál fellépő mély személyiségi elváltozások esetleges összefüggése. Fel fogunk fedni bizonyos állandó – valamennyire ahisztórikus – tényezőket és másokat, amelyek korszakok szerint változnak. A fejezetnek ez a része lényegében az állandó jellegű tényezőkkel foglalkozik. Néhány előzetes megjegyzést azonban tennünk kell:

Az antiszemitizmus lélektani alapjainak elemzése megkívánja, hogy az antiszemitákat legalább négy különböző kategóriába sorozzuk:

a) Azok, akik azért zsidóellenesek, mert a zsidó csoporttal szemben az objektív konfliktus helyzetében vannak. Még ha reakcióik patológikus eredetűek is, ezeket itt nem elemezzük, mert lényegileg magától értetődöek;

b) azok, akik zsidóellenesek, mert konformisták, elfogadják a véleményét, melyet uralkodónak tartanak anélkül, hogy a maguk részéről is mélyebb meggyőződésük lenne. Még ez a csoport sem kívánja a külön elemzést a jelen tanulmány keretében;

c) azok, akik nem meggyőződésből, hanem azért zsidóellenesek, mert úgy vélik, hogy az antiszemitizmus a politikai vagy társadalmi agitáció hatékony eszköze. Ez a csoport a demagógokéval rokon, ezzel a legkülönbébb szituációkban találkozunk és számunkra külön elméleti problémát nem jelent;

d) végül következik a szélsőséges antiszemiták kategóriája „akiknél személyiségük struktúrájának valamely alapvető elváltozása – elváltozás, amellyel az antiszemitizmus specifikus kapcsolatban van.” – határozza meg zsidógyűlöletük okait”. – Ezt az utóbbi csoportot fogjuk itt lényegében analizálni.

Hogy a negyedik csoportot választjuk ki részletes tanulmányozás tárgyául, azt az antiszemitizmus története indokolja: ez ugyanis azt bizonyítja, hogy a fanatikus antiszemitáknál a személyiség és a viselkedés komoly rendellenességei gyakran mutatkoznak és hogy a szélsőséges antiszemitizmus és a neurózis vagy pszichózis egymással kapcsolatban állanak. Minthogy pedig az említett többi csoportok magatartását végeredményben azok az antiszemiták befolyásolják, akikről itt szó van, történelmi szempontból nyilvánvaló jelentősége van annak, hogy előítéleteik feltehető forrásait tanulmányozzuk.

Nem állanak rendelkezésünkre a kellő történelmi és klinikai adatok annak megállapításához, hogy minden szélsőséges antiszemita neurotikus személyiségű volt, de az összefüggés igen gyakran látszik. Egyes tanulmányok, mint a Theodor W. Adorno tanulmányai az autoritárius személyiségről³ vagy a H. G. Gough tanulmányai a társadalmi intoleranciáról⁴ valóban világosan kimutatják, hogy amikor egy adott társadalmi csoportban felfedik a szélsőséges antiszemitákat és őket azután pszichológiai teszteknek vetik alá,

¹ Nathan W. Ackermann et Maria Jahoda, „The Dynamic Basis of Antisemitism Attitudes”, The Psychoanalytic Quarterly, 17. 1948, 242. old.

² Theodor W. Adorno et al. The Authoritarian Personality, New York, 1950.

³ H. G. Gough „Studies in Social Intolerance II: Personality Scale for Antisemitism”, The Journal of Social Psychology, 1951, 33. köt.

¹ Hannah Ahrendt, The Original of Totalitarianism (op. cit.) 14., 15., 25. etc. old.

² Az előítéletek, így az antiszemitizmus, lélektani forrásainak teljes analizisét – lásd Gordon W. Allport, op. cit.

nagy részük olyan személyiséget tár fel, amelynek „jellemvonásai quasi-patologikusak vagy a patológiához közel állanak”.¹

Rodolphe Loewenstein állapítja meg, hogy a pszichoanalitikus kezelésben részesülő nem zsidó páciensek nagy része egyszer vagy másszor többé-kevésbé heves antiszemita érzelmeket nyilvánít.² E könyv utolsó fejezeteiben magunk fogjuk megállapítani a fanatikus antiszemitizmus és az érzelmi rendellenességek nyilvánvaló kapcsolatait számos nácinál. De egy rövid történelmi áttekintés már a jelen helyzetben is lehetővé teszi, hogy ezt az általános hipotézist alátámasszuk. Újabban hangsúlyozták a feltehető összefüggést Voltaire vagy Wagner éles antiszemitizmusa és személyiségük neurotikus jellege között. Emlékezzünk csak Voltaire makacs lázaira, folytonos félelmeire (nevezetesen, gyötrő halálfélelmére), nyilvánvaló agresszivitására, a normális szexuális élet hiányára, saját származására vonatkozó különös elképzeléseire (házasságon kívül származott gyerekek tartotta magát mindig, holott semmi sem indokolta az ilyen föltevést³). Ami Wagnert illeti, hangsúlyozták, hogy majdnem minden életrajzírója beszámolt egy „mértéktelen, sajátosan wagneri revindikatív neurózisról” – bármennyire is kegyelettel viseltettek a Szent Óriás iránt.⁴ Az antiszemita szocialisták között a legfanatikusabb, Proudhon mint heves nőgyűlölő és antifeminista ismeretes.⁵

Paul de Lagarde és Julius Langbehn (akit klinikailag is kivizsgáltak) üldözési mániáját, Huston Stewart Chamberlain ideges depresszióit és epileptoid kríziseit, Blüher homoszexualitását és megalomániáját – e személyek hírneve és betegségeik szertelen megnyilvánulásai miatt – részletesen felderítették és leírták. Ha most a ke-

vésbé híres személyiségek eseteit, vagy a kevésbé kirívó rendellenességeket is megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a szenvedélyes antiszemitizmus gyakran tisztességtelen hajlamokkal és feltűnő jellembeli ingadozásokkal párosul.

Így Goedsche, a „Biarritz” fanatikus szerzője mint hamisító kezdte nyilvános pályafutását.¹ Ahlwardtot a XIX. század végi német antiszemitizmus vezéreinek egyikét tanítói állásától megfosztották, mert az iskolában – ahol tanított – a gyerekek karácsonyára gyűjtött pénzösszegeket elsikkasztotta.² Schack és Hirschel, mindketten antiszemita képviselők, börtönviseltek voltak, egyik szemérem elleni büntett, másik pénzösszegek elsikkasztása miatt.³ Lanz von Liebenfels, a leghírhedtebb bécsi antiszemita egyike a nőknek és a majmoknak tulajdonította az emberi faj elkorcsosulását.⁴ Hippolyte Lutostanskynak, „A Talmud és a zsidók” című kötetek szerzőjének el kellett hagynia rendjét különféle bűncselekmények miatt – a csalástól a nemi erőszakig.⁵ Osman-Bey, egy másik hivatásos antiszemita, notórius gonosztevő volt, akivel az igazságszolgáltatásnak számos esetben kellett foglalkoznia.⁶

Peter Pulzer kiemelte a furcsa babonák gyakori jelentkezését a múlt század végi német antiszemitáknál, ami az e körhöz tartozók kétségtelen elmebeli kiegyensúlyozatlanságára mutat; idézi név szerint Hellenbach, Gersdorff és Zöllner eseteit.⁷ Ugyanez a jelenség észlelhető ugyanezen korszak számos francia antiszemitájánál. Így Drumont nemcsak buzgó tenyérjós volt (1881-ben egy cikket írt Gambetta jobb tenyerének vonalairól és szerencsétlenséget jósolt...), de az okkultizmusra és a varázslásokra is kétségtelenül hajlamos volt. Állandóan magánál hordott egy mandragoragyökeret (amit a varázslásokhoz gyakran használnak, és amelynek kétágú alakja az emberi testre emlékeztet). Legbizalmasabb barátja Gaston Mery, a francia spiritiszták feje volt, és a legjobb tanítványa Jacques

¹ H. G. Gough, loc. cit. 253. old. Egyes szélsőséges antiszemiták maguk is észlelték ezt az összefüggést: „az antiszemitizmus – írja Lucien Rebatet – a háború előtti idők óta hemzsegett a mániákusoktól, a hallucinálóktól, akik egy zsidó helyett ezret láttak”. Lucien Rebatet, *Les Décombres*. Paris, 108. old. Lucien Rebatet egyébként ezek közé tartozott.

² Rodolphe Loewenstein, *Psychoanalyse de l'antisémitisme*, Paris, 1952. 17. old. Nem kevésbé igaz, hogy egyes esetekben a szélsőséges antiszemita előítélet egyszerűen a többség véleményének a hangsúlyozása is lehet. Az előítélet jellegének meghatározására teszt kínálkozik. A tények tesztje. Ha az antiszemita elgondolásaihoz akkor is ragaszkodik, amikor bebizonyítják, hogy ezek tényekkel nincsenek megalapozva, nagyon valószínűvé válik, hogy az antiszemitizmus a személyiség kiegyensúlyozatlanságával összefügg.

³ Leon Poliakov, *Histoire de l'antisémitisme. De Voltaire à Wagner*, Paris, 1968, 110. old.

⁴ Ibid. 442. old.

⁵ Ibid. 390. old.

¹ Normann Cohn, op. cit. 38. old.

² Peter G. J. Pulzer, *The Rise of Political Antisemitism in Germany and Austria*, New York, 1964, 112. old.

³ Ibid. 197. old.

⁴ Ibid. 244. old.

⁵ Normann Cohn, op. cit. 59. old.

⁶ Ibid. 61. old.

⁷ Peter G. J. Pulzer, op. cit. 68. old.

de Biez, aki a kilencvenes évek elején elhatározta, hogy megindítja a Kelták szent háborúját a Latinok ellen.¹

De Mores gróf patológikus agresszivitását (több mint egy gyilkosságot követett el) megbízhatatlanságát foglalkozásában és tisztességtelenségét anyagiakban földérettették.²

Említettük még de Serguei Nilus esetét – első „szerzője” a műnek, amiből „Sion Bölcséinek Jegyzőkönyvei” lesznek. Egy francia látogatója, de Chayla egy hallucináló és paranoiás portréját hagyta ránk, aki minden tárgyon az Antikrisztus félelmetes bélyegét látta – négy háromszög vagy két egymást keresztező háromszög képében: „a tekintet, a hang, a reflexekhez hasonló gesztusok, minden, ami Nilusban volt, azt az érzést keltette, hogy az örvény szélén járunk; nem kell csak egy pillanat, s elméje tébolyban bomlik föl” – írja de Chayla.³

A klinikai vizsgálatok a történelmi adatokat látszanak megerősíteni. – De az első pillantásra fölvetődik a kérdés: alkalmazhatók-e az antiszemitizmus kóroktanáról rendelkezésünkre álló észlelések – melyeket a XX. század európai vagy amerikai eseteiből merítettünk – például a középkor emberére is? Ez az ellenvetés eloszlik, ha elfogadjuk – amint ezt jelen tanulmányunkban tesszük – a freudi tételt, amely szerint a tudattalan bizonyos alapvető jellegzetességei változatlanul fennmaradnak – függetlenül a megfigyelt korszaktól és civilizációtól –, így az ödipuszi probléma is változatlanul fennmarad minden emberi lénynél. – Sőt, látni fogjuk, hogy a pszichoanalitikusok megállapításait igen gazdag nyugati irodalmi és ikonográfiai anyag erősíti meg, mind a középkorból, mind a közelmúltból.

Egészítsük ki ezt azzal, hogy az antiszemiták, akiknél a mélyebb motívumokat tanulmányozzuk, lelki problémáik folytán „érzelmi- és indulatilag kétségtelenül hajlamosak voltak (és hajlamosak) arra, hogy – ha nem is pontosan antiszemiták, de – valaminek az ellenségei legyenek.”⁴ A lelki konfliktusok, amelyek őket az antiszemitizmusukhoz vitték, „más ideológiai megoldásokhoz is vezetheték volna őket”.⁵ *Specifikus társadalmi-kulturális adottságok találkozá-*

¹ Robert F. Byrnes, *Antisemitisme in Modern France*, New Brunswick, 1950. 144–145. old.

² Robert F. Byrnes, *ibid.* 229., 230., 241. és 246. old.

³ Idézi Normann Cohn, *L'histoire d'un mythe* (op. cit.) 96. és köv. old.

⁴ S. A. Shentoub, „Le rôle des expériences de la vie quotidienne dans la structuration des préjugés de l'antisémitisme nazi”. *Les temps modernes*, juillet, 1953, 7. old.

⁵ Bruce Mazlich, „Group Psychology and Problems of Contemporary History” *Journal of Contemporary History*, 3. köt. 1968. 171. old

sa tehát az, ami őket odajuttatja, hogy beteges indulataikkal a zsidó személyét borítsák el. Észlelhető tehát az antiszemitizmus társadalmi-kulturális és lélektani tényezőinek szoros kapcsolata:

Az antiszemitizmus egynéhány pszichoanalitikai magyarázatát a következőkben foglalták össze: „A zsidók idegenszerűsége, a körülmetélés folytán újra átélt kasztrációs félelem – a zsidó mint bűnbak, akire büntudatunkat átvisszük –, a Krisztus keresztre feszítésével felélesztett Ödipusz-komplexus hullámai, ami csak az eredendő apagyilkosság új, történelmi formája – továbbá az antiszemitizmus mint az „én” és a külvilág konfliktusának terméke (a félelmetes zsidó alakja) –, az antiszemitizmus mint az „én” és a tudattalan vágyak konfliktusának értelmezése (a zsidó mint az Ördög szexuális és agresszív vágyainak szimbóluma) –, az antiszemitizmus mint az „én” és a szuperego konfliktusának következménye (a keresztény féltékenysége azért, mert a zsidót szemelték volna ki arra, hogy kiválasztott nép legyen).”¹

A magyarázatok változatossága jelentőségükből semmit le nem von, mert – amint ezt Ackermann és Jahoda kimutatták – az antiszemitizmus nem kapcsolódik egy specifikus neurotikus zavarhoz,² következképp a legkülönbözőbb lelki konfliktusok projekciói irányíthatók a gonosz és veszedelmes lény kulturális hagyományokkal meghatározott szimbólumára, a zsidóra. Mégis, a most idézett pszichoanalitikai magyarázatok nagy része, de még mások is egy alapvető lelki konfliktusra utalnak, amely számunkra döntő jelentőségűnek tűnik. Mielőtt erre rátérnénk, idézzük Freud egyik megállapítását, melyet az egyszerű józan ész és a pszichoanalitikai elméletek egyaránt alátámasztanak és amely – más, részletesebb magyarázatokkal együtt – könnyen elfogadható.

„Az emberek nyilván nem érzik könnyűnek, hogy agresszív hajlamaik kielégítésétől tartózkodjanak – írja Freud a *Civilization and its Discontents* (A civilizáció zavarai) c. művében. Ha a hajlamuk kielégítésében gátolják őket, kellemetlenül érzik magukat. A kis közösségek létezésének van bizonyos előnye, amit nem lehet lebecsülni, mert ezeknek jóvoltából az agresszív ösztön kiutat találhat abban az ellenségeskedésben, amely a csoporton kívül levők ellen irányul.

¹ Roger Bastide, „Sociologie et Psychoanalyse” Georg Gurvitch, *Traité de Sociologie*-ban, 2. köt. Paris, 1963, 413. old.

² Nathan W. Ackermann et Marie Jahoda, *Antisemitisme and Emotional Disorder*, New York, 1950.

Így a zsidó nép – szétszórta, ahogyan mindenütt van – elismerésre méltó szolgálatokat tett a kultúra fejlődése érdekében azokban az országokban, ahol letelepedtek; de – sajnálatosan – a középkor összes zsidómészárlásai sem voltak elegendők ahhoz, hogy a korabeli keresztények részére a békét és a biztonságot megszerezzék...”¹

Freud keserű és szarkasztikus szavai minden idők antiszemitizmusának kétségtelenül világos – de csak részleges magyarázatát adják. Próbáljuk most meghatározni, mi az antiszemitizmusra vonatkozó legáltalánosabb jellegű pszichoanalitikai megállapítás és ez hogyan illeszkedik be abba a zsidó mítoszba, melyet eddig leírtunk.

A pszichoanalitikusok többsége ma elfogadja a tételt, mely szerint a zsidógyűlölet gyakran egy megoldatlan Ödipusz-konfliktus következménye.² A férfiaknak például ez a gyermek részéről apja ellen irányuló agresszivitás áttétele lenne az apát helyettesítő, gyűlöletes s egyszersmind veszedelmes tulajdonságokkal felruházott lényre. Így – Loewenstein szerint – számos nem zsidó páciensnél többé-kevésbé erős antiszemita reakciók jelentkeznek a pszichoanalitikus kezelés alatt. Gyakran a zsidó, akitől a páciens retteg és borzad, azonos a páciens apjának eltorzított képével.³

A keresztény vallásoktatás befolyása könnyen megmagyarázza, hogy miért esik a választás éppen a zsidóra az apa helyettesítésénél. Egyrészt azonosítják a zsidókat a „gonosz ösztönökkel”, az emberi lény egy részével, amely minden keresztény lényében is szembelieszik Krisztus igéjével, de ezenfelül bennük látják Isten-Atyának képviselőit, Isten-Fiával szemben, akivel viszont a keresztény gyermek önmagát azonosítja. Sőt, Isten-Atya a talio törvénye, szemben a Szeretet törvényével, a szigorú igazságszolgáltatás és az erkölcsi tekintély parancsa, szemben a megbocsátással. A zsidók az ősök, akiket a keresztény gyermek könnyen fog az apával azonosítani. Így a keresztény képzelet – többé vagy kevésbé tudatosan – a zsidók és Krisztus konfliktusában az apával folytatott ősi személyi harcok visszfényét látja, és ez a konfliktus tudattalanul az ödipuszi helyzetet jelképezi.⁴

Egyébként is megállapították, hogy a zsidó az európai társadalomban egyszerre és együttesen képviseli a „gonosz ösztönöket”, a

„tudattalan elfojtott vágyait”, és az erkölcsi lelkiismeret parancsait, a „szuperego” követelményeit. Ezzel szemben az amerikai társadalomban a negatív projekciók gyakran megoszlanak: a fekete lesz a gonosz ösztönök jelképe, és a zsidó képviseli a szuperego elnyomó hatalmát, tehát a tudattalanul mindig az apai tekintéllyel azonosított lényt.¹

Ugyanez a tétel ismétlődik – árnyalati különbségekkel – sok pszichoanalitikai műben.² Egyes zsidó szokások is csak megerősíthetik a zsidó és az apa azonosítását az ödipuszi konfliktus helyzetében. Így a körülmetélés felidézheti az a konfliktushoz oly szorosan kapcsolódó kasztráció, sőt halál veszélyét is. Ezeknek az azonosításoknak és félelmeknek a nyomai a nyugati kultúra legkülönbébb megnyilvánulásaiban megtalálhatók.

A zsidók azonosítása a félelmetes és gonosz atyával a legerőteljesebben a rituális gyilkosság legendájában jelentkezik. Egyébként a „Kindermörderische Juden” (gyermekgyilkos zsidók) elnevezés általános a középkori német szövegekben.³ A gyermekgyilkos zsidó képe oly mélyen bevésődött a keresztény világ kollektív tudatába, hogy a szegény sorsú szülők még a XVII. században is megpróbálták gyermekeiket zsidóknak eladni, hogy ezek öljk meg⁴ őket, és hogy még 1933-ban a chicagói világkiállításon, egy zsinagóga belsejét ábrázoló pavilon látogatói – százszámra – látni akarták a gyermekáldozatoknál⁵ használt késeket. – Napjainkban is előfordul, hogy Európa egyes vidékein a gyermekeket a zsidó szörnyeteggel ijesztgetik, aki őket el fogja rabolni.⁶ „Ha megnézzük a metszetet, amely egy ártatlan kisdedit megkínzó és kasztráló zsidókat ábrázol, megértjük, hogy a félelemnek és gyűlöletnek mekkora halmaza bújjik meg a gonosz atya fantasztikus képmása mögött” – írja Normann Cohn.⁷

¹ Rodolphe Loewenstein, Ibid. 24. old.

² Gordon W. Allport, op. cit., 194. old.

Lásd például: Henri Loebowitz-Lennard, „The Jew as Symbol”, The Psychoanalytic Quarterly, XVI. 1, 1947, 36. old.; Bela Grunberger, „The Anti-Semite and the Oedipal Conflict”, The International Journal of Psychoanalysis, 45. köt. 1964. 382. és köv. old.; Bernhart Berliner, „On some Religious Motives of Antisemitism” in Ernst Simmel (edit.) Antisemitism a Social Disease, New York, 1964, 82–83. old.

³ Yohua Trachtenberg, The Devil and the Jews (op. cit.), 125. old.

⁴ Ibid.

⁵ Otto Klineberg, Psychologie sociale (op. cit.) tome II. 586. old.

⁶ Yohua Trachtenberg, op. cit. 125. old.

⁷ Normann Cohn, Les Fanatiques de l'Apocalypse, Paris, 1962, 79. old.

¹ Sigmund Freud, Civilization and its Discontents, Londres, 1949, 90. old.

² Lásd nevezetesen Ackermann és Jahoda megállapításai, Nathan W. Ackermann és Marie Jahoda idézett művében 48. és köv. old.

³ Rodolphe Loewenstein, op. cit. 17–18. old.

Feltűnő egyébként, hogy a téma variációi milyen kevéssé térnek el az alapsémától. Középkori elbeszélések főleglik a kereszténynek tartott zsidó gyereket, akit keresztény barátai rávettek, hogy a misén részt vegyen és áldozzon. Amikor a gyermek hazament és apja a történetéről értesült, az izzó kemencébe dobta.¹

A szakállas aggastyán képében ábrázolt zsidó a középkori művészetben nagyon gyakori és a zsidó azonosítása az ijesztő aggastyán – a rettegett és gyűlölt ő – személyével semmit nem csökken az elkövetkező évszázadok folyamán sem: Ahasvér, a bolygó zsidó különféle irodalmi és ikonográfiai ábrázolása ennek az azonosításnak csak egyik legismertebb kifejezője. A modern antiszemitizmus újra előveszi ugyanezt a témát, amikor az árja ifjúság elkerülhetetlen harcát hirdeti a zsidók, a veszedelmes vének ellen: „A zsidók egy sokkal öregebb nép, mint a németek – írja Julius Langbehn –, ők teljességükben és jelenlegi helyzetükben is az egyén fejlődésének azt a stádiumát képviselik, amelyet előregedettek, agyafúrtak és gonoszoknak szoktak leírni. Ennek a faji jellegnek teljesen megfelel a zsidók egyéni jelleme: zsidó gyerek nincs; minden zsidó öregén születik. Lelkileg az öregség terméke, ahogyan őse, Izsák fizikailag volt az. A modern zsidónak nincs sem vallása, sem jelleme, sem hazája, sem gyermeke. Ez az emberiségnek egy elfanyarodott része, mint ahogy a pokol az égnek elfanyarodott része. Az ifjú árja szellem mindkettőtől szembeszáll. Az ifjúság a zsidók ellen!”²

Legkevésebbé sem meglepő a tény, hogy ezek a tudattalan azonosítások a legújabb időkig fennmaradhattak: a XX. századig a nyugati gyermek tényleg gyakran részesült alapvetően keresztény nevelésben, még ha utóbb minden tudatos vallási kötelék el is oszlott. Pontosabban, a keresztény hagyományok képanyaga a legutóbbi időkig tetszetős maradt a nyugati gyermekvilág szemében. A negatív azonosítás véghezvitelével a veszedelmes zsidó mítosza a legváltozatosabb jelmezeket öltheti fel – a cinikus kizsákmányoló kapitalistától az eltorzult arcú forradalmárig – vagy mögöttük a háttérből előtűnő félelmetes aggastyán prototipikus árnyképéig, „Sion Bölcséig”, aki a világalomra áhítozik.

¹ Bernard Blumenkranz, *Le juif médiéval au miroir de l'art chrétien*, Paris, 1966, 26. old.

² Julius Langbehn, *Auszüge aus seinem Nachtrag zu Rembrandt als Erzieher*, idézve Hans Pross, *Die Zerstörung der Deutschen Politik 1870–1933 c. műből*, Frankfurt, 1959, 243. old.

Vázoltuk az antiszemitizmus tanulmányozásának három alkalmasnak vélt útját. Mielőtt e vizsgálati módszereinket a modern időszakra alkalmazzuk, kiemeljük, hogy a három lényeges tényező bármelyikének döntő szerepe lehet egy adott időpontban az antiszemitizmus fellépésében. Így például nagy részben az ideológiai tényező idézte elő a francia enciklopédisták, az angol deisták vagy a XIX. század eleji francia szocialisták zsidóellenes reakcióit. Viszont a társadalmi tényezőnek kell a lényeges szerepet tulajdonítanunk – időnként – a második német Reich korszakában. Mindemellett általánosságban a három tényező állandó kölcsönhatását észlelhetjük, úgy azonban, hogy a körülményekhez képest hol az egyik, hol a másik tényező kerül túlsúlyba.

A zsidó sztereotípjá a nyugati kultúrán belül a keresztény teológia – majd a fény századában – a filozófia specifikus fejlődésének eredményeként alakult ki, függetlenül a zsidóknak a nem zsidó világgal szemben tanúsított tényleges magatartásától s abban elfoglalt helyzetétől. Fennállásának azonban a két csoport között objektív feszültségi tényezők és az antiszemitizmus minden egyes fejlődési szakaszában, bizonyos objektív társadalmi tények előtérbe juttatják a negatív sztereotípét. Ezek a tények bizonyos módosulásokat idéznek elő a sztereotípon, s a sztereotíp létezése befolyásolja magukat a tényeket. Vegyük a középkori uzsora esetét például. Nem a zsidók voltak az egyedüli uzsorások, a cahors-iak vagy a lombardiaiak sokszor vitatták elsőbbségüket. De – amint Poliakov írja – „a keresztény, cahors-i és lombardiai uzsorások végül beleilleszkedtek a környezetüket alkotó társadalomba és eltűntek...”, a zsidó uzsorás viszont mindent túlélte és az ő méltóságára emelkedett – az ő háttérben jelent meg a másik ő. árnykép: a Júdás Iskariotésé, a harmincdénáros emberé.”¹ Ez a példa megfelelően illusztrálja a sztereotíp és a társadalmi tények kölcsönhatását. A sztereotíp és a többé-kevésbé elferdített tények – a maguk idejében – támpontul szolgálnak a legkülönbözőbb projekciókhoz, melyeket számos nem zsidó személynél fellépő patogén elemek idéznek elő. Így a három tényező játszik össze, hogy az újkori társadalomba benyomuló zsidót az ördögi árnyképpel ellássa. Abban a korszakban, amellyel foglalkozunk, a társadalom sajátos változásai ezeket a különböző tényezőket új erőkre keltik és kialakítják azt az áramlatot, ami modern antiszemitizmusnak nevezhető.

¹ Léon Poliakov, *Du Christ aux juifs du Cour*, (op. cit.) 94. old.

II. A MODERN ANTISZEMITIZMUS KÜLÖNLEGES JELLEGZETESSÉGEI

Az antiszemitizmus alapjainak az előzőekben vázolt általános analízise lehetővé tette, hogy a különböző tényezők együttműködését ezen belül a vallási-ideológiai tényező elsőbbségét megállapítsuk: a zsidóról szóló keresztény mítosz ugyanis saját önálló dinamikájának megfelelően fejlődött ki, amit a változó társadalmi körülmények csak közvetve befolyásoltak. Ami a lélektani tényezőket illeti, ezek a mítosz érzelmi hatását fokozták, de azt nem maguk teremtték meg. Kérdezhetjük ezzel szemben, hogy az újkor vonatkozásában nem kell-e a súlyt inkább az antiszemitizmus társadalmi előfeltételeire, majd lélektani alapjaira helyezni, hogy a zsidó mítosz ideológiai megnyilvánulásaihoz eljussunk – ami végeredményben csak az előbbi tényezők következménye lehet. Nem hisszük. A zsidó mítosz – ideológiai és kulturális formájában – bizonyos fejlődést követ, amely saját törvényszerűségeinek marad alávétve, jöllehet társadalmi változások és lélektani adottságok is befolyásolják. Ugyanez áll a társadalmi és lélektani tényezőről. Röviden: az antiszemitizmus esetében – legyen ez a középkori, újkori, európai vagy specifikusan német – egyfajta oksoport túlsúlya nem észlelhető. Egy ortodox-márxista magyarázat ugyanolyan tévesnek bizonyulna, mint a tudattalan lélektani tényezők túlzott hangsúlyozása. Az antiszemitizmus egymástól független tényezők együttes működésének az eredménye volt és marad. Ezek – a körülményeknek megfelelően – többé vagy kevésbé hatékonyak, de mindegyiket saját dinamikája mozgatja.

Az európai társadalomban a XX. század második felének kezdetén mélyrehatóbb materiális és technikai változások mentek végbe, mint az előző évszázadok folyamán. „Modern világról” – Angliát kivéve – csak 1850 óta beszélhetünk, és a különböző országok fejlődésében mutatkozó eltérések ellenére is, legtöbbjük 1850. és 1865. évek között tapasztalja ezt a mélyreható változást. „Ezután csak fokozatos fejlődés következik, lényegbeli változás nem lesz.”¹

A technikának ez az alapvető változása lényegileg az ipar területén mutatkozik. Európa az ipari forradalom új fázisaihoz érkezik el, amelyet hatalmas koncentrációk jeleznek, nemcsak a vas- és bányá-

ipar hagyományos területein, hanem a vegy- és villamossági ipar új területein is. A gazdasági élet a pénztőke döntő befolyása alá kerül.

Ezt a technológiai átalakulást ugyanolyan jelentős demográfiai és társadalmi változások kísérik: Franciaországban például a városi lakosság 1846. és 1896. között hatmillió-háromszázhetvenkilencezer személyvel növekedik, ami azt is jelenti, hogy a városokban hárommillió-háromszázhetvenegyezer paraszt szívdótt fel. 1880-ban Londonban a 30 millió angolból 4 millió, Párizsban a 37 millió franciából 3 millió lakik. Egy évszázad alatt Szentpétervár lakossága 300 százalékkal, Londoné 340 százalékkal szaporodik; a növekedés Párizsban 345 százalék, Bécsben 490 százalék, Berlinben 872 százalék.¹

A vidék átköltözése a városokba, a nagy ipari települések fellendülése – egyének millióit hagyományos környezetüktől kiszakítva, évszázados családi egységeket összetörve – az újkori tömegek „gyökértelenedéséhez” vezetnek, amelyek magárahagyatottságával és nyomorával egy egész irodalom foglalkozik. A vidéki élettel együtt járó vallásos érzés rohamos gyengülése súlyosbítja az új városlakó magányát, akinek már más horizontja nincs, csak az ipari peremvárosok sivár egyformasága. Így alakulnak ki ezek az ingadozó s minden demagógia befogadására hajlamos tömegek. Az európai társadalom egy másik rétege, a kispolgárság is megérzi a végbemenő változások közvetlen visszahatásait.

Az alkalmazottaknak az ipar fejlődése folytán rohamosan felduzzasztott rétege a kereskedők, iparosok, hivatalnokok, szubaltern tisztek, tanítók hagyományos kispolgárságát „a fehér gallérosok” széles seregével gyarapítja: mindenfajta kistisztviselővel, kereskedősegédekkel és a szabadfoglalkozások peremén élő elemekkel. Az ipari társadalom fejlődése, a rendszertelen fellendülésekkel és visszaesésekkel túlhajsolt kapitalizmus ellenőrizhetetlen hullámvázai, állandóan anyagi összeomlással és főleg deklaszálódással, elproletarizálódással fenyegetik a kispolgárt. Végül is az új jövevények, akik a XIX. század második felében a kispolgárságot alkotják, ugyanazok a „gyökértelenek”, akiről Barrès beszél, akiket a nagy metropoliszok vonzása vidékükre elragadott, s akik annál jobban érzik tehetetlenségüket és elhagyatottságukat, mert valamelyes műveltségük meg-

¹ Charles Pouthas, *Démocratie et Capitalisme*, Paris, 1961, 191–192. old.

¹ Robert Schnerb, *Le XIXe siècle, l'apogée de l'expansion européenne 1815–1914*. Paris, 1961, 201. old. Hasonlóképpen Carlton J. H. Hayes, *A Generation of Materialism, 1871–1900*, New York, 1963, 102. old.

győzi őket „jogukról” a civilizáció – számukra elérhetetlen – áldásaihoz.

A minden vonatkozásban mutakozó társadalmi felbomlás az „ürességnek” és az anómiának¹ azt az állapotát idézi elő, amelyet a szociológusok határoztak meg s melynek közvetlen következményeit a modern antiszemitizmusnál látni fogjuk.

A társadalmi zavarokkal egyidejűleg a XIX. század végén a nyugati világ történelmének egyik leggyorsabb és legradikálisabb intellektuális átalakulását éli meg: „Az emberi társadalommal foglalkozó magyarázatok terén ilyen méretű forradalommal a tizenhatodik század óta egyetlen generáció életében sem találkozunk.”²

A nyugati értelmiség elite megtagadja az uralkodó pozitivizmus addig megrendíthetetlen hagyományait; az ésszerűség kultusza, a Haladásba vetett hit, a Technika és a Tudomány mindenhatóságába vetett bizalom, röviden a liberális eszme, sőt még az ortodox-marxizmus egész optimizmusa, terüket vesztek. Helyüket az irracionális felfedezése, minden eddigi tudományos tétel, igazság kétségbevonása a humán és a természettudományok terén, – az intuíció kultusza, a mítoszok felmagasztalása, egy neoromantikus szubjektívizmus felújítása és főleg a világ és a történelem pesszimizisztikus szemlélete váltja föl. Az általános bizonytalanság e légkörében az ősi mítoszok felélednek, hol újabb formában, de igen gyakran változatlanul. A fin de siècle embere feladja a történelmi távlatot a titokzatosságok birodalmáért: úgy látszik, ez a terület jobban megfelel az új tömegtársadalom szükségleteinek. Tetszelegnek ködös-homályos megnyilatkozásokban, ahol a borzalmak, cselszövények, a mágia, a fekete misék és a rituális gyilkosságok kavarognak.³

Ez az ördögösséget fürkésző, zilált társadalom örökli a zsidó középkori sztereotípiének változatát a „járulékokkal”, amelyekkel ez a XVIII. században és a XIX. század elején gazdagodott. Ugyanez a társadalom kerül bizonyos területeken összeütközésbe a zsidók csoportjával, bármilyen kicsiny is ez. Ebben a társadalomban, sőt éppen ennek zilált állapotánál fogva, a zsidó új sztereotípiének és az objektív feszültségeknek hatására az antiszemitizmus tudattalan lélektani tényezői új méreteket öltenek.

¹ A törvényes és erkölcsi normák meglazulása s ezzel kapcsolatos külső és belső bizonytalanság. (A ford.)

² Talcott Parsons, *The Structure of Social Action*, New York, 1949, 5. old.

³ Eugène Weber, *Satan franc-maçon*, Paris, 1964, 14–15. old.

1. A sztereotip fejlődése

A középkortól korunkig az antiszemitizmus fejlődésében nincs cezúra. Még ha Európa több országának bizonyos körei érdeklődéssel és szimpátiával kísérik is Izrael problémáit, ennek jelentősége mégsem ellensúlyozza a zsidókkal szemben folytonosan megújuló ellenségeség megnyilatkozásait.

A jelen fejezet első részében ismertettük a zsidóról a középkorban kialakult kép bizonyos vonatkozású fejlődését a XVIII. század elejétől. Mielőtt ezekre a változásokra visszatérnénk, hangsúlyoznunk kell, hogy a sztereotip, amelyet a keresztény, vallási jellegű antiszemitizmus kialakított, ugyanakkor teljes tisztaságában fennmarad.

Nem foglalkozunk ismételtén azzal a tárgykörrel, amely teljesen azonos a középkori antiszemitizmus tárgykörével. – Ez a változatlanúság egyformán magyarázható a keresztény századok tanításának „mennyei felhalmozódásával”, a már említett tudattalan azonosításokkal, és azzal, hogy a XIX. században s főleg a XX. század elején oly igen sok pap vett aktív részt mindenfajta antiszemita kampányban. – Észlelhető-e megdöbbenés nélkül, hogy milyen jelentékeny szerepe volt a katolikus papságnak a francia antiszemita mozgalomban, például a múlt század végén? A katolikus egyház reprezentánsai nemcsak megtapsolták és felmagasztalták Drumont-t, de első sorban és főleg az ő hozzájárulásuknak tulajdonítható, hogy egy zsidóellenes irodalmi hullám árasztotta el Franciaországot. Az ilyenfajta – 1870–1894-ig megjelent – művek egyharmadának katolikus papok voltak a szerzői. Drumont „*Libre Parole*”-ja 1896-ban pályázatot hirdetett, amelynek első díját két pap osztotta meg, a második is egy papnak jutott (és egy világi szerzőnek), még két papot dicséretben részesítettek.¹

A vallási jellegű antiszemitizmus egyes szélsőséges tételei megújuló rokonszenvvel találkoznak a XIX. század végén. Nemcsak az „istengyilkos nép” fogalmának variációiról van szó, hanem a rituális gyilkosság számos vádjáról Kelet-Európában, Közép-Európában s Nyugaton egyaránt, valamint a zsidó és a sátán szerepének azonosításáról.²

¹ Robert F. Byrnes, *Antisemitism in Modern France*, New Brunswick, 1950, 300. old.

² Lásd Eugène Weber, op. cit. 15. old.

E különféle témákat felelevenítik, kibővítik, a napi hírekhez hozzáfűzik és a nagy példányszámban megjelenő katolikus sajtó ezeket széles körben terjeszti. Így Franciaországban a XIX. század végén a „Bonne Presse” orgánumai, például a La Croix, zsidóellenes hadjáratot indítanak, amelyben a középkori antiszemitizmus összes elemei felismerhetők, az ördögi sztereotip néhány új vonásával.¹ Németországban és Ausztria-Magyarországban árnyalatokig ugyanezt a jelenséget észlelhetjük.

Túlságosan is egyszerű lenne a szemlélet, amely az újkori antiszemitizmusban magával a keresztény szellemmel szembenálló megnyilatkozást látja. A zsidó újabb sztereotipje magában foglalja közvetlenül a keresztény antiszemitizmusból származó elemeket is – más jellegzetességekkel együtt, amelyeket röviden át kívánunk tekinteni.

A mélyreható változás, amely az európai eszmevilágban a XVIII. században végbement, az új racionalizmus és a vallási hatalom ellen intézett támadások, szükségszerűen döntő befolyással voltak a zsidók sorsára. Egyre többen adtak hangot a kívánságnak, hogy őket a törvény előtt és társadalmilag egyenjogúsítsák, és a francia forradalomtól a Német Birodalom kialakulásának kezdetéig, Nyugat- és Közép-Európa minden országában megadják a zsidóknak a jog-egyenlőséget. Ez a lelkekben is végbement változás azonban önmagában is új problémákat vet fel a nem zsidó és a zsidó világ viszonyulataiban, és ebben található meg az új antiszemitizmus egyik ideológiai forrása: A racionalizmus nevében kívánják a zsidóktól, hogy sajátos vallási hagyományaikkal szakítsanak, a polgári jogok absztrakt fogalma nevében szemükre vetik csoportjukhoz fűződő minden kapcsolatukat, az új nemzeti eszme nevében kutatni kezdik bennük az eltörölhetetlen jelleget, a faji elemeket.²

Az újabbkori antiszemitizmus különböző elemei – nevezetesen a faji alapok – a fény századának francia materialistáinál is felfedezhetők. Igaz ugyan, hogy Holbach, Diderot és Voltaire a zsidókat lényegében vallási szokásaik miatt, a judaizmust mint a gyűlölt kereszténység alapjait támadják, a zsidóságnak faji koncepciója írá-

saikban mégis jelentkezik.¹ A faji fogalmak általánosságban mintha a lelkek egy titkos kívánságának felelnének meg – a XX. század elején különféle formákban elterjednek Európában, különösen Németországban.²

A faji gondolat mint ilyen jelzi az alapvető különbséget a régi és az új zsidó sztereotip között. Amíg a vallásilag inspirált antiszemitizmus szemében a zsidó – még ha a Sátánnal és az abszolút Rosszal is volt azonos – „más, új emberre” válhatott, üdvözülhetett is, ha megtagadta a judaizmust és felvette a keresztséget, a faji elmélet szerint nincs számára menekvés. Sem az áttérés, sem az asszimilációs kísérletek nem vonhatják ki az önmagában és lényegében gonosz zsidót fajának eredendő elátkozottsága alól.

A következő fejezetekben megpróbáljuk felkutatni a mélyebb lélektani okokat, amelyek Németországban a XIX. században ezekhez az elméletekhez, illetve elterjedésükhöz vezettek. Egyébként csak epizodikus megnyilatkozásokról van szó. Az első fajelméleti történelémmagyarázatot az újkorban Henri de Boulainvilliers-nek tulajdonítják, de csak több mint egy évszázaddal később jelent meg a fajelmélet rendszeres ismertetése, Arthur de Gobineau gróf „Ertekezés az emberi fajok egyenlőtlenségéről” – zoológiai és nyelvészeti tanulmányok, de főleg bizonyos társadalmi csoportok törekvéseinek hatása alatt, hogy veszélyeztetett identitásuk szilárd alapjait helyreállítsák. Ha Gobineau-nál szerepel is az árja faj felsőbbrendűségének gondolata, zsidó faj ártalmas jellegéről szóló elmélet könyvében nem található. – Megközelítőleg ugyanez áll Vachner és Lapouge műveire is. Bár a zsidóság faji fogalma Voltaire antiszemitizmusában – többé-kevésbé mellékesen – el is vegyül, világosabban – de semmiképpen sem rendszeresen – jelentkezik Proudhonnál,³ hogy a XIX. század végén Drumont-ban hívőjére találjon, akinél az antiszemitizmus minden áramlata összekeveredik. Ez azonban csak halvány visszfénye lehetne annak a rendszeres térhódításnak, amely a faji tézisek tekintetében a germán világban a hitleri paroxizmusig végbe megy. Erre a továbbiakban visszatérünk.

A zsidó sztereotip más, újabb változatai Nyugat- és Közép-Európa legtöbb országában egyformán elterjednek. Egyrészt a zsidó azonosítása a kizsákmányoló kapitalizmussal, másrészt a zsidó

¹ E tárgyban lásd Pierre Sorlin kiváló tanulmányát. La Croix et les juifs (1880–1899), Paris, 1967.

² E különféle szempontokat illetően lásd I. Jacob Katz szintézisét – L'antisémitisme en tant que facteur social et politique dans la société moderne, Jerusalem, 1968 (mimeographié, en hébreux) 17–23. old.

¹ Léon Poliakov, De Voltaire à Wagner (op. cit.) 106. old.

² Ibid. 158. old.

³ Edmund Silberner, Sozialisten zur Judenfrage, Berlin, 1962, 57. és köv. old.

azonosítása a forradalmi szocializmussal, sőt a zsidó azonosítása egy mesterkéltnél, materialista, hamis civilizáció propagátoraival. – Az első azonosítást a XIX. században a francia és német szocialisták vezetik be, hamarosan átveszi a kispolgárság s rohamosan elterjed; a második nyilvánvalóan a jobboldali köröké, míg a harmadik a minden oldalon lévő nacionalisták osztályrésze.

A zsidó új jellemvonásainak ellentmondásai ahhoz a következtetéshez vezethetnének, hogy itt csak a felkavart társadalmi csoportok szubjektív meseszövéseiről van szó, s hogy még mindig a mondák birodalmában vagyunk. Persze a mítoszi elem vitathatatlan és a zsidóság és kapitalizmus azonosításának esetében például a következő szillogizmus jelentkezik gyakran – többé-kevésbé tudatosan –: a zsidó titokzatos és veszedelmes lény, a kapitalizmus titokzatos és veszedelmes: a kapitalizmus tehát zsidó. De nem kevésbé igaz, hogy ami a zsidó sztereotípiájának e három új változatát illeti, bizonyos társadalmi tények alátámasztják a mítoszt. Ennek a bonyolult együttműködésnek megértéséhez szükséges, hogy a modern világban élő zsidó közösségek egy részének társadalmi helyzetében észlelhető bizonyos jellegzetességekre és az ezekből származó objektív feszültségekre rámutassunk.

2. Az objektív feszültségek

A zsidók komoly szerepet játszanak a modern kapitalizmus és szocializmus fejlődésében; a kultúra terjesztésének bizonyos kulcsterületeire is befolyást gyakorolnak. Elsősorban egyszerre úgy tűnik, mintha sokkal többen lennének a nyugati társadalomban, mint azelőtt.

Míg az európai kontinens népessége a XIX. század folyamán összesen 188 millióról körülbelül 400 millióra emelkedett, a zsidó lakosság ugyanezen idő alatt 2 000 000-ról 7 800 000-re növekedett. Mialatt a lakosság száma általában a kétszeresére, a zsidóké a négyszeresére emelkedett. 1900-ban még csak a lakosság 2,2 százalékáról van szó. Ez a rohamos növekedés nem kis mértékben érinti a lelküket. A zsidók nagyszámban hatolnak be a nyugati országokba, ahol addig csak jelentéktelen kisebbséget képeztek, és „elárasztják” a foglalkozási ágak egész sorát, amelyekről az egyenjogúsítás előtt

nem is álmodhattak – például a kereskedelem vagy a szabadfoglalkozások területein.¹

Ha az általános népességszaporulatot nem kísérték volna az ismeretes társadalmi zavarok és a bizonytalanság fokozódó érzése, a zsidók számának rohamos emelkedését talán túlságosan komoly reakciók nélkül tudomásul vették volna, mert végeredményben az egész népességnek csak minimális töredékéről volt szó. De a gyors változások és bizonytalanság légkörében a zsidó népesség növekedése fenyegető jelentőséget nyer – a társadalmi helyzetével kapcsolatos vonatkozások nélkül is. Sőt, maga az tény is fokozza a félelmet, előítéleteket és gyűlöletet, hogy ez a növekedés különösen szembetűnő oly hivatások területein, ahol a válságok rohamosabban lépnek föl mint máshol.

Térjünk rá a zsidóság és kapitalizmus specifikus azonosítására. Franciaországban vagy Németországban a zsidók szerepe a kereskedelem, a pénzügyek, sőt az ipar területén sem áll arányban a népesség keretében elért számarányukkal. Elégendő egész Európában a Rothschild nevet, vagy Franciaországban a Fould vagy Pereire-t, Németországban a Warburg, Hansemann, Bleichröder és Mendelssohn neveket fölemlíteni. Ez a jelenség mivel magyarázható?

Hivatkozhatunk az ismeretekre, amelyeket a zsidók mint zálogkölszönzök szereztek, vagy a XVIII. századbeli udvari zsidók tökefelhalmozásaira. Néhány egyszerű lélektani tényezőt is beiktathatunk: a zsidók szerény életmódját, érzéküket a takarékoság iránt, vállalkozó szellemüket, s a „politikai helyzetük bizonytalanságával kapcsolatos hagyományos dinamizmusukat”, a zsidók nemzetközi szolidaritását² egymással. Bármennyire is kézenfekvőek ezek a magyarázatok, semmiféle visszhangra nem találtak a XIX. század eleji antiszemita szocialistáknál, Fourier-nál Toussenel-nél vagy Proudhonnál Franciaországban, Karl Marxnál (akire még visszatérünk) Németországban. Beérik azzal, hogy a kapitalizmust és a zsidót azonosítják s hivatkoznak az utóbbi ártalmas tulajdonságaira – minden további nélkül. Ezzel szemben a XX. század elején megkísérelt magyarázatok sokkal nagyratörőbbek.

¹ Ezeknek az adatoknak az összességét illetőleg lásd Salo W. Baron érdekes cikkét a „The Jewish Question in the Nineteenth Century”, Journal of Modern History, X. 1938, 51. és köv. old.

² Léon Poliakov, De Voltaire à Wagner (op. cit.) 22. és köv. old.

Így Werner Sombart német történész az 1911. évben¹ megjelent híres művében azt állítja, hogy a kapitalizmus kezdeményezői a zsidók voltak, és különleges gazdasági helyzetükre alapított érvekkel magyarázza a modern gazdasági életben betöltött döntő szerepüket – de főleg azzal, hogy ezen a téren a zsidó vallás és erkölcs, valamint a rabbinikus tanítások minden formában döntő előnyt biztosítottak számukra más népekkel szemben. „A zsidók már akkor is értékelni tudták a gazdagság előnyeit, amikor a keresztények még az esszénusok szegénység-ideáljához ragaszkodtak; és a zsidó teológia morálja abban a korban hirdette a szélsőséges és túlzott racionalizmust; amikor a keresztényeket, Szent Pál és Szent Ágoston szellemében, a szeretet vallása töltötte el. Így a kapitalizmus fejlődésének kedvező erkölcs alapelemeit illetően a zsidóknak tíz évszázadnyi előnyük volt” – írja Sombart.²

Sombart tézisének számos tévedésére már gyakran rámutattak. Tisztázást nyert mindenekelőtt, hogy a zsidók szerepének sokkal kisebb jelentősége volt a kapitalizmus kialakulásában, mint ahogyan ezt a német történész vitatta. Egyébként a zsidók, az egyes korszakoknak és körülményeknek megfelelően, a gazdasági életben a legváltozatosabb szerepeket játszották, ami kizárja, hogy vallásuk, etikájuk s a kapitalista feladatokra való alkalmasságuk között kizárólagos kapcsolat legyen megállapítható.

Sombart bizonyos megállapításai – elméletének számos hibája elenére³ – nem állanak szemben egyes zsidó történészek felfogásával, népük jelentős közreműködését illetően a kapitalizmus fejlődésében, talán még ennek keletkezésénél is. „Egész történelmük (a zsidóké, S. F.) – írja Baron – a kapitalizmusra alkalmassá tette szellemüket, felfogásukat, tudatos és tudattalan magatartásukat. A földtől való elszakíttaságuk lélektani következményei, városi életük polgári szelleme, egész zsidó létük, amely csak ügyeskedésekkel tartható fenn – s a dolgok ily állapotánál fogva domináló spekulatív gondolkodásuk... mind olyan elemek, amelyek ezt előmozdították. A tal mudista rabbinusok »szórszálhasogató« okoskodásait, amelyek a

XVI. században Lengyelországban érték el tetőfokukat, sokszor mint a zsidó szellem eltévelyedéseit leplezték le. Holott ezek csupán egy igen fejlett jogászai és logikai gondolkodás szokásos elméleti módszerei voltak. De – a nyugati tudományokkal ellentétben – a Talmud elmélkedései nemcsak a jogászok, filozófusok és közgazdászok szűk körére szorítkoztak, hanem egy egész nép szaktudományává lettek. Nem tagadható, hogy majdnem minden tanult zsidó komoly kiképzést kapott az ilyenfajta dialektikából – főleg az askenáziak között. A lényegében »művi elgondolásokon épült«, az elvont értékek cseréjén alapuló, a legelvontabb és legracionálisabb értékekben, ti. a pénzben megtestesült kapitalizmus a zsidókat felkészülten találta arra, hogy szövevényeinek logikáját a végsőig kövessék.”⁴

De bármilyen magyarázatot is fogadnánk el, a zsidók szerepének következményei a kapitalizmus fejlődésében könnyen megállapíthatók. – Nyugaton a zsidók emancipációja a kapitalizmus nagyfokú fejlettségével esik egybe, tehát különböző társadalmi osztályok, többek között a polgárság keretében mutatkozott feszültség és különösen élénk versengés állapotával. Ebben a versengésben „egy idegen” csekély kisebbség küzd le az összes akadályokat, és döntő tényezőként foglalja el a kapitalista gazdaság egyes fontos területeit, a tőzsdét, a bankokat és a nagykereskedelmet. Ellenvetik majd ezzel szemben, hogy az udvari zsidók pénzügyi sikerei már a XVIII. században közismertek voltak, és hogy a zsidók viszonylagos hatalma a pénzvilágban a XIX. század második felében csak hanyatlott. A válasz egyszerű: a XVIII. században a kapitalista versengés egy szűk körre szorítkozott; a XIX. században, főleg ennek második felében a zsidók a társadalom széles rétegeinek versengésével találták szemben magukat. Ha az a befolyás, amelyet egyesek közülük a kormányok szintjén gyakorolhattak, csökken is, befolyásuk a kereskedelemben mégis közvetlenül százazreket érint, vagy látszik érinteni.

A zsidó kisebbség konkurenciája és sikerei a gazdasági fellendülés éveiben nem vált ki szélsőséges reakciókat, de ahogy a gazdasági tévékenység lanygulása vagy egy tényleges válság fenyegetik a számottevő csoportok érdekeit, ez a konkurencia éles ellentéteket idézhet elő.

Ilyen körülmények között a zsidó közvetítők közismert szerepe azokban a spekulációkban, amelyek a takarékos emberek tömegét

¹ Werner Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Leipzig, 1911.

² Werner Sombart, *Le Bourgeois*, Paris, 1966. évi kiadás, 251. old.

³ Lásd ezt illetően Sombart elgondolásainak összefoglalását és bírálatát Bert. F. Hoselitz bevezetésében a mű amerikai kiadásához (*The Jews and Modern Capitalism*) Glencoe, 1951. Lásd továbbá: Ettinger S. *Histoire du peuple juif de l'absolutisme à la naissance de l'État d'Israël*, Jerusalem, 1968 (mimeo hébreu), 14. és köv. old.

⁴ Salo W. Baron, op. cit. 177. old.

tették tönkre (a Panama-botrány, vagy például a Gründerschwindel), a negatív azonosítást még fokozza. De – és ezt állandóan hangsúlyoznunk kell – a mítosz lépten-nyomon átszővi a társadalmi valóságot. Így lehetséges, hogy a Rothschildok – másokkal együtt – közreműködtek az „Union Générale” összeomlásában, a vészélyes versenytárs kiküszöbölése céljából. Mégis nyomban a zsidókat gyanúsították azzal, hogy ők machináltak a Bontoux bukásában, nemcsak egy finánciális harc szűkebb értelmében, hanem azért is, hogy a francia katolicizmus pozícióit teljesen aláássák, és másfelől megbuktassanak egy kormányt, amely – amint mondják – érdekeiket veszélyeztette.¹

A mítosz és a valóság ugyanilyen keveréke fűződik a szerephez, amelyet zsidók a szocialista követelések érdekében indított mozgalmakban betöltöttek. A szocialista erők zömét nem a zsidók alkotják, de gyakran ők a teoretikusai és vezetői.² Ezt a jelenséget a zsidó valóságban és eszmévilágban gyökerező messiási tradíciók befolyásával próbálták megmagyarázni, valamint a zsidók sértődöttségével egy olyan társadalommal szemben, amely miközben megadja nekik a formális polgári jogok nagy részét, nem fogadja be őket mint egyenrangú egyéneket. Hozzáfűzhetjük, hogy a zsidók hite a beszéd hatalmában, a nem zsidókénál kevésbé meggyökeresedett nemzeti érzésük, vagy pontosabban kialakultabb nemzetközi törekvéseik arra ösztönzik őket, hogy olyan mozgalmakhoz csatlakozzanak, amelyeknél szükségszerűen a népvész és az internacionalista lesznek az élvonalbeli figurák. Bárhogyan is legyen, „a zsidók, logikai túlzásaikban, gyakran elveszítették a realitások mértékét és időnként nem sikerült érzékelniük azoknak a tömegeknek hangulati hullámzásait, amelyeket irányítottak.”³

De még a felhozott magyarázatok értéke is keveset jelent. Annyi zsidó pusztta jelenléte a társadalmi elégedetlenség mozgalmainak élén gyűlöletessé teszi őket a fennálló rend védelmezői előtt.

Végül nem kevésbé feltűnő a zsidók érvényesülése Nyugaton a XIX. század második felében, a szabadfoglalkozásokban és a kulturális életben, mint közreműködésük a kapitalizmus fellendülésében vagy a szocialista mozgalmak szervezésében. Hivatkozhatnánk itt is a tradíció hatalmára: a szent könyvek tanulmányozásának évszáza-

daira, a talmudi vitákban korán csiszolódott elmékre, vagy arra, hogy mindig a tanult ember tekintélye jellemezte a diaszpóra zsidóságának történetét. De a nem zsidó ügyvédek, orvosok vagy újságírók egyáltalában nem kérdik, hogy melyek a szociológiai vagy történelmi alapjai annak a versengésnek, melynek ők érzik közvetlen következményeit. Ráadásul még: ugyanabban a korszakban, amikor a sovén nacionalizmus minden országban a társadalom egyre szélesebb rétegeit magának nyeri meg, éppen a zsidók azok, akik láthatóan tudnak olyan hivatások felé, melyek pontosan a nemzeti kultúra terjesztését irányítják – mint az újságírás, a kritika, a rendezés, a színházi vagy zenei interpretáció. Így az átlagfrancia vagy az átlagnémet szemében „egy idegen” helyezkedett el a nemzet kulturális életének ideggócaiban akkor, amikor a nemzeti kultúra sajátos értékeinek jelentősége emelkedik.

A nyugati antiszemitizmusnak a XIX. század második felében észlelhető erősödése azonban mégsem vezethető vissza egyedül az egyszerű kulturális jellegű változásra (a zsidó új negatív sztereotípiájának kibontakoztatására), de a zsidó és nem zsidó között keletkezett bizonyos objektív társadalmi feszültségekre sem. E két tényező hátterében könnyen felismerhető a mélyebb indulatok hatása, melyek egyrészt együtt járnak az antiszemitizmussal – ezekről már beszéltünk –, vagy amelyeket a modern ipari társadalom különleges körülményei váltottak ki.

3. A lélektani tényező új jellegzetességei

Vizsgálódásaink e szakaszában idézzük emlékezetünkbe tanulmányunk vázlatának a bevezetésben leírt három első alaptételét:

- Egy adott csoport társadalmi-kulturális fejlődése pozitív és negatív sztereotípek kialakulását segíti elő;
- A csoport tagjaiban felkeltett tudattalan azonosítások és projekciók anyagát – egyéni fejlődésük különböző szakaszaiban – természetesen a kultúrkörnyezet kész sztereotípei szolgáltatják;
- A gyorsabb ütemű társadalmi változás, a feszültség vagy válság „mindenfajta állapota kiváltja – a lelki védekezés mechanizmusaként – a kultúrkörnyezetben kialakult sztereotípre irányuló negatív projekciók fokozódását. Ilyenkor általában a csoport legerősebben érintett részénél beteges reakciók fellépése észlelhető a negatív sztereotípussal azonosított egyénekekkel szemben.

¹ Jean Bouvier, Les Rothschild, Paris, 1967, 267–268. old.

² Salo W. Baron, idézett cikk, 56. old.

³ Ibid.

A fejezet első részében az antiszemitizmus általános lélektani tényezőinek elemzése, lényegileg a séma két első pontjában foglalt szempontokat követi. A XIX. század második felében fellépett antiszemitizmussal specifikusan foglalkozó lélektani vizsgálódások pedig a harmadik pontban foglalt szempontok nyomán haladnak, minthogy gyorsabb társadalmi átalakulással és egyes esetekben a válság állapotával állunk szemben.

Az átalakulás és válság e helyzeteiben az elkeseredett antiszemitizmust specifikus társadalomlélektani folyamatok sorozata magyarázza, melyek közül az alábbiak látszanak a legfontosabbaknak:

a) A zsidógyűlölet annak a felgyülemlett nyugtalanságnak a levezetője, amelyet a társadalmi zavarok és főleg a legerősebben veszélyeztetett társadalmi osztályra, a kispolgárságra gyakorolt nyomás idéztek elő.

b) A hagyományos társadalmi keretek eltűnése s az ebből származó anómia felkeltik a társadalmi összefogás, az új társadalmi struktúra és – a gyökértelenné vált egyénekben – az új érzelmi kötelek létesítésének parancsoló szükségletét. A közös gyűlölet – az adott körülmények között a zsidógyűlölet – a társadalmi összefogás hatékony eszköze lesz.

c) Az anómia főleg a vágyat érleli meg a stabil lét és öntudat után, ami úgy alakul ki, hogy a csoport egyrészt saját eszményeivel azonosítja önmagát, másrészt „eszményeinek ellenségeivel” – az adott helyzetben a zsidókkal határozottan szembehelyezkedik.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt az antiszemitizmust mint a kispolgárság felgyülemlett nyugtalanságának levezetőjét.

Harold Lasswell a harmincas évek idején általánosságban foglalkozott a kispolgárok lélektani problémáival és aggodalmaival s felhívta a figyelmet azokra a tényezőkre, amelyeknek ötven évvel ezelőtt is azonos jelentőségük volt. – „A kispolgárságnál a legtisztábban mutatkoznak a kapitalizmus ellentmondásai. Ennek az osztálynak minden tagja saját személyében tapasztalja a biztonságérzetnek azt a hiányát, amely az „én” racionális és kalkuláló szerepének túlsúlya okoz, a szuperego és a tudattalan vágyak rovására.”¹

A kispolgárságnak azért, hogy felszínen maradjon s hogy egy kis sé érvényesüljön is, rendszeres, állandó és megerősített munkát, munkamorált és a többség véleményét kell magára kényszerítenie,

¹ Harold D. Lasswell, *World Politics and Personal Insecurity*, New York, 1935, 257. old.

sőt a szexuális önmegtartóztatást is, mert – amint ezt Lasswell megjegyzi: „ezt részben a munkamulasztás kockázataira vonatkozó józan számítások, vagy a félelem a túlzott kiadásoktól és a hím- vagy nőnemű erénycsőszöktől, így írják elő”. Végül is a munkaidő alatt el kell fojtani a környezettel szemben táplált gyűlölet megnyilvánulásait.¹ Észlelni fogjuk egyébként, hogy az elfojtás lényegileg a „tudattalan” erőit és agresszív vágyainak terhére történik, a „szuperego” parancsaira, amelyeknek eredetei könnyen felismerhetők. Lasswell analízise e tekintetben kissé elnagyolt, de felfogása általánosságban helyesnek látszik: érthető a nyugtalanság, amit az ilyen fajta elfojtások általában előidéznek, különösen érthető, mily mértékben fokozódhat ez a nyugtalanság, amikor a kispolgárság helyzetét mélyreható és gyors társadalmi változások fenyegetik. A projektív védekezés mechanizmusai előtérbe jutnak, és a gátolt agresszivitás egy kívülálló személyre irányul, aki így veszélyes elemmé válik. Ezt a személyt a kultúrkörnyezet jelöli ki – ez a zsidó lesz.

Azok a klinikai esetek, amelyeket Ackermann és Jahoda tanulmányoztak, igazolják egyébként a szociális agresszivitás (itt az antiszemitizmus) és a szorongás összefüggését. „ezekben az esetekben az agresszivitás képviseli azt az erőt, mely a passzivitás állapotából az aktivitás állapotába törekszik.”² A minden oldalról fenyegetett kispolgárság nyugtalanságának és antiszemitizmusának kapcsolata elsősorban ebben találja magyarázatát.

A társadalmi összefogás követelménye sem kevésbé lényeges. Ezzel az anómia időszakában találkozunk a társadalom minden osztályában, de ezek közül is a kispolgári osztály az, ahol a gyökértelenségük tudatában lévők száma a legnagyobb s ahol ez a kívánság parancsolólag lép föl.

Sőt, az elproletarializálódással fenyegetett kispolgárság legszívesebben tagadja az osztályok és a társadalmi különbségek létezését oly módon, hogy új összefogást hirdet és teremt meg egy mindenkit egyesítő érzés, általában a gyűlölet, különösen a zsidógyűlölet jegeiben. Sartre teljességében átlátja az antiszemitizmus társadalmi összefogást jelentő szerepét, amikor írja: „Az egyenlőséget hirdető közösség, amellyel az antiszemitizmus hivatkozik, olyan, pillanatnyilag keletkező tömegek és társulások típusához tartozik, amelyek egy-egy lincselés vagy botrány alkalmával születnek meg. Az egyen-

¹ Uott, 259. old.

² Nathan W. Ackermann et Maria Jahoda. Id. mű 63. old.

lőség itt a szerepek megkülönböztethetetlenségének a gyümölcse. A társadalmi kötelék a düh; a közösségnek nincs egyéb célja, csak az, hogy elsodró megtörő intézkedéseket hajtson végre bizonyos egyéneken; az indulatok s a kollektív megnyilvánulások annál erősebben ragadják magukkal az egyeseket, mért egyiküket sem korlátozza valamely speciális feladat. Az egyének elmerülnek a tömegben s a csoport gondolkodásmódja és reakciói tisztán primitív jellegűek. Ezek a közösségek persze nemcsak az antiszemitizmus szülöttei: egy lázadás, büntetés, igazságtalanság váratlanul megteremtheti ezeket. De ilyenkor ezek műlékony jelenségek, amelyek rövidesen nyomtalanul el is tűnnek..., az antiszemita azt kívánja, hogy személye nyomban beleolvadjon a tömegbe és a kollektív áradattal sodródjon.”¹ – „Ez a kijelentés »gyűlölöm a zsidókat« azok közé tartozik, amelyek csoportosan hangzanak el; ezzel a kijelentéssel egy tradícióhoz és egy közösséghez csatlakoznak...”² Életszükségletté válik ez a gyors változás útján lévő társadalom vagy társadalmi osztály számára akkor, amikor ennek legjobban meggyökeresedett tradícióit kérdésessé tették; a régi közösségi kapcsolatai eltűntek és újak még nem alakultak ki. Az antiszemitizmus ugyanezzel a folyamattal szolgálja egy új identitás kialakítását mindazok számára, akik a társadalmi zavarok következtében elvesztették azokat a tradicionális értékeket, amelyek eddig csoportjuk tagjai számára megfelelő helyüket, hovatartozásukat biztosították.

- A zsidógyűlölet, ebben a vonatkozásban – amint ezt a pszichanalitikai klinika megállapítja – két különböző, de egymást kiegészítő módon magyarázható.

- Az identitást érintő konfliktus szenvedő alanya számára folyamatos kihívást jelentenek³ azok az egyének, akik „másnak” minősülnek, mint ő, s akik ragaszkodnak is ehhez a különbséghez. A zsidók, akik „mások” és azok is maradnak, így tehát pontosan elhatárolt identitásukról tesznek biznyságot, „az antiszemitát saját érzelmi fogyatékoságaira emlékeztetik”; pontosabban: kihívják az antiszemitizmust azoknál, akik képtelenek önmagukat megtalálni.⁴ Ugyan- ebben az értelemben a zsidógyűlöletnek más, tudattalan szerepe is van, amelyre gyakran rámutattak. „Annak, hogy a csoporton kívül

lévő »más«, »különböző«, speciális jelentősége van. Ezt ugyanis el- túlozzák, ami egy specifikus lélektani feladat céljait szolgálja. Az előítélettel telített egyén a »különbség« hangoztatásával érzésben saját csoportjával azonosul, legalábbis negatív értelemben.”¹

A német antiszemitizmus specifikus jellegzetességeinek tanulmányozásánál, részletesen vissza fogunk térni az ellentétek szembeállítással végbemenő azonosulás folyamatára. Ennek a lélektani mechanizmusa viszont máris tisztázott.

Végül utoljára említjük meg a modern antiszemitizmus lélektani feladatai közül azt a törekvést, hogy a zsidót alkalmasnak találja mindennek a magyarázatára, ami egy cseppfolyós állapotban lévő társadalomban titokzatos és nyugtalanító. Azáltal, hogy a modern társadalmi és gazdasági élet obskúrus erőit a zsidó személyére irányítják, lehetővé válik, hogy „az ismeretlen bizonyos kollektív ellenőrzés alá kerüljön”. Az ilyen projekciók „az ismeretlent megszőkítettá teszik” s az egyén aggodalmait, konfliktusait nevének nevezhetik, rájuk kiálthat: „Látlak, felismerlek Benneteket!”² Ezek a sorok, melyeket Erikson a középkori babonáknak szentel, pontosan ráillenek a zsidók szerepére a válságban lévő modern társadalomban.

Franciaország a XIX. században a Dreyfus-ügy során tapasztalja az újkori antiszemitizmus legjelentősebb kollektív megnyilvánulásait. Megtalálható itt a már említett összes motívumok együttműködése, és fellépnek a jelen fejezetben ismertetett társadalmi és lélektani törekvések. Mégis a jelenkori Franciaország fejlődésének mélyére tekintve, itt nem beszélhetünk másról, csak egy múltó lázrohamról, amely a XX. század harmincas éveinek válságában sem támad fel nagyobb erővel. Ezzel szemben Németországban, különleges történelmi, társadalmi és lélektani okoknál fogva, sokkal mélyebb, rendszeresebben elterjedő zsidóellenes érzések kifejlődésének lehetünk tanúi.

¹ Jean-Paul Sartre, *Réflexion sur la question juive*, Paris, édition de 1962, 34–35. old.

² Ibid. 2. old.

³ Cf. Nathan W. Ackermann et Marie Jahoda op. cit., 34. old.

⁴ Ibid.

¹ Ibid. 35. old.

² Erik H. Erikson, *Luther avant Luther*, Paris, 1968, 66. old.

2. A NÉMET ANTISZEMITIZMUS JELLEGZETESSÉGEI

A jelen fejezet címe már maga is jelzi, hogy a német antiszemitizmus bizonyos vonatkozásban eltért a Közép- és Nyugat-Európa más országainak antiszemitizmusától – már a náciizmus fellépése előtt is. Ami ezt a maga egészében megkülönbözteti, az nem a zsidógyűlölet egyes megnyilatkozásainak ereje, hanem az, hogy Németországban egy specifikus elmélet terjedt el, a fajelmélet, ami a náci antiszemitizmus elkezdésének döntő fontosságú eleme és sajtós társadalmi és lélektani tényezők eredménye – amint ezt a továbbiakban látni fogjuk. E tényezők mindegyike önálló pályát futtat, ami elkülönített vizsgálatukat indokolja. De – és ezt ismételnünk – a kulturális, társadalmi és lélektani tényezők együttműködése a dolgok egész menetében észlelhető. A zsidó más országokénál súlyosabban negatív sztereotípjai, a zsidók és környezetük között támadt különleges feszültségek, a német jelleggel és tekintélyi rendszerrel összefüggő sajátos társadalomlélektani tényezők együttes közreműködése jellemzi azokat a szakaszokat, amelyek a zsidóság faji mítoszának végleges kialakításához vezettek.

I. A ZSIDÓ SÚLYOSABBAN NEGATÍV SZTEREOTÍPJE

A Németországban kialakuló zsidó sztereotip mélyén összességében feltalálhatók a keresztény kultusból származó elemek. Emellett – és ez az első eltérés – Németországban a keresztények a zsidókkal állandó érintkezésben maradtak ugyanakkor, amikor ezek Angliából a XIII. századtól a XVII. századig, Franciaországból a XIV. századtól a XVII. századig gyakorlatilag eltűntek. Ez az állandó érintkezés alapvetően befolyásolja a zsidóról Németországban kialakult képet, már jelenlétük pusztán tényénél és a gettó nyomorúságos körülményei között folytatott életmódjuknál fogva, függetlenül a zsidók tudatos magatartásától.

A gettó lakója titokzatosságával, ami körülveszi, s a babonás félelemmel, amelyet fölkel, mélységesen befolyásolni fogja – még az emancipáció után is – a zsidónak azt a képmását, amely sok német lelkébe bevésődik.¹ Ijesztő legendák keletkeznek. A XIV. század végi Németországban megjelenik a „bolygó zsidó”, akinek figurája majd benépesíti más országok folklórját. Ettől kezdve a valóságot az az elképzelt lény takarja el, amelyet ennek az átmeneti időszaknak megtévesztő szelleme teremtett meg. A színpad előterében megjelenik az örökké bolyongó, az elátkozott. Így amikor a modern kor időszakához elérkezünk, a német zsidó a nép szemében nem lesz ugyanolyan, mint más polgár, aki csak zsidónak született; az ősatyát fogja megtévesztetni, úgy, ahogyan ez egykor a németek előtt megjelent: az Örökké Bolyongót, aki ez volt és ez is marad, Káint és Júdást egy személyben, a gettó hitvány emberét.²

De mindazt, amivel a gettó korszaka a németországi zsidó képmásának kialakításához „hozzájárult”, más specifikus elemek sorozata egészíti ki: Luther magatartása a zsidókkal szemben, a reakciók, amelyeket a francia megszállás a forradalom és a császárság korában kiváltott, végül a különféle ideológiák, amelyek a XIX. század első felében a német eszmevilágot jellemzik.

Gyakran emlegetik Luther filozofizma időszakát. De Luther – már akkor, amikor a zsidóknak kedvező írását közzétette (daß Jesus-Christus ein geborener Jude sei), – nagyon kemény szövegeket is

szerkesztett őket illetően. Valójában – amint ezt megállapították – „Luther, a teológus minden alkalommal másféleképpen látja a zsidók helyét az üdvözülés sorompói előtt. De Luther, a középkor embere és nem ingadozik. Írásai figyelemre méltó bizonyítékai annak a bizalmatlanságnak, amely az írástudókat a zsidókkal szemben áthatotta.”¹

Ez az ellenségeség – mint tudjuk – oly durva és heves támadások sorozatában nyilvánul meg, melyekhez képest egy Aranyházú Szent János zsidóellenes szövegei mérsékeltnek látszanak.

Joggal állapították meg, hogy úgy látszik, mintha Luther egyes intelmei a náci pusztító intézkedéseire nyújtanának alapot és előlegeznék számukra az érveket.² Kétségtelen, hogy Luther főleg azért támadta a zsidókat, mert visszautasították a keresztiséget – de a reformátor szemében pontosan ez a vonakodásuk volt az, ami őket az emberi nem köréből kirekesztette. Luther befolyása a német eszmevilág és a német társadalom fejlődésére oly nagy volt, hogy az ő zsidógyűlölete eltörölhetetlenül rányomta bélyegét a német antisemitizmus folyamatára.

A zsidó fokozottan negatív sztereotípijének kialakulásánál Németországban egy további különleges tényező is közrejátszik: a francia hódítás és ennek következményei a forradalom és a császárság korában.³

Minden bizonyossággal megállapítható, hogy a német társadalom széles körei szívesen fogadták az első időkben az 1789-es eszméket, de nemsokára egy heves reakció mutatkozott, amely a francia megszállás és a napóleoni uralom hatására alapvetően ellenségesé vált minden olyan gondolattal vagy elvvel szemben is, amely a szomszédos ország forradalmi eszméivel azonosítható volt. Ez az általános, s Németország fejlődésére egészében végzetes reakció szintén befolyásolja a magatartást a zsidókkal szemben. A zsidókat ugyanis a francia forradalom egyenjogúsította és a napóleoni haderők nyomása alatt születtek meg német területen az első emancipációs intézkedések. Így sok német azonosítja a zsidót a gyalázatos forradalmi ideológiával és az ennek forrásaként tekintett elvekkel: a

¹ Adolf Leschnitzer, *The Magic Background of Modern Antisemitism*, New York, 1956, 111. old.

² *Ibid.* 114–115. old.

¹ Pierre Sorlin, *L'antisémitisme allemand*, Paris, 1969, 104. old.

² Waldemar Gurian, „Antisemitism in Modern Germany”, in Koppel S. Pinson, *Essays on Antisemitism*, New York, 1946, 218. old.

³ Wanda Kampmann, *Deutsche und Juden*, Heidelberg, 1963, 43. old.

liberalizmussal, az egyenlőséggel és a demokráciával. Így a zűrzavar, amelyet a forradalmi eszmék idéztek elő, konkrét formában a következőkben nyilvánul meg: a franciák kényszerítették ránk a zsidók emancipációját; ettől fogva ez a bomlás szimbóluma. Poroszországban és Ausztriában Napóleon bukását az antiszemitizmus valóságos kirobbanása követi.¹

De a napóleoni hódításnak más ideológiai következményei is vannak, amelyek ugyancsak végzetesen befolyásolják a zsidóról a köztudatban kialakult képet. Németországban tanúi lehetünk az agresszív nacionalizmus hullámainak, amelyeket a fejlődő romantizmus túlradó érzései itatnak át, ezektől a XIX. század elején a németek közül kevesen maradnak mentesek. Új felfogás alakul ki a német nemzetről, amely a zsidóról alkotott képet jelentős mértékben befolyásolni fogja. A csaknem szerves élőlénynek tekintett nemzet nevében elvetik az univerzalista eszmét. A nemzet nevében, amelyet egy specifikus történelmi múlt, nyelv és kultúra alakított ki, és különleges jellegéből folyó törvényszerűsége irányít. Újra felfedezik a német múlt tündöklő fényét; a Szent Német-Római Birodalom dicsőségének forrásaiból merítenek ihletet a jövő felépítéséhez.

Ebben az új elgondolásban a zsidónak semmi helye nincs, ő valóban nem tartozéka a német nemzeti közösségnek, miután múltja nem a német múlt, kultúrája nem a német kultúra, sőt, a zsidók külön nemzetet alkotnak, saját történelmükkel és különös vallási törvényeikkel. Hogyan olvaszthatná magába a germán nemzet ezt az idegen testet, és ha ezt nem teheti, miért adja meg neki a jogegyenlőséget?² A zsidógyűlölet rohamosan növekszik. 1788-ban még a berlini nagy színházban A velencei kalmár előadásait oly prologussal vezették be, ami a zsidót kedvező színben tünteti fel, hogy ne keltsék fel az antiszemitizmust. Ezzel szemben 1820-ban a Byron „Héber melódiák”-jának német fordítója külön bevezetést kénytelen szövegezni azért, hogy ne vádolják filoszemitizmussal.³

Hundt-Radovsky, a pamfletíró követeli, hogy minden zsidó férfit kasztráljanak és minden zsidó nőt bordélyházba küldjenek.⁴ Egyetemi professzorok, mint Fries és Rühs, a judaizmus teljes kiküszöbölését kívánják, ha még nem is a zsidók eltávolítását. Diákok, keres-

kedők, parasztok a pogromok sorozatát rendezik Németország különböző városaiban, egyesek azért, mert megtéveszti őket a Bécsi Kongresszus másnapján kiadott, a nemzeti törekvéseket érintő szigorú rendelkezés, mások azért, mert a háború folytán gazdasági nehézségek sújtják őket.

Ennek a hangulatnak a jellege helyenként változik anélkül, hogy ez a zsidók tevékenységével vagy helyzetével észlelhető összefüggésben állna. – Így a túlzó romantikus nacionalizmus a liberálisokra csak mérsékelten van hatással, de ezek a körök Németországban jelentéktelenek maradnak, ám még ebben a táborban is megjelenik a nyakas zsidó alakja, aki visszautasítja a teljes asszimilálódás gondolatát – a harcos liberalizmus alapvető dogmáját. De egyrésről a filozófiai radikalizmus extrémisták, másrésről a „germanomán” konzervatívok köreiben is észlelhető, hogy a zsidó negatív sztereotípjé a XIX. század kezdeti szakában még jobban előtérbe kerül.

A korabeli német filozófiai eszmék, a zsidó vallás meghamisított s a keresztény antiszemitizmustól átvett képének hatása alatt, az antiszemitizmus határozott jeleit mutatják – főként azért is, mert minden hagyományos vallási felfogást – bármilyen is legyen az – szükségképpen kétségbe is vontak. Kant szerint a judaizmus formalisztikus vasgyűrűje az emberi szabadság minden fejlődését akadályozza; Hegel szerint a judaizmus negatív szelleme szemben áll a Szép és a Jó eszméivel, amelyek a görög hagyományok lényegét alkotják és a keresztény kultúrában a görög elemet képviselik.¹ Hegel tanítványaiból az „újhegeliánusok” közül kerülnek ki a radikális gondolkodók is, akik jelentékeny fejezettel bővítik a német antiszemitizmus antológiáját. Ugyanabból indulnak ki, mint a francia enciklopédisták, s ugyanúgy mint ők, mindenekelőtt a kereszténységet támadják, miután ebben látják az ember teljes szellemi felszabadulásának akadályát. A német újhegeliánusok is, mint a francia enciklopédisták úgy látják, hogy a judaizmus a forrása és fő oka annak az elidegenedésnek, amelyet a kereszténység hozott a nyugati világra, de az újhegeliánusok, még inkább, mint francia elődeik (Voltaire-t talán kivéve), a zsidónak magát a lényét, alkatát vádolják azzal, hogy a judaizmus hibái belőle származnak.

¹ Pierre Sorlin, op. cit. 43. old.

² Pierre Sorlin, ibid. 44-45. old.

³ Hugo Valentin, Antisemitenspiegel, Vienne, 1937. 35. old.

⁴ Ibid.

¹ Kant és Hegel álláspontját a judaizmust illetően: lásd ennek részletes analizisét Nathan Rosenstreich, The Recurring Pattern. Studies in Antijudaism in Modern Thought, Londres, 1963. Hegel véleményét illetően lásd Ernst Ludwig Ehrlich, „Judentum in Deutschland”, in Karl Thieme, op. cit., 200. old.

„Ahelyett, hogy a zsidó nép lelkierejét dicsérnénk, és ezt előnyének tekintenénk, inkább azt kell kérdezni, mi van ennek a mélyén, honnan ered ez” – írja Bruno Bauer, és meg is magyarázza: „Ez a történelmi fejlődésképtelenség, és ez teljesen megalapozza ennek a népnek ahisztorikus jellegét, ami viszont keleti lényéből fakad.”¹ Bauer tétele nem egyértelmű és a Zsidókérdés című pamfletje azt a benyomást kelti, hogy végeredményben a zsidó is és a keresztény is elérhetné a szabadságot, ha vallási eltévelyedését felszámolná; de – mint egyébként Gutzkow és Strauss írásaiban – „a zsidó lényének” fogalma állandóan visszatér, amin az értendő, hogy a zsidó különleges történelmi szerepe és pszichikai sajátosságai összefüggésben állnak megváltozhatatlan magatartásával.²

A Karl Marx antiszemitizmusával kapcsolatos vitával nem kívánunk foglalkozni. Az ő véleményét – mint a többi újhegelianusokét is – egy szélesebb gondolkör határozza meg. A tudományos szocializmus atyja már be is jelentheti a zsidókérdés megoldását, és pedig társadalmi és gazdasági alapjainak kiküszöbölése segítségével – lévén a zsidó szellem a burzsoázia kizsákmányoló és kapzsi szellemével azonos –, de heves gyalázkodásai és tömör jellemzése is azt a benyomást keltik az olvasóban, hogy a zsidó természeténél fogva megátalkodottan gonosz marad.³

A politikai és filozófiai képernyő másik szélén két tipikus magatartás alakul ki a zsidókkal szemben. A keresztény konzervatívok körében fennmarad mindenekelőtt a zsidó középkori képe, de a zsidót máris azonosítják a politikai és a társadalmi felbomlás (a liberalizmus, az iparosodás megindulása) tényezőivel, s ezekkel szemben a keresztény konzervatívok még akarják védeni a hierarchikus keresztény és agrár állam értékeit. A zsidókérdés egyetlen megoldása tehát: a megkeresztelkedés.⁴ Ebben a vonatkozásban a keresztény-konzervatívok előtt a zsidó alakja kevésbé negatív megvilágításban jelenik meg, mint az újhegelianusok előtt, mert a keresztység legalább a megváltás útját nyitja meg.

Viszont ez az állásfoglalás sem mindig egyértelmű – a keresztény-konzervatívok közül is sokan utat engednek a felfogásnak, hogy a zsidó természeténél fogva, eredendően gonosz: „könnyen beigazolható, hogy a zsidók a polgári jogokban nem részesíthetők, nemcsak a keresztény államban, de semmiféle államban sem” – írja Adam Müller – „nem azért, mert az állam keresztény, hanem mert a zsidók csak zsidók és nincs számukra hely”. Müller ezt meg is indokolja: „A vallásos zsidók visszautasítása magától értetődik, de a vallás iránt közömbösökké, sőt az áttérteké is szükségszerű, mert aszerint keresztények vagy zsidók, hogy miből milyen hasznot húzhatnak, de semmiféle kötelezettség, semmiféle hazafiság nem fűzi őket az országhoz, ahol őket szívesen fogadták, de amelyért nem hajlandók semmiféle viszontszolgáltatásra, semmiféle áldozatra”.¹

Az újhegelianusok és a keresztény-konzervatívok részéről lényegileg elfogadott faji szempont a „germanomán” kispolgárság körében teljes határozottsággal nyilatkozik meg. Itt található meg az igazi kezdeményezői azoknak az elméleteknek, amelyek Németországban a XIX. század második felében oly rohamosan terjednek el.

A germanomán elgondolások – nevezetesen az Arndt és Jahn elgondolásai – politikai és társadalmi téren nagyon közel állanak a keresztény-konzervatívok szempontjaihoz. Az azonos reakciók könnyen felismerhetők a két csoportnál, melyeket a demokratikus eszmék elterjedése, de főleg az iparosítás megindulása egyformán veszélyeztet. De a germanománoknál a faji gondolat alapvető jelentőséget nyer, és a faji elméletek erősen befolyásolják a magatartást a zsidókkal szemben. A fajelmélet szemléletében a vér tisztaságának a rögeszméje egyenesen a zsidó elítéléséhez vezet – függetlenül minden gyűlölettel színezett érzéstől is. – Így lép előtérbe a német hazafi alakja, aki anélkül, hogy a zsidókkal szemben feltétlenül mélyebb szubjektív gyűlöletet táplálna, mégis ellenségükké válik – a faji kultusz nevében.²

A német íróknál a XIX. század elején³ számos, nyilvánvalóan fajvédelmi szempontokat eláruló részletet találhatunk, mindazoknak a

¹ Bruno Bauer, *La Question juive*; megjelent Karl Marxnak a zsidókérdésről szóló tanulmányával egy kötetben. Paris, 1960, 71. old.

² Az újhegelianusok fajelméletét illetőleg lásd: Eleonor Sterling, *Er ist, wie Du. Aus der Frühgeschichte des Antisemitismus in Deutschland (1815–1850)*, München, 1956. 113–114. old.

³ Karl Marx op. cit. főleg 52. és köv. old.

⁴ Eleonor Sterling, op. cit. 118. és köv. old.

¹ Idézi Jacques Droz, *Le Romantisme politique en Allemagne*, Paris, 1963, 164. old. Egyébként a XVIII. század vége óta a konzervatív elemek, amelyek a zsidók emancipációs törekvéseikkel szembehelyezkedtek, fajvédelmi érveket használnak a „zsidók ázsiai temperamentumára” utalnak. Cf. Klaus Epstein, *The Origins of German Conservatism*, Princeton, 1966, 224. old.

² Léon Poliakov, *De Voltaire à Wagner* (op. cit.) 393. old.

³ Eleonor Sterling, op. cit. 141. old.

teóriáknak összes elemeit, amelyek a Második Birodalom idején kerülnek majd napvilágra. Nem hiányzik már ezeknél más, csak az, hogy beépüljenek egy metapolitikai vagy kozmogóniai rendszerbe, amely a faji gondolatban s az árják és zsidók harcában látja a világtörténelem kulcsát. Az ilyen metapolitika keletkezése azonban nem magyarázható kizárólag a teóriák láncolatával vagy a zsidó negatív sztereotíp alakulásának „szellemtörténeti” elemzése útján. Inkább nyomon kell követnünk a zsidók és németek kapcsolatait a társadalmi realitások terén a XIX. században, ugyanígy azokat a mélylélektani tényezőket, melyek ugyanekkor a német társadalom fejlődésének sajátos körülményei következtében, eddig ismeretlen élességgel jelentkeznek.

II. A NÉMET ÉS A ZSIDÓ. A TÁRSADALMI PROBLÉMA

A feszültség a zsidók és a nem zsidók között – a csoportok kapcsolatait illetően – a XIV. századtól a XVII. századig más jellegű Németországban, mint a többi nyugati országokban, már annál a ténynél fogva is, hogy a zsidók a germán területen folyamatosan jelen vannak. A XVII. században az első „udvari zsidók”, a fejedelmek és királyok üzleti tanácsadóinak és pénzbereinek fellépése bizonyos érdek-összeütközéseket idéz elő a keresztény pénzügyi körökkel, melyeknek összességükben is csak mérsékelt visszhangja volt. Közvetlenül a francia forradalom előtt, sőt a XIX. század első éveiben is egy ideig hinni lehetett a német judaizmus „felvilágosult” rétegeinek asszimilálódásában – ez azonban csak átmeneti folyamat, máris jelentkeznek az újabb objektív feszültségek.

Ugyanakkor, amikor a berlini salonokban az asszimilálódás még lehetségesnek látszik – bár a germanománok antiszemita szitkozódásai már visszhangra találnak –, számos német város kereskedői felveszik a harcot a zsidók emancipációja ellen, mert ebben a konkurencia esetleges veszedelmét látják. De ezek az objektív feszültségek csak a XX. század közepén, a német gazdasági élet gyors fellendülésével s az ezzel járó társadalmi változásokkal együtt öltönek konkrét alakot. E bonyolult folyamat megismerése céljából ajánlatos fokról fokra követnünk a német társadalom változásait, a különleges helyzetét, melyet a zsidók az ilyen változó társadalomban elfoglalnak, valamint a feszültségek politikai kiaknázását az erre kínálkozó körülmények között.

1. A német társadalom átalakulása

A változások, amelyek a XIX. század második felében a nyugati társadalmakat felforgatják, intenzitásukban különböznek a szóban forgó országok gazdasági fejlődésének üteme, politikai és társadalmi struktúrájuk szerint. Angliában például a társadalmi változások következményei valamivel enyhébbek, az iparosodási folyamatnak a kontinensénál hosszabb periódusa és a politikai struktúra rugalmas fejlődése folytán. Ez teszi lehetővé a kispolgárság számára, hogy a helyi, sőt a nemzeti politika terén mérsékelt kárpótlást találjon a

csalódásokért, amelyek a bizonytalan gazdasági és társadalmi helyzetével együtt járnak.

Franciaországban is komolyabb zökkenők nélkül megy végbe a fejlődés, más okoknál fogva: az ország iparosítása kevésbé túlhajsolt, mint másutt; és a változás sem annyira teljes. A vidék megtartja vonzerejét és a földművelő lakosság még a XIX. század végén is – az elköltözések ellenére is – jelentékeny marad. Egyebekben a köztársaság politikai struktúrája a kispolgárság részére is megnyitja a hatalomhoz vezető utakat. – Németországban más a helyzet; a változások üteme sokkal egyenetlenebb és rohamosabb, mint a szomszédos országokban, és a gazdasági változások mélyrehatóbb politikai változásokkal járnak együtt.

A Németországban végbement gazdasági átalakulások gyorsasága kétségtelenül egyike az újkori történelem legfigyelemreméltóbb jelenségeinek. A vasútvonalak hossza körülbelül negyven év alatt az ötszörösére emelkedik, míg a szén- és fémtermelés a tízszeresére. A Birodalom mint ipari hatalom a legjobb úton van ahhoz, hogy Angliát megelőzze, és az Egyesült Államok után a világ második helyét igyekszik elfoglalni.

A népesedési változások, amelyek ezt az ipari fellendülést kísérik, ugyanilyen jelentősek és gyorsak. 1870-től 1910-ig Berlin lakossága – ugyanúgy, mint Kölné, Essené és Frankfurté – a háromszorosára nő. A falu és a város népességének aránya – az egész népesség viszonylatában – negyven év alatt gyakorlatilag a visszájára fordul: 1863-ban a falusi lakosság az egész lakosság 63,9 százaléka; a városi lakosság ennek a 36,1 százaléka; 1910-ben a falusi lakosság 40 százalék, a városi 60 százalék.

Azok a társadalmi következmények, amelyeket a vidéki lakosságnak a városokba történő költözése az egész nyugati világban előidéz, Németországban különös élességgel mutatkoznak. Ez nem kizárólag a változás nagy mérvének és gyorsaságának tulajdonítható, hanem a középosztályok politikai és gazdasági gyengeségének is – miután ezek az osztályok lettek volna arra hivatva, hogy a változásnak alávetett társadalom egyensúlyát fenntartsák. A német kapitalizmus ugyanis a régmúlt idők feudális és patriarkális szervezetének erős befolyása alatt marad és az új gazdasági terjeszkedés igazi haszonélvezői a magasabb burzsoázia és az arisztokrácia egy részének soraiban találhatók.¹ A kispolgárság – az ipari és kereskedelmi alkal-

mazottak százazreinek özönlése folytán – szünet nélkül bővül, de részesedése a gazdagodás általános elosztásában minimális. Németországban nem található azok a középfokú vállalatok, amelyek Angliában és Franciaországban ugyan gazdasági megterhelést is jelentenek, de egyszersmind a szabadság biztosítékául is szolgálnak. „Poroszországban, az ipari forradalom kezdetétől eltelt tíz év alatt, a polgársággal egyidejűleg egy elégedetlen kispolgárság és egy egységes munkásosztály alakult ki,” írja Marx.¹

A német kispolgárság gazdasági gyengeségét politikai tehetetlensége tetőzi. Az állami despotizmus – a német családi-tekintélyi hagyományok betetőzése – a kispolgárság semmiféle aktív szervezkedését nem engedélyezi, s így Németországban nem észlelhető annak az aktív harmadik rendnek a kialakulása, amely más nagy nyugati országok politikai életében döntő helyet foglal el. A harmincéves háború folyamán első ízben megtizedelt, lassanként megújuló német középosztályok 1848-ban végérvényesen vereséget szenvednek. A kispolgárság elveszti minden lehetőségét annak, hogy a politikában szerepet játsszon. A politikai téren ugyancsak tehetetlen nagypolgárság mint a gazdasági terjeszkedés részese találja meg kárpótlását, amelytől azonban a középosztály alsóbb rétege teljesen el van zárva.

A gazdasági és társadalmi változások lélektani következményei azért is súlyosabbak Németországban, mint más országokban, mert a németek ragaszkodnak múltjuk hagyományos kereteihez. – A békes és romantikus német városok hirtelen hatalmas ipari településekké alakulnak át, a századok óta szabályozott életmód ritmusát szüntelen felfordulás váltja fel, az iparosodást megelőző korszak nyugalma egy új korszak lármás nyüzgése követi. Bár az új birodalom hatalma a németeket büszkeséggel tölti el, a hagyományos kultúra alapjainak nyilvánvaló széthullása nyugtalanítja őket; és sokan a feltartóztathatatlan hanyatlás első jeleit vélik felismerni a hatalom külszíne mögött.² sőt, úgy látszik, mintha a társadalmi változások kérdésessé is tennék az alighogy megvalósított egységet és pusztulás fenyegetné mindazt, ami a nemzet nagy többségének közös eszményképe lett.³

¹ Gilbert Baldia, Histoire de l'Allemagne contemporaine, I. kötet: 1917–1933, Paris, 1964, 17. old.

² Fritz Stern, The Politics of Cultural Despair, Berkeley, 1961, XXVI. és köv. old.

³ George L. Mosse, The Crisis of German Ideology, New York, 1964, 3. old.

¹ Edmond Verneil, L'Allemagne, Paris, 1945, 222. old.

Így a szomszédos országokénál rohamosabb és nagyobb társadalmi és gazdasági változások, a mélyrehatóbb zavarok – főleg a konzervatív és kispolgári elemek körében – kielégítő magyarázatát adják annak, hogy Németországban a XIX. század második felében a társadalmi és gazdasági viszonyok önmagukban is különösen kedvezőek voltak egy erősödő antiszemita mozgalom kifejlődésére. De ebben a helyzetben a zsidók társadalmi és gazdasági érvényesülése még feltűnőbb, mint a szomszédos országokban és a Második Birodalom fejlődését egyes olyan pénzügyi és politikai jelenségek kísérik, amelyek nyomban érezhető befolyást gyakoroltak a fokozódó antiszemitizmusra.

2. A zsidók helyzete az átalakuló társadalomban

Az ipari települések gyors fejlődése, a régi megszokott környezet kereteinek lerombolása jelképezik a németek szemében azokat a mélyreható változásokat, amelyek hazájukban hirtelen végbementek. Ezekben a változásokban sok német a zsidók szerepének elsőrendű fontosságát véli fölfedezni, amikor megállapítást nyer, hogy a zsidó lakosság egyre emelkedő hányada költözik át a nagyvárosokba, amelyekhez életsorsukat kötik. Berlinben 1816-ban 3000 zsidó van (a lakosság 2,5 százaléka), 1870-ben 45 000 (a lakosság 9 százaléka), 1895-ben 86 000 (a lakosság 5,1 százaléka).¹ A városokban összpontosuló zsidók – úgy látszik – a legjobb úton vannak ahhoz, hogy az új ipari társadalom gépezetének urai legyenek.

A zsidók a század eleje óta döntő szerepet játszanak a német pénzvilágban. 1807-ben Berlin ötvenkét bankházából harminc a zsidóké, és nemsokára a Bleichröderek, a Mendelssohnok, a Warburgok, a Hansemannok jelentik a Második Reich pénzügyi világát. A Reichsbank központi bizottságának 30 tagja közül 21 a zsidó. A zsidók új területekre ugyanígy rávetik magukat, így a vasutakra, a könnyűfémiparra, a villamosságra és a nagy áruházakra. Ha a zsidók a XX. század elején a német lakosságnak csak 1 százalékát teszik is ki, az igazgatósági tagságoknak nem kevesebb, mint 25 százalékát foglalják el, az ipari és pénzügyi vállalatok igazgatói állásainak 19

százalékát. – becslés szerint a nemzeti vagyon közel 7 százaléka volt a kezükben.¹

A német középosztályok íme ezt észlelhetették a pénzügyek terén. Forduljanak az egyetemek felé s a helyzet hasonló képet mutat: a XIX. század végén százezer zsidóra 519 diák esik, amikor csak 58 protestáns és 33 katolikus esik hitsorsosaik azonos számára.² A német diákok szemében a zsidók a konkurencia veszélyét jelentik a szabadfoglalkozások piacán: Ami a zsidók befolyását a német sajtóban illeti – ez döntő. Vegyük Berlin példáját: a Reich fővárosában megjelenő 21 napilapból 13 a zsidóké és más négy napilapnál szerepük döntő. Teljes mértékben ők irányítják a politikai szatíra területét, ahol 3 orgánus az övék: Ulk, Kladderadatsch és a Berliner Wespe. Nem maradnak távol a klerikális s a konzervatív sajtótól sem.³

Az ebben a helyzetben előállott feszültség elemei könnyen felismerhetők. Már ismertettük a kapitalista verseny kihatásait a zsidók és környezetük viszonyára. Ez a helyzet hasonlít ahhoz, amely Németországban a Reich megalapítása után bekövetkezik. A gazdasági és társadalmi változások háttérében gazdasági nehézségek hosszú időszaka kezdődik el (1873-tól körülbelül 1896-ig) két különösen emlékezetes visszaeséssel, egyik 1873-tól 1878-ig, másik 1890-től 1894-ig. Ekkor észlelték, hogy az antiszemitizmus fokozódása pontosan megfelelt a gazdasági nehézségek időszakának és a zsidóellenes láz rohamai egybeestek a két visszaeséssel.⁴

Az eddigiekben is megállapítottuk, hogy a nemzeti államban, mely a homogenitás maximumára törekszik, egy idegennek minősülő csoport jelenléte magában a nemzeti kultúrközpontok szívében rendkívül nyugtalanító hatást tehetett. A zsidók túlsúlya a német sajtóban, emelkedő számuk az egyetemeken és a szabadfoglalkozások területein annál hevesebb reakciókat vált ki, mert a Második Reich németeinél a német nemzeti öntudat még bizonytalan. Erre a problémára még visszatérünk, de máris ebben láthatjuk a német

¹ Werner Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben* (op. cit.) 134. és köv. old.

² Peter G. J. Pulzer, op. cit. 12. old.

³ Ibid. 13. old. A berlini sajtó befolyása döntő, de a zsidók hasonlóan jelentős szerepet játszanak a helyi lapoknál. Becslés szerint 1875-ben Poroszországban megjelenő 300 újságból, hírlapból 69-nek tulajdonosai, szerkesztői és legfőbb munkatársai zsidók voltak. Jacob Toury, *Die Politischen Orientierungen der Juden in Deutschland*, Tübingen, 1966, 129. old.

⁴ Hans Rosenberg, *Grosse Depression und Bismarckzeit*, Berlin, 1967, 96. old.

¹ Pierre Sorlin, op. cit. 49. old.

társadalom és a zsidók között támadt objektív feszültség egyik lényeges elemét. Ilyen szempontból kell megmagyarázni a hírhedt zsidóellenes tirádát, amelyet 1879-ben Treitschke, a történész publikál és az ezt követő heves vitát is.¹

A Második Reichben fellépő antiszemita mozgalmak társadalmi struktúrájának elemzése világosan feltárja az említett objektív feszültségeknek kihatásait. A beszervezett antiszemita sorai az értelmiségiekből, professzorokból vagy újságírókból, valamint az elégedetlen földművelőkből (ezek még a vidéki zsidó uzsorások szerepének befolyása alatt) és a városi kispolgárság, nevezetesen a kereskedők és alkalmazottak soraiból rekrutálódnak.² Ezeknek a feszültségeknek azonban rendszeres politikai kiaknázásuk kölcsönöz különösen nagy jelentőséget.

3. A politikai kiaknázás³

A német politikai életben 1879-ig Bismarck és a nemzeti liberálisok szövetségének van uralkodó szerepe abban a küzdelemben, amelyet a kancellár a katolikus Centrum ellen folytat, és a nehézségeknél, melyek őt a konzervatívokkal szembehelyezik.

Az 1873-ban fellépő antiszemitizmus gyors elterjedése elsősorban – amint láttuk is – a Gründerzeitot (az alapítások korszakát) követő gazdasági visszaesésnek és véletlenül annak a ténynek is tulajdonítható, hogy számos zsidó látszott belekeveredni a spekulációkba, amelyek a válságot elindították.⁴ – Ekkor már azonosítják is a zsidókat az egész liberális-kapitalista rendszerrel, amelyet a német társadalom különböző rétegei azóta is elátkoznak. De nem támogatja-e maga a kancellár is ugyanezt a rendszert, melyet a politikában a nemzeti-liberálisok képviselnek? E korszak zsidóellenes för-

¹ Lásd e tárgyban Wanda Kampmann idézett művét 265. és köv. old. Fölösleges a ténnyel foglalkozni, hogy a zsidók magukat németeknek tartották minden tekintetben és őszinte hazafiak voltak. Cf. Jacob Toury op. cit. 140. és köv. old. De a nem zsidók szemében idegen elem voltak, amely a nemzet létfontosságú központi területeire hatolt be.

² Pierre Sorlin, op. cit. 59. old.

³ Az antiszemitizmus politikai hasznosításáról a Második Reich idején, a legjobb ismertetés: Paul W. Massing. *Rehearsal for Destruction. A Study of Political Antisemitism in Imperial Germany*, New York, 1949.

⁴ Kurt Wawrzinek, *Die Entstehung der deutschen Antisemitenparteien (1873–1890)*, Berlin, 1927, 8. old.

medvényeinek némelyike – mint Wilhelm Karr pamfletje: *A judaizmus győzelme a germanizmus fölött* – alig van kapcsolatban a pártok küzdelmeivel. – Ezzel szemben mások rendszeresen használják ki a fokozódó zsidóellenes érzéseket, hogy a nemzeti-liberálisokkal egy kalap alá vett Bismarckot legyőzzék. Így lényegében politikai célok vezetik Rudolf Meyert, Otto Glogaut vagy Constantin Frantz-ot a már meglévő antiszemitizmus terjesztésénél. Ugyanezt cselekszik más politikusok és annak a katolikus pártnak a szóvivői, amelyet Bismarck támad. Az antiszemitizmus a védekezés hatékony fegyverének mutatkozik a kancellárral és szövetségeseivel, a nemzeti-liberálisokkal szemben.

Az antikatólikus hadjárat nyilvánvaló kudarca után Bismarck – a kispolgárság, a földbirtokos arisztokrácia (mindkettő a gazdasági liberalizmus ellensége) s a katolikusok közös frontjának fenyegető hatására – mégis elhatározza, hogy irányt változtat. A kancellár – a konzervatívok, a katolikusok és a nemzeti-liberálisok jobbszárnyára támaszkodva – fölveszi a harcot a szocialisták és a haladó liberálisok ellen. – A zsidók, akik nagyobb részükben haladók, ettől kezdve elszigetelődnek; az antiszemitizmus kedvező fogadtatásra talál. Így tehát a baloldal ellen irányuló általános támadás kereteiben alakul meg a Nyugat első megszervezett antiszemita pártja, Adólf Stöcker udvari káplán vezetése alatt.

Stöckert szerény származása és a számos nehézség, mely pályájának elindulását kísérte, fogékonnyá tette a tömegek nyomora iránt. A gazdagoknak és a szocialistáknak – a viszály e magvetőinek – egyformán ellensége. Stöcker úgy gondolja, hogy a német társadalmat széthúzó ellentéteket csak egy közös gyűlölet győzheti le, s ez a zsidógyűlölet. De konkrét politikai szempontok is vezetik a keresztény-szocialista pártvezért. Az antiszemitizmus népszerű, s ha ez lesz programunk jelszava, úgy sok szavazatot biztosítunk, főleg a kispolgárság köréből.

A kancellár és a konzervatívok részéről az udvari káplánnak nyújtott támogatás csak rövid ideig tart, s Stöcker befolyása csökken. Stöcker egyébként az ideológia terén egyáltalában nem lépi túl a szociális sérelmekkel árnyalt egyházi antiszemitizmus konvencionális kereteit. Viszont különféle szélsőségesebb zsidóellenes csoportok

¹ Igaz, hogy maga a liberális sajtó is, mely a zsidók irányítása alatt állott, tevékeny részt vett Bismarck antikatólikus kampányában. Cf. Egmont Zechlin, *Die deutsche Politik und die Juden im ersten Weltkrieg*, Göttingen, 1970, 32. old.

III. A TÁRSADALOMLÉLEKTANI TÉNYEZŐK¹

1. A német öntudat és a faji antiszemitizmus

A két kérdés „ki a német?” és „mi Németország?” jellemzik a német eszmevilágot és irodalmat néhány évszázad óta. Gyakran jegyezték fel, hogy a németeket saját németiségük állandóan foglalkoztatja. Ennek a magyarázatát a német nyelv sajátosságos szerkezetében, Németország földrajzi helyzetében látták, abban, hogy átjáró Európa központjához, biztosabb természetes határok nélkül, s hogy számos ellenséges betörést, megszállást élt át s a fajok keveredtek területén. Azt is állították, hogy a több hegylánccal és nehezen járható hegyvonulatokkal megosztott ország topográfiája is hozzájárult belső elaprózódásához, a partikularizmushoz és a nehézségekhez, amelyekkel az egységes nemzet megalkotása szembekerült.

Valószínű, hogy a földrajzilag szükségszerű elaprózódást a kulturális megosztottság is fokozta, amit a Limes germanicus szabott meg. A római befolyás egyrésztől, másrésztől a germán világé. Ez a megosztottság jóval a római birodalom letűnése után is fennmarad. Így a reformáció egyáltalában nem hatol be a Limes területére.²

A reformáció egyebekben fenntartja az ország megosztottságát két megkülönböztethető részre, ami újabb nehézséget jelent a német öntudat kialakulásánál.

Ezek a körülmények csaknem megvalósíthatatlanná teszik egy központi politikai hatalom kibontakozását. Németország történelmét egészében a folyamatosság hiánya jellemzi: 1076-ban a monarchia konszolidálása kezdeteinél abbamarad; 1250-ben a nemzeti egység kialakítása teljes egészében leáll; a reformáció után a nemzetet képviselő rendek eltűnnek és a harmincéves háború megállítja a középosztályok fejlődését.³ Németország politikai széttagozottsága

¹ Az itt következő megállapítások semmiképpen sem jelentik a „nemzeti jelleg” fogalmának az alkalmazását. Lényegileg azt állítjuk, hogy a csoport specifikus társadalmi-kulturális fejlődésének vagy a körébe tartozó gyakori családi struktúráknak következményeként a csoport tagjainál fellépő lelki problémák – a különleges körülmények között – azonos reakciókat válthatnak ki. Ezek – a tagok eléggé jelentős számára figyelemmel – kollektív jellegűeknek tekinthetők.

² Robert Minder, *Allemagne et Allemands*, Paris, 1948, 68. és köv. old.

³ Geoffrey Barraclough, *The Origins of Modern Germany*, Londres, 1946, 456. old.

megszilárdult ténnyé válik a németek világában.¹ A XVIII. század végén az ország több mint 300 független politikai egységre oszlik. A dolgok ilyen kialakulása indokolja Helmuth Plessner megállapításait: „Németország politikai és vallási történelmének tényeinél fogva nem kapcsolódhatott be azoknak a századoknak eseményeibe, amelyek az újkori világ kialakulására döntő hatással voltak. A korabeli más nagy nemzetekhez képest, Németországnak nincsenek tradíciói. Franciaországgal vagy Angliával ellentétben, nem sikerült múltjában gyökerező határozott életstílust kifejlesztenie...”²

– A németek – látva az ellentéteket és visszásságokat, nemzeti öntudatuk konkrét kialakításához szükséges alapok hiányában – tehetetlenül szemlélik szerencsétlen helyzetük adottságait. Így azért is, mert őket a bensőséges lelki élet ápolására a lutheri tradíciók is ösztönzik, az álmok világába menekülnek. – Álmaik egyrészt a nagyvonalú univerzalizmus, és a nagy német gondolkodók kozmopolita ideáljai, de ugyanakkor a maguk számára is szövögetnek egy mitikus öntudatot, s az elképzelt nagy jövő nyílik meg előttük. Nemzeti eszményük nem kapcsolódhat egy meghatározott földterülethez, hanem a német elhivatottság titokzatos fogalmához.³

Az eszményi német közösség titokzatos víziója a legkülönbébb alakokat ölti. Megtalálható ez Graal d'Eschenbach közösségében ugyanúgy, mint a „Felső-Rajna forradalmárának” elnevezett személy apokaliptikus látomásaiban. Ulrich von Hutten vízióiban az eljövendő dicsőséges Birodalomról, vagy Luther írásában a „Német Nemzetről”.⁴ „A Német Nemzet Keresztény Nemességéhez” írott híres levél „nem egyéb, mint a vallási és politikai nacionalizmus teljes programja”.⁵ A vallási és politikai elemek azonosítása az, ami leginkább megmutatja az álmok és a valóság kettősségét. Nemsokára az „eszmék” és elképzelések fontosabbak lesznek a németek részére, mint a külvilág tényei: az álmok nevében tagadják a valót. A romantizmus még erősíti ezt a hajlamot. – Hölderlin szemében Németország a Szent Közösség és Novalis a „Christenheit oder Europa” című művében a németek feladataként tekinti, hogy a dekadens Európát újjáteremtsék.

¹ Franz Schnabel, *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert* (4. köt.), Freiburg, 1929–1937. I. köt. 82. old.

² Helmuth Plessner, *Die Verspätete Nation*, Stuttgart, 1959, 72. old.

³ Jacques Droz, *L'Allemagne et la Révolution française*, Paris, 482. old.

⁴ Normann Cohn, *Les Fanatiques de l'apocalypse*, Paris, 1962, 113. és köv. old.

⁵ E. Verneil, op. cit. 98. old.

Bármilyen formában is jelentkeznek a német álmok, minden pillanatban beleütköznek a kiábrándító valóságba. – A leleplezett bizonytalanság oly mérvű, hogy a csapások, melyeket más, szilárdabb alapokon álló nemzetek történelmük folyamán súlyosabb következmények nélkül vesznek tudomásul, a németeknél olyan sérüléseket okoznak, amelyeknek hatása nemzedékeken át megmarad. – Ennek a helyzetnek egyik példája XIV. Lajos bevonulásának emlékei s az azóta lappangó gyűlölet a franciák iránt. Hasonló sérülést okoz a napóleoni hódítás, melynek Németország jövője szempontjából döntő jelentősége van. A napóleoni hódításnak a német nemzet jövőjére kettős hatása volt. Maga a hódítással járó megaláztatás – Napoleon radikális intézkedései, amelyekkel a német államok számát mintegy harmincra csökkenti –, a poroszországi reformmozgalom, végül a nemzeti eszme feltámadása egész Európában, oly körülmények, melyek a politikailag egységes Német Birodalom megvalósítására először összpontosítják a németek erőit. Ugyanezek a körülmények – a romantikus szellem túlradó érzelmességével súlyosbítva – a német nemzeti öntudat mítikus elmélyítéséhez vezetnek. A két irányzat a lelkekben egybeolvad és sokan vannak, akik előtt az egységes Reich víziója már a Messiás fényében jelenik meg. *Ha majd a megvalósult egységes Reich, a bismarcki Birodalom nem a messiási Reich képét fogja visszatükrözni, s ha azt az eszményi képet, amit a németek maguknak a Reichről megalkottak, a XIX. század társadalmi és gazdasági átalakulásai veszélyeztetni fogják, a krízis máris föllép: a kérdés „Ki a német?” és „Mi is Németország?” élesebben fog jelentkezni, mint valaha.*

Úgy látszik, hogy az állandóan kérdéses nemzeti öntudat megszilárdításáért folyó küzdelem, a XIX. század Németországában alapvető eleme a faji elméletek keletkezésének s – a modern népek életében egyedülálló – elterjedésének. A Második Reich megalapítását megelőző és az ezt közvetlenül követő években, az ipari fejlődés következtében a német társadalmat változások veszélye fenyegeti. E bizonytalan helyzetben sokan a németek közül – azért, hogy nemzeti öntudatukban megerősödjének – egy titokzatos elképzeléshez csatlakoznak, amely azonban bennük a legerősebb érzelmi visszhangra talál: a vérségi felsőbbrendűség gondolatához, a német faj felsőbbrendűségének kritériumaihoz és meghatározásához.

A németek közül egyre többen jelölik meg magukat az északi faj uralkodó csoportjaként s magát az északi fajt egy nagyobb vérségi és

kulturális családnak, az árják családjának uralkodó elemeként. Így a fajelmélet hirdetői ideális megoldást nyújtanak a német nemzeti öntudat problémáira. Viszont, hogy egy felsőbbrendű faj létezik, szükségképpen kell egy alsóbbrendű fajnak is léteznie, s hogy az árják szépsége kellőképpen érvényesüljön¹, szembe kell vele állítani az „ellenséges faj” hitványságát. A fajelmélet szerint a régi előítéletekhez és babonákhoz csatlakozik.

Az alsóbbrendű faj, az „ellenfaj” a zsidó faj. Számos német csak egy elképzelt zsidó segítségével ébred „germanságának” tudatára.

¹ Az eszményi németiség dicsőítése a faji fogalmak alapján, a XIX. század közepétől kezdve rendkívüli méreteket ölt. A Richard Wagner körül kialakult bayreuthi csoport – Ludwig Scheemann-nal és Huston Stewart Chamberlaineel – az új mítosz legaktívabb propagandaközpontja lesz. De az említettek egymástól függetlenül is, bizonyos tekintetben spontán nyilatkoznak meg a legkülönbözőbb területeken.

Emlékezzünk csak például a germán hősré, akit Felix Dahn nagysikerű „Kampf um Rom” (Harc Rómáért) című regényében leír. Arisztokratikus szokásai, ereje, tisztalelkűsége és bátorsága kiálló ellentéte a rómaiak kicsapongásainak, elernyedtségüknek és álnokságuknak. Főleg a Wildfeber de Burte vagy a Helmuth Harringa de Poppert népszerű regényekben ismerhetők fel az új mítosz egész jelentősége. Mind Wildfeber, mind Helmuth Harringa a felsőbbrendű fajnak ideális típusai, akik drámai küzdelmet vívnak a modern világ és az ipari társadalom gonosz erőivel, ahova idegent – nem német – bomlasztó elemek szivárognak be. Wildfeber és Helmuth Harringa az első világháború előtt fölszédülő egész német ifjúság életében egy ideális nemzeti öntudat jelképeivé lesznek. De ez a mítikus öntudat pontosan csak a modern világ összes bomlasztó és veszedelmes erőivel szembeállítva, ezekkel ellentétben határozható meg.

A német öntudat elpusztíthatatlan alapja a német vér marad, mindazokkal a felsőbbrendű tulajdonságokkal, melyeket tartalmaz.

A német vér belső felsőbbrendűségének fogalmában benne rejlik az egész német és az egész világtörténelem ártértekelése: ugyanis ami nagy az emberiség és főleg a Nyugat múltjában csak volt, az mind a germánok műve kellett hogy legyen. Így Woltmann a „Die Germanen und die Renaissance in Italien” című művében tanulmányozza az olasz reneszánsz nagy művészeinek portréit, és kimutatja, hogy külső megjelenésük alapján valamennyien a német fajhoz tartoznak, nem a rómaiak leszármazói, hanem a gótoké és longobárdoké. Ugyanezen szerző szerint az európai hírességek legnagyobb részének germán eredetét az etimológia igazolja: így Giordano Bruno-t Braun-nak hívták, Leonardo da Vinci-t Winckelmann-nak, Giotto-t Jothennek, Gounod-t Gundiwald-nak, Diderot-t Thidroth-nak stb. – Nem állította-e Huston Stewart Chamberlain, hogy Krisztus árja volt? Ami pedig Wilsert illeti, ő a „Die Germanen” című művében bebizonyítja, hogy a németek fehér bőre és szellemi képességeik szoros összefüggésben állanak.

A történelem ártértekelése együtt jár a szentírás és a pogány mitológia átszövegezésével. „Kijelentik, hogy a bibliai paradicsomi jelenet leírása csupán egy antik germán legenda plágiuma – az igazi paradicsom Mecklenburgban volt, és ezt kellőképpen bizonyítja az a térkép, amelyen a Jordán az Elba mellékfolyója és ahol Rügen, Usedom és Wollin a »Boldogok Szigete«. Különben Asgard és Midgard a Rajna alsó vidékén vannak a Ruhr és a Wupper között.” Folytathatnánk az ilyen példák felsorolását hálomszámba.

Egy új mitológia alakul ki, amelyben a Jó erői – ezeket az északi felsőbbrendű ember képviseli; megütköznek a Gonosz erőivel, ezeket viszont az alsóbbrendű ember, a zsidó testesíti meg.¹ A fajvédő antiszemita Böckel írja: „A német nép az antiszemitizmus segítségével érezheti újra át, hogy a germán fajhoz tartozik, ellentétben a zsidó fajjal.” Iring Fetscher, aki Böckel e sorait idézi, hozzáfűzi: „Az olyan népnél, mint a német – amelynek a nemzeti öntudata annyira gyönge – a zsidó nép elképzelt ellentétes ábrázolása igen örvendétes eszköznek látszik arra, hogy ezt a nemzeti öntudatot közvetve emelje.”²

Az összefüggés, amely a német nemzeti öntudat problémája és a Reichban egyre terjedő fajvédő antiszemitizmus között fennáll, háttérként mennyiségű irodalmi termékek félreérthetetlenül kifejezésre jut. – Ernst Jörges „Die weltgeschichtliche Bedeutung des Judentums und seine Zukunft” című könyvében a következőket írja: „A német – néha tudattalanul, de gyakran teljesen tudatosan – érzi, hogy faji szempontból távolról sem tökéletes. Németország még mindig keresi és még mindig nem találta meg önmagát. Ezért ösztönösen ellensége a német minden új fajkeveredésnek, főleg az idegen-vérűekkel. Ez az igazi oka a német ígéhirdetésnek a faji tisztaságról. A németek a szellemiek területén is századok óta harcolnak azért, hogy megteremtsék nemzeti öntudatukat. Ez a harc sincs még befejezve. Ezekkel a különleges körülményekkel magyarázható, hogy a német „völkisch” (fajvédő) körök zsidókat miért nem fogadnak be (az országba).”³

Paul Lagarde szerint sem kevésbé nyilvánvaló a germán öntudat és a faji antiszemitizmus kapcsolata: „A zsidók – írja – akadályozzák a német nép faji küldetésének teljesítését” – továbbá: „minden zsidó, aki bennünket zavar, komoly kifogást jelent germániségünk⁴ hitettségével és őszinteségével szemben.” Eva Reichmann az e tárgynál felsorolt példákhoz kommentárként hozzáfűzi: „Belső diszharmónia és az egység hiánya képezték az antiszemitizmus alapját Németországban a háború előtt. Egy közös ellenség kiválasztására alapított mesterséges homogenitás helyettesítette a nemzeti érzésen

alapuló természetes homogenitást, amely nem tudott kialakulni mielőtt még a magas fejlettségű iparosodás bomlasztó hatásai ki nem kezdték.”¹

Már rámutattunk annak az összefüggésnek elméleti alapjaira, amely a szilárd nemzeti öntudat hiánya – egyénél vagy csoportnál – és az előítélet, nevezetesen az antiszemita előítélet között fennáll. Erre nem térünk vissza. Csupán hangsúlyozni kívánjuk, hogy ahol a nemzeti öntudat fejlődése különleges nehézségbe ütközik – mint Németországban –, ott különösen erős az a törekvés, hogy egy „anti-típust” teremtsenek meg, amelyhez viszonyítva a pozitív nemzeti öntudat kikristályosodhat.

Egy másik tényező – úgy látszik – még a német nemzeti öntudat problémáénál is döntőbb módon járult hozzá a faji mítosz kifejlődéséhez, s ez a német tekintélyi rendszer (autoritarizmus).

2. A német tekintélyi rendszer (autoritarizmus) következményei

A német család struktúrája a legutóbbi időkig a német tekintélykultusz egyik közismert kifejezője volt: itt az atyai tekintély sokkal élesebben emelkedik ki, mint a többi nyugati országok családi rendszereiben. – Ez egy általánosan ismert jelenség. – Robert Minder írja: „a németek életében és irodalmában az apa hasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszik, sokkal kiemelkedőbb hatalommal van felruházva, mint Franciaországban vagy az angolszász országokban”.² Ugyanez a szerző a német irodalom jelentős műveinek elemzése közben ismét megállapítja „az állandóságot a tekintély és fegyelem elveinek a tiszteletben tartásánál és a folyamatosságot az apa és a főnök alakjában”,³ továbbá „az apa és a tekintély iránt tanúsítandó engedelmesség és behódolás eredményeinek megbecsülését a német nevelési rendszerben”.⁴ A második világháborút követő években, a szociológusok és pszichológusok különféle analízisei nagy részben megerősítik Robert Mindernek a német irodalom tanulmányozása

¹ Adolf Leschnitzer, id. mű, 96. old.

² Iring Fetscher, „Zur Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland” in Hermann Huss und Andreas Schröder (Hrsg.) Antisemitismus. Zur Pathologie der bürgerlichen Gesellschaft, Frankfurt sur le Main, 1965, 24. old.

³ Idézi Eva Reichmann, Hostages of Civilisation, Londres, 1950, 155. old.

⁴ Ibid. 158. old.

¹ Eva Reichmann, ibid. 164. old.

² Robert Minder, Manuels d'Histoire et Inconscient collectif, Centre européen universitaire, Nancy, 1952, 11. old.

³ Ibid. 13. old.

⁴ Ibid. 25. old.

alapján levont következtetéseit. Bertram Schaffner megállapítja: „a német apa a család központja, a bíró, a zsűri, a mintakép és eszmény. A német apa a saját tekintélye tiszteletben tartásának olyan jelentőséget tulajdonít, hogy ezért adott esetben más családi értékeket feláldoz”.¹

Gilbert Gadoffre szerint: „Bármilyen mélyen is kutatunk a német családi élet hagyományaiban, az apai tekintély megsemmisítő uralmát kell megállapítanunk. Eltérően a francia apától, aki csak attól kezdve vesz részt fia nevelésében, amikor ez az ésszerű irányítást megkívánja, a Rajnán túli apa túl korán lép a színre, mielőtt még egyébre is támaszkodhatna, mint a föltétlen engedelmisség és a tekintély presztízisére. A parancsolás és módszerei megközelítőleg azonosak maradnak akkor is, amikor a gyermek már felnő, a parancs parancs marad – minden ésszerű vagy valóban meggyőző hivatkozás nélkül.”²

Dahrendorff megjegyzi, hogy a német családban uralkodó tekintélyi szellemet gyakran karikírozva mutatták be, de hozzáteszi: „Azért a karikatúrában is van valami, ami találóan adja vissza a német család helyzetét és ez az ebben a családi szervezetben hosszú idők óta megőrzött felfogás, hogy a többiek (az apát kivéve. S. F.) valamennyien kiskorúak – legyenek ezek a gyerekek vagy akár a feleség is.” Treitschke világosan megmondja, a gúny árnyéka nélkül: „már a családban megtalálható az alárendeltség állami elve. Az apa a vezér és ő alkalmazza a jogot.”³

Még a második világháborút közvetlenül követő időkben tartott ankétok is tanúsítják a német szülőknek azt a kívánságát, hogy a nevelési rendszer, nevezetesen az iskolában alkalmazott testi fenyegetések erősítsék a család keretében már bevezetett tekintélyi szellemet. Adja meg a nevelés a gyermeknek „a megfelelő ismereteket, a ren-

det és fegyelmet”.¹ A német nemzeti jellemvonásokkal foglalkozó – különösen rendszeres – adatgyűjtésből megtudhatjuk, hogy az ideális nevelésnek a gyermeket engedelmissé (folgsam), szófogadóvá (fügsam) és készségessé (bereitwillig) kell formálnia. Az apai tekintély döntő fontossága mindezekből kiviláglik.² H. V. Dicks több ezer német hadifogolyról készített adatgyűjtése bizonyítja, hogy: „Még abban az esetben is, ha a valódi apát szelídnek írták le, a kultusznak – különböző másodlagos apai szimbólumok közvetítésével – sikerült a serdülő korúaknál a mérleget egy oly azonosítás felé billentenie, amely egy szigorú és férfias kollektív szuperego normáinak megfelel. Ennek folytán a csoport a tekintélytartó és agresszív magatartást helyezelte.”³

A német tekintélyi rendszer jelenségeit részletesen felderítették, eredete azonban bizonytalan, okai sokfélék. – a magyarázat, amely a német öntudat problémáját iktatja közbe, nem meggyőző. – Valószínű ezzel szemben, hogy más specifikus társadalomtörténeti befolyások bizonyos szerepet játszhattak. Így az államaikban abszolút hatalmat gyakorló fejedelmek autokráciája, a német nemzet életében egyetlenegy komoly forradalmi megmozdulás – az 1525. évi parasztlázadás – brutális elnyomása, és főleg a lutheri reformáció szelleme, amely szigorúan elhatárolta a külső világot, a politikai hatalom területét, ahol az egyén hangtalanul engedelmeskedni tartozik, és a szellemi élet, a lélek világát, ahová az igazi szabadság viszszavonult. Ez a kettősség nevelte a német nemzedékeket arra, hogy

¹ Roberta Siegel: „What German think and why”, Commentary, 12. köt., 1951, 279. old.

² Rhoda Metreux and Nelly S. Hoyt, German National Character: a Study of German Self Images, texts mimeographié, New York, 1955. Meg kell jegyeznünk, hogy David Rodnick a háború után a német családról végzett adatgyűjtése eltérő eredményekhez vezet. A kérdezett német gyermekek többsége nem látta az apát szigorúbbnak vagy kevésbé gyöngédnek, mint az anyát. Lásd: David Rodnick, Postwar Germans, New Haven, 1948, 36. és köv. old. Metraux és Hoyt kimutatták, hogy a német családok tagjainál észlelhető dinamikát figyelembe véve, Rodnick megállapításai valójában nem mondanak ellent a többi kutatók következtetéseinek. Cf. Rhoda Metraux és Nelly S. Hoyt id. mű 20–21. old. Egyébként lehetséges, hogy Rodnick megállapításait az a tény befolyásolta, hogy a megkérdezett gyermekek olyan tapasztalatokról számoltak be, amelyek a családi életben a háború alatt vagy közvetlenül a háború után adódtak, amikor az apa bevonulása és a közös veszélyek és nélkülözések a tradicionális tekintélyi szellemet kétségtelenül a közösség és gyöngédség erősödő atmoszférájá felé irányították, jobban, mint a rendes időkben, és annál inkább, mert az apa csak ritkán volt otthon.

³ H. V. Dicks, „Personality Traits and National Socialist Ideology”, Human Relations, 3. köt. 1950, 140. old.

¹ Bertram Schaffner, Father Land, A Study of Authoritarianism in the German Family, New York, 1948, 15. és köv. old. Jegyezzük meg, hogy Bertram Schaffner kutatási módszerét szigorúan bírálták, nevezetesen szemére vetették, hogy kérdőívekben bízott s közvetlenül nem figyelte meg a német családokat; főleg azt emelték ki, hogy kutatásai előre kialakított elgondolások sorozatainak alapultak, amelyek az adatok kiválasztásánál befolyásolhatták. Ezeket a bírálatokat illetőleg lásd: Gerhard Würzbacher, Leitbilder gegenwärtigen deutschen Familienlebens. Dortmund, 1961, 26. és köv. old.

² Gilbert Gadoffre, „Conformisme et révolte dans la jeunesse allemande”, Psyche, 33. köt.

³ Rolf Dahrendorf, Gesellschaft und Demokratie in Deutschland, München, 1968, 165. old.

az „államhatalomnak” ne álljanak ellent, politikailag legyenek közböbök, vegyék mindig a pillanatnyi politikai helyzetet tudomásul; és vessék magukat a hatalomnak alá a közélet minden kérdésében.¹ Mindez a hasonlóság vagy azonosítás folytán csak fokozhatta az apai tekintély szerepét a család körében.

A porosz tekintélyi rendszer ebben a kedvező talajban gyökerezik. Eredete különböző, de – úgy látszik – kialakulásánál két tényezőnek döntő befolyása lehetett. Így annak a katonai s egyszersmind szerzetesi fegyelemnek, amelyet a XIII. századtól a XVI. századig Kelet-Poroszországon uralkodó Német Lovagrend hagyományai írtak elő, továbbá annak a ténynek, hogy Poroszország századokon át „gyarmatosított” terület volt, ahol a felső osztályok – „a gyarmatosítók” – és az alsóbb osztályok – „a gyarmatosítottak” – viszonya a parancs és az engedelmeskedés viszonyában merült ki. Ilyen körülmények között fejlődött ki a csillapíthatatlan adminisztratív – főleg katonai – gépezet, amely nemsokára a királyságot is jellemzi és intézményesíti a mélyen gyökerező tekintélyuralmi törekvéseket. K. D. Bacher írja: „Poroszországban a hadsereg nem csupán eszköz volt, hanem maga volt az állam lényé és lényege és a társadalom alkotóeleme.”²

A Reich egyesítése a porosz szellemet kényszeríti rá egész Németországra. Így a családi, társadalmi és politikai szervezetek kölcsönösen támogatják és befolyásolják egymást azért, hogy minden szinten és minden téren fenntartsák a tekintély kultuszát.

A kulturális és társadalmi hagyományok teljes súlyával megterhelt német családi szervezet valószínűleg azt a célt szolgálta, hogy Németországban többen képviseljék, mint másutt, a személyiség egy bizonyos típusát, amely a tekintélyt (hatalmat) gyakorló – „autoritárius személyiségűnek” minősül.

Freud – a mazochizmus és szadizmus problémáinak tanulmányozása közben – felfigyelt erre a típusra, amellyel a harmincas években több tanítványa – nevezetesen Erich Fromm és Max Horkheimer – foglalkozott. „A tekintélyről és a családról” írt tanulmányuk adja az autoritárius személyiség kialakulásában szerepet játszó körülmé-

nyek első rendszeres elemzését.³ Ugyanezzel a témával – árnyalati eltérésekkel – foglalkozik Fromm „A félelem a szabadságtól”⁴ cím-mel a második világháború elején megjelent munkájában; viszont csak a háború után teszi közzé Theodor W. Adorno mint a kutatócsoport vezetője az alapvető tanulmányt „Az autoritárius személyiségről”, amelyre azóta is hivatkoznak.⁵ Minthogy az autoritárius személyiség problémája itt jelentős szerepet játszik, a mű ismertetését néhány magyarázattal kell kísérnünk.

Adorno csoportja kutatásait nagy részben az Egyesült Államok nyugati partjain élő – hozzávetőlegesen kétezer – fehér amerikai magatartásának elemzésére alapította, akik különféle foglalkozási csoportokhoz és társadalmi osztályokhoz tartoznak. Így állapította meg, hogy a kifejezetten antiszemita nézetek, a saját népcsoport túlértékelése, a jobboldali beállítottság a politikában, szorosan összefüggenek az egyéni magatartás bizonyos jellegzetességeivel, és pedig azokkal, amelyek eleinte „potenciális fasizmusnak”, majd utóbb „autoritárius” jellemvonásoknak minősülnek. E jellemvonások közül emeljük ki a hajlamot arra, hogy egy felsőbb tekintélynek vesse magát alá, s hogy a gyengébbeknek vagy alsóbbrendűeknek tekintett személyek fölött uralkodjon. Az autoritárius személyiségnek általában igen fejlett érzéke van a hatalmi viszonyok iránt, igyekszik a konvencióknak megfelelően viselkedni, a külvilág szemlélleténél sémákat alkalmazni és a hozzáfűződő kapcsolataiban nagyfokú ridegséget tanúsítani. A liberális személyiségnél az említett jellemvonásoknak a fordítottjait találjuk, alig értékeli túl saját népcsoportját és az antiszemita előítéletek nála hiányoznak. Az autoritárius típus beható lélektani vizsgálata bizonyos következtetéseket tesz lehetővé ennek a típusnak valószínű eredetére és különösen az antiszemita magatartás okaira vonatkozóan.

A szülők egyike, rendszerint az apa, részéről a gyermekkel szemben alkalmazott túlságos szigor fokozza a gyermeknél az érzések kettősségét a szülővel vagy a szülőkkel szemben. Az érzések ambi-

¹ Wilhelm Röpke, German Question, Londres, 1946, 139. old.

² Karl Dietrich Bacher, „Autoritarismus und Nationalismus in der deutsche Geschichte”, in Wanda von Bayer-Katte, Autoritarismus und Nationalismus, ein deutsches Problem?, Frankfurt, 1963, 18. old.

³ Max Horkheimer (Hrsg.) Schriften des Institute für Sozialforschung. Fünfter Band, Studien über Autorität und Familie, Paris, 1936.

⁴ Erich Fromm, La Peur de la Liberté (édition française), Paris, 1963, 114. és köv. old.

⁵ T. W. Adorno et al., The Authoritarian Personality, New York, 1950.

⁶ Adorno kutatási módszerének és fontosabb eredményeinek rendkívül világos ismertetését lásd: Nevitt Sanford, „Recent Developments in Connection with the Investigation of the Authoritarian Personality”, The Sociological Review, New Series, 2. köt. 1954.

valenciája váltja ki a félelmet a büntetéstől, ez okozza az ellenséges indulatok elfojtását s általában a megfordított ödipuszi helyzetet, a másnemű szülő iránt érzett szeretet elfojtását és a megalázkodó szeretetet az azonos nemű szülő iránt. – Viszont az elfojtott ellenséges érzés „részben feloldódik és mazochizmussá alakul át, részben pedig szadizmusként marad fenn, és mint ilyen azoknál vagy azokon keres kielégülést, akikkel az alany nem azonosítja magát, tehát a »csoporton kívülállókon«.”¹

A zsidó csoport lesz a csoportok egyike, amely ezeknek a negatív projekcióknak a legközvetlenebb és leggyakoribb tárgya. Másféle – megvetett s ugyanekkor veszedelmes is! – Adorno pontosan leírja: „A zsidó gyakran a gyűlölt apát helyettesíti, aki a képzelet síkján sokszor azokat az apai jellemvonásokat veszi fel, amelyek ellen az alany fellázadt – praktikus lesz, rideg, hatalmaskodó, sőt szexuális vetélytárs is.”²

Adorno és csoportjának tanulmányát sokszor bírálták és egyes észrevételek helytállóknak is látszanak. Rámutattak többek között arra, hogy az autoritárius személyiség a politikai sor szélsőbal oldalán ugyanúgy megtalálható, mint a szélsőjobb oldalán s hogy a kutatók nem vették kellően figyelembe a „műveltségi fok” és a „társadalmi osztálykülönbség” tényezőit. Arra is utaltak, hogy az „autoritárius” jellegzetességek hozzátartoztak bizonyos körök magatartásához, megrögzött társadalmi felfogásához – függetlenül valamilyen különleges személyiség szerepétől.³ Felhozták még, hogy abban a társadalomban, ahol az egy adott csoporttal szemben táplált előítéletek meghonosodtak, sőt intézményesítették is ezeket, ott az autoritárius személyiség és az előítélet összefüggése teljesen hamis képet mutat.⁴ Látni fogjuk, hogy ez sincs egészen és szükségképpen így: ugyanis a nemzetiszocialista rendszerben éppen a „nem-autoritáriusok” voltak láthatóan azok, akiknek leginkább sikerült erkölcsi épségüket megőrizniük és ellenállniuk egy olyan ideológiai hatásnak, amelynek lényege maga az előítélet volt.

Adorno és csoportjának elméletei – szerintünk – lényegükben helytállóknak mutatkoztak – a különféle bírálatok ellenére is – külön-

nösen ami a családi szigor és az antiszemita előítéletek keletkezésének összefüggését illeti. Nem csupán a hipotézis mélyén rejlő kapcsolat miatt, hanem főleg azért, mert a tanulmányunk céljaira megvizsgált életrajzi anyag ezt beigazolni látszik. Ha az „autoritárius személyiségről” leírt megállapítások alapvető szempontjait elfogadjuk, ebből következik, hogy ott, ahol ez a személyiségi típus gyakran szerepel, az antiszemitizmus is jobban terjed el, mint másutt. Így az autoritárius tünetek gyakori fellépése Németországban az országot az antiszemitizmus kiválasztott földjévé teszi. Egy ellenvetés mégis felötlök.

Ha az autoritárius tünetek Németországban gyakrabban jelentkeznek, mint máshol, miért nem voltak az antiszemita megnyilatkozások is mindig erősebbek ebben az országban, mint a szomszédos országokban? Az autoritárius tünetek „antiszemita” oldala miért csak a XIX. század második felében mutatkozik meg a maga teljességében, amikor a XVII. és XVIII. században is ugyanolyan elnyomó hatást gyakorolt a német családi és társadalmi struktúra? „Ilyen személyi tulajdonságok régóta léteztek” – írja Mazlish, majd így folytatja: „ez ugyanolyan, mintha a kultúrát az éghajlattal magyaráznánk; holott az éghajlat századokon át ugyanaz maradt”.¹ A válasz erre az ellenvetésre egyszerű és megfelel a jelen tanulmány már ismertetett gondolatmenetének. Eszerint ahhoz, hogy a személyek nagy számánál jelentkező azonos pszichikai magatartás mint észlelhető kollektív jelenség lépjen föl, az ennek megfelelő társadalmi helyzet is szükséges.

Az autoritárius személyiség hatása következtében föllépett negatív projekciók tompíthatók, ha a társadalmi állapot stabil és enyhíti a sérelmeket – legyenek ezek bármilyenek is. A gyors változások, a régi struktúrák összeomlása és a válság helyzeteiben a projektív mechanizmusok viszont felfokozódnak és nyilvánvalóan kollektív erővé válnak. A XIX. század második felében a német társadalom egyes rétegei ilyenfajta helyzettel találják magukat szemben, ezért föltehető, hogy az autoritárius szado-mazochizmus lélektani utóhatásai hozzájárultak a zsidógyűlölet fokozódásához.

Ami az autoritárius személyiség és a Németországban a XIX. század végén kialakult sajátos antiszemita típus – a fajvédő antiszemita – specifikus kapcsolatát illeti, ez csaknem magától értetődő. Láttuk ugyanis, hogy az autoritárius személyiség képéhez nemcsak a szél-

¹ Theodor W. Adorno et al. id. mű, 759. old.

² Uott.

³ E tanulmány bírálatát illetőleg lásd Richard Christie és Marie Jahoda, *Studies in the Scope and Methode of the Authoritarian Personality*, 1954.

⁴ Richard Christie and John, „Subcultural Variation in Authoritarian Personality”, *Journal of Abnormal Psychology*, 46. köt. 457. és köv. old.

¹ Richard Christie and John Garcia, „Group Psychology and Problems of Contemporary History”, *Journal of Contemporary History*, 3. köt. 1968, 172. old.

sőséges antiszemitizmus, hanem a saját népcsoportjának a túlértékelése (etnocentrizmus) is hozzátartozik – mindenkor szükségét éri annak, hogy a lehető legélesebb megkülönböztetést tegye a „mi” és „ők” között. Ilyen körülmények között könnyen elképzelhető, hogy a XIX. században jelentkező fajelméletek milyen szíves fogadtatásban részesültek. – Ezek készen hozzák a felsőbbrendű és alsóbbrendű csoportok megkülönböztetésének biztos ismérveit, kritériumokat, amelyeket semmiféle okoskodással nem lehet elferdíteni, miután biológiailag vannak megalapozva. A vallást vagy a nemzetiséget lehet változtatni, a fajt nem lehet megváltoztatni. A vérségi minőség abszolút különbséget teremt a csoporthoz tartozó (ingroup) és a csoporton kívül álló (outgroup) – az északi és árja német és a sémita zsidó között. Lényegbeli különbséget, amely – a Jóval és a Rosszal máris azonosítva – egy élet-halál harc gondolatához vezet, éspedig azok között, akik „az emberiséget meg akarják menteni”, és akik azt „le akarják igázni és el akarják pusztítani”.

Így tehát nagyon határozottan kialakult ideológiai, társadalmi és lélektani helyzetből kerül előtérbe a XIX. század végi Németországban a zsidó fajvédelmi ábrázolása. Ez lesz az alap, amelyhez a későbbi rémképek kapcsolódni fognak.

IV. A ZSIDÓ FAJVÉDELMI ÁBRÁZOLÁSA

A zsidó fajvédelmi ábrázolásának alapvető jellegzetessége a benne foglalt összes elemek szoros összetartozása. A zsidó vér ugyanúgy meghatározza a faj fizikai megjelenését, mint a szellemi képességeit, kifejezésre jut a csoport és tagjainak etikai felfogásában, esztétikájában, általános társadalmi és szexuális magatartásában. Sötét kisugárzással jelzi a csoport szándékait a keresztény vagy pontosabban az őt körülvevő árja világgal szemben.

A zsidó fizikailag többé-kevésbé visszataszító tulajdonságokról ismerhető fel. „Jellegzetes sanda tekintet (zweitgeteilter Blick), s az, amit Káin-bélyegnek neveznek a homlokon az orrgyök körül, valamint a medence gyakori deformálódása a zsidó nőknél, különleges jellegzetesség – főleg a nőknél – a szem íriszének lenyűgöző csillogása. Herder már felhívta a figyelmet a zsidók lúdtalpára. Ami azt a szokásukat illeti, hogy a kezükkel gesztikulálnak, könyököket törzsiük mellett tartva, ezt már sokan kiemelték; és azt is, hogy különleges zsargonjukról is felismerhetők (das ganz eigenartige Jüdeln oder Mauscheln) – amit mindig névetségessé is tettek.”¹

A fajvédők szerint a zsidó árcvonásairól és viselkedéséről azonnal felismerhető. „Nincs eléggé erős kifejezés arra, mennyire kihívó és zajos a zsidó családok viselkedése – mintha teljesen egymás között lennének, legyen ez bárhol – a parkokban, a tengerparton, az utcákon, a pályaudvarokon, bármely vidéken és bármely városban.”²

A visszataszító fizikai jellegzetességek csupán a lelki hitványság kifejezői: „Ők mindig önmagukban hordják a sötét átkot, amely alól nem szabadulhatnak. – Elfojtanak mindent, ami nagy és nemes. Szellemük a semmihez tapad, intelligenciájuk az emelkedettséget nem ismeri, a szívük ideálokért nem dobog. Csak a kéjvágyat és az érzékiséget ismerik, nem ismerik sem az elragadtatást, sem a szerelmet.”³

Az ilyen hitvány lélek képtelen minden valóban kulturális értékű alkotásra, a Szépség befogadására: „Rejtett megfigyelőképességüket

¹ Semigothaismen, Allgemeines und persönliches von Semigothaismus, München, 1914, 21. old.

² (Anonyme), Wer trägt die Schuld an der Antisemiten-Bewegung? 1866, 17. old, idézi P. G. Pulzer, id. mű, 26. old.

³ Otto Hauser, Das neue Jerusalem, Ein jüdischer Roman, Berlin, 1906, idézi Wilhelm Stoffers, Juden und Ghetto, in der deutschen Literatur bis Ausgang des Weltkrieges, Nymwegen, 1939, 753. old.

soha nem szentelték arra, hogy a képzőművészet mesterei köreiből emelkedjenek ki. Szemeiket sokkal praktikusabb dolgok kötik le mint a szépség vagy a formák világa és szelleme. Amit a művelt zsidó a művészet terén mondhatna, az természetesen csak banális lenne, mert a zsidó egész érdeklődését a művészetek iránt a fényűzés vágya vezeti, lényegében tehát csak az, ami semmitmondó.”¹

A zsidó szellem csak elemző és bíráló; minden csak a terméketlen intellektualitásra szorítkozik: „Mózes a sötét boglyas hajával itt maradt, állandó elfoglaltsága, hogy az élet színes változatosságát boncolgassa és egy könyörtelen logika kereteibe szorítsa. Minél több ismeretet halmozott föl, szíve annál jobban elhidegült; gúnyos cinizmussal kiirtotta magából a fantázia utolsó maradványait. Amit alkotott, az sem a saját, sem a világ javára nem szolgált; fegyverek ezek, mindig csak fegyvereket kovácsolt a világ ellen és önmagának sem hagyott egy percnyi nyugtot sem.”²

De ami mindennél jobban lenyűgözi ezt az ocsmány lelkiületet – amely sem szépséget, sem ideálokat nem ismer –, az természetesen az anyagi haszon, a pénz. „Legyen az orvos, vagy kereskedő, mindig csak az, aki a pénzt hajszolja.”³ „A zsidóknak pénzük és alattomoságuk segítségével sikerült a társadalomba beszivárogniuk – a társadalmi érvényesülés összes útjain, már jóval az úgynevezett emancipáció előtt nagy részben kezükben voltak a szálak, amelyek a nemzet életét irányítják. Majd ellepték az összes állami és társadalmi pozíciókat, és mindenütt tartósan berendezkedtek.”⁴

A zsidó a pénzével mindent megvásárolhat és mindent korrumpálhat. Minthogy a szerelemre képtelen, a pénzével a perverzításoknak és a kicsapongásoknak adhatja át magát; viszont nem a zsidó asszonyok az áldozatai, hanem a németek. „A húszas évek elején volt Berlinben egy intézmény, ahol csak fiatal zsidókat lehetett látni, szép keresztény nők társaságában.”⁵

Más szerzők kevésbé tartózkodóan fejezik ki magukat: „A bordélyházak terén elhelyezkedett zsidók tömege rendszeresen és nagy arányban azon igyekszik, hogy az árja népek egyedei prostituáltakká

váljanak. A prostitúció és a leánykereskedelem majdnem kizárólagosan a zsidók kezében van.”¹

A zsidókat semmiképpen sem lehet megváltoztatni: „még a létező vallásokénál erősebb szellemi áramlat sem javítaná meg a zsidókat. Ellenkezőleg, a zsidók asszimilálódása is csak ártalmára lehet a legjobb szellemi közösségnek. Ami a zsidókat illeti, náluk a lényük-nél fogva megváltoztathatatlan valamivel kell számolnunk.”²

A negatív tulajdonságoknak e felhalmozódása a zsidót kivetkőzteti emberi mivoltából; egyesek szemében démoni lénnyé válik, másoknak undorító és veszedelmes állat, sőt mi több, mikroba. Ahlwardt szerint: „földi giliszta”, Fritsch szerint: „ragadozó farkas”. A zsidó többféle fajtához is tartozik – Paul de Lagarde szerint, aki megírja, hogy: „A galandféreggel vagy a bacilussal nem szokás tárgyalni, a galandférget vagy a bacilust nem szokás oktatni, ezeket amilyen gyorsan és amilyen rendszeresen csak lehet, ki szokták irtani.”³

Azok a jellemvonások, amelyeket a fajvédő antiszemita a zsidóknak tulajdonítanak, két szinten mutatkoznak. – A XIX. század német szövegezésében a zsidó minden „társadalmi-bomlási” folyamatnak a kezdeményezője, legyen ez a materializmus, a liberalizmus, vagy a kapitalista kizsákmányolás, a az ipari központok rákfenéje, a parasztság kizsákmányolása, a munkás és a kisiparos nyomora – általánosságban a nemzeti és faji megújulás erőinek rendszeres elpusztítása. A fajok és civilizációk fejlődésének egész folyamán a zsidó faj az árja fajt egy olyan küzdelemre kényszeríti, amelytől az egész emberiség sorsa függ.⁴

Ezek az elméletek – rendszeres formájukban – a háború előtt csak egy zártkörű csoport kiváltságai voltak. Ezzel szemben mint a meg nem szervezett gyűlölködés megnyilatkozásai a német társadalom egyre szélesebb rétegeiben elterjednek. Azóta minden súlyos válság azzal a kockázattal jár együtt, hogy életre kelti a kollektív rögeszme hajtásait.

¹ Richard Wagner, Das Judentum in der Musik, 1895. évi kiadás, 11. old.

² Wilhelm Raabe, Der Hungerpastor, Berlin, 1863, 72. old.

³ Wilhelm Hauff, Abner der Juda, idézi Stoffers, op. cit. 169. old.

⁴ Eugen Dühring, Die Judenfrage als Frage der Racenschädlichkeit, Berlin, 1886, 116. old.

⁵ M. Schön, Die Geschichte der Berliner Bewegung, Leipzig, 1889, 60. old.

¹ Alexander Berg, Juden-Bordelle, Enthüllungen aus dunklen Häusern, Berlin, n. d. (approx. 1890) 10. és köv. old.

² Eugen Dühring, 10p. cit.

³ Paul de Lagarde, Ausgewählte Schriften, Munich (1924. évi kiad.) 209. old.

⁴ Ez a mélyebb értelme Huston Stewart Chamberlain zavaros, de különösen hatásos műveinek, nevezetesen a Die Grundlagen des XIX-ten Jahrhunderts c. könyvének, Berlin, 1899.

3. NÉMETORSZÁG ÉS A ZSIDÓK A VÁLSÁG IDŐSZAKÁBAN (1914–1933)

Az első világháború jelenti a Reich számára annak a válságnak a kezdetét, amely végül Adolf Hitler hatalomra jutásához vezetett. Ezek a sorsdöntő évek a németek és a zsidók viszonyában. A mélyreható változások, amelyek a német társadalomban végbementek, valamint az ebben az időszakban a zsidóknak tulajdonított szerep az antiszemitizmus oly mérvű fokozódását idézi elő, amely a háború előtt fennállott helyzettel össze sem hasonlítható. Ebben a különleges társadalmi és politikai helyzetben az elmúlt idők hagyományos lélektani mechanizmusai egyre jobban fölelevenednek és a zsidó mítosz nemsokára egy félelmetes kollektív fantazma arányait ölti fel.

Ebben a fejezetben a legnagyobb súlyt a mélyreható politikai és társadalmi változásokra fogjuk helyezni, továbbá arra is, hogy ezek milyen közvetlen hatással voltak a zsidók helyzetére Németországban, miután az adott körülmények között ez a döntő tényező. Rá fogunk majd mutatni az ősi, hagyományos lélektani tényezők fokozódó szerepére is, hogy a zsidó mítosz újabb jellegzetes vonásait felvázoljuk.

I. A POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI REND MÉLYREHATÓ VÁLTOZÁSAI

1. Németek és zsidók a háború alatt

A világháború kezdetét jellemző nemzeti egység atmoszférájában az előző időszak belső küzdelmei eltompulnak és a sérelmekből fakadó indulatok az ellenség ellen fordulnak. Egy ideig a zsidókat is csak németeknek tekintették. Cenzúrázták vagy betiltották az antiszemita újságokat és a közigazgatás megkülönböztető intézkedései is lényegesen enyhültek. A zsidók a maguk részéről versenyeztek honfitársaikkal a lelkesedésben.¹ Amint ezt a cionista mozgalom egyik vezére, Haim Weizmann kijelentette: „1914-ben a zsidók voltak a legarrogánsabb és a legagresszívabb poroszok”.² Ernst Lissauer, a zsidó költő írta akkoriban a leghíresebb és legdühödtebb harci dalt: „Az angolgyűlölő dalát”. (Hassgesang gegen England.)

A zsidóellenes érzések föléledése arra az időszakra esik, amikor a központi hatalmak gyors győzelmének a reménye elveszett s az antant blokádja folytán az első gazdasági nehézségek fellépnek. Általánosabb jelleggel akkor mutatkozik, amikor a nemzeti egység bomladozni kezd és a konfliktus elhúzódása folytán a társadalmi feszültség kiújul.

A helyzet egyre súlyosabbá válik, ami sok németet arra ösztönöz, hogy bűnbakot keressen. Az antiszemita hagyományok teljes egészükben megkönnyítik – mint mindig s most eggyel többször –, hogy a bűnöst a zsidóval azonosítsák. A növekvő feszültség életre kelti a pillanatnyilag elcsendesedett kollektív érzelmeket, de a figyelem máris egyes meghatározott problémák felé fordul, amelyek a fokozódó antiszemitizmus gyújtópontjába kerülnek. A háború második évétől kezdve három ilyen központi probléma különböztethető meg: a keleti zsidók problémája, a zsidók részvétele a háborús erőfeszítésekben és a zsidók politikai magatartása a belső és külső problémákkal szemben.

¹ H. G. Adler, Die Juden in Deutschland, München, 1960, 136. old.

² Viscount d'Albion, An Ambassador of Peace, I. köt. London, 1929, 236. old. Így például a német intellektuális harcias kiáltványán, a kilencvenhármak kiáltványán számos zsidó aláírása szerepelt, – Paul Ehrlich, Ludwig Fulda, Fritz Haber, Paul Laband, Max Liebermann és Max Reinhardt csak a legismertebbek közöttük.

A németek és a keleti zsidók közelebbi érintkezése legelőször Lengyelországban következik be. A német csapatok itt kétféleképpen – a hagyományos nyomor állapotában sínylődő – zsidó lakosságot találnak, akiknek nélkülözéseit a háború csak súlyosbította. Az antiszemita előítéletekkel eltöltött német szemben találja magát a furcsa, sőt visszatartó külsejű zsidó prototípussal, különleges életmódjával és szokásaival – időnként az úzsorával és házalással. A külső valóság igazolni látszott a legtúlzóbb elképzeléseket.

Habár a Kelet-Európa megszállott területein élő zsidók helyzete szánalmas is, és a német katonákat meg is döbbeníti, a – hol kívánságukra, hol erőszakkal – a Reich területére elszállított 35 000 lengyel zsidó munkás sorsa sem kedvezőbb. Ezek abban a reményben, hogy sorsukon enyhíthetnek – rendszerint titokban – elhagyják kijelölt munkahelyeiket és a nagyvárosok, főleg Berlin! külvárosaiban telepednek le. Itt a társadalom peremén a legkétesebb üzletekből élnek. A harcok befejezésekor, a háború után tűnnek újra elő, néhány tízezernyi újonnan érkezővel bővülve soraikban. A lengyel zsidóról kialakuló, általánosan kibontakozó kép hozzájárul az antiszemitizmus kiújulásához, s ez új erőt merít egy olyan helyzetből, amely Németországot még közelebből érinti. Ugyanis széles körben terjed el a gyanú, hogy a zsidók nyereszkeskednek és a „hadigazdálkodás céljaira létesített kereskedelmi társaságokban” kifejtett tevékenységük eredményeként az általános nyomorúságból meggazdagodnak, sőt sikerül nekik a hátszobában maradniuk, amikor az igazi németek a fronton esnek el.

A zsidók szerepének a kérdése a hadigazdálkodásban már a háború elején fölvetődik, amikor a két német zsidó pénzmágnást, Walter Rathenaut és Albert Ballint – előbbi a „Nyersanyagszolgáltatás”, utóbbit a „Központi Beszerzési Társaság” élére kinevezik. Egy csapásra nyílik meg a lehetőség arra, hogy a zsidót a hadviselő ország kizsákmányolásával azonosítsák.

A Rathenau vezetése alatt álló nyersanyag-gazdálkodási szerv rekvirálja vagy állítja elő a nagy fontosságú termékeket, de ugyanez szervezi meg a tömeges beszerzéseket a semleges országokból. Ballin központi társasága kizárólag az élelmiszerek külföldi vásárlásával foglalkozik. A két szervezet égisze alatt számos kereskedelmi társaság (hadigazdálkodási kereskedelmi társaságok) alakul és az ezeknél

¹ S. Adler-Rudel, Ostjuden in Deutschland, Tübingen, 1959, 39. old.

dolgozó vagy ezeket irányító zsidók száma valóban meghaladja a lakosság keretében elért számarányukat. Gróf Westarp a következőket írja: „Ezeknek a társaságoknak már a külső képe is azt a határozott benyomást tette, hogy nagy volt azoknak a zsidóknak a száma, akik szívesebben vállalták a kereskedelmi tévékenységet mint a lövészárkokat.”¹ A háború után megállapították, hogy 1918. február 1-jén a szóban forgó kereskedelmi társaságok igazgatóinak 80,7 százaléka keresztény, 9,6 százaléka zsidó és 9,7 százaléka meghatározatlan származású volt.² Ugyanekkor a zsidók százalékaránya a Reich népességében nem haladta meg az 1 százalékot. Bármily okok is idézték elő ezt az állapotot (a zsidó nép társadalmi összetétele; kereskedelmi jártassága), magától értetődő, hogy a háború hosszú időtartama folytán fokozódó nyomorral és elkeseredéssel együtt az ilyenfajta tények mély nyomokat hagytak a lelkekben, annál is inkább, mert a nyilvános hírverés ezeket mértéktelenül eltúlozta. Az 1916. év októberében Erzberger katolikus képviselő vizsgálatot indítványoz a hadigazdálkodással foglalkozó kereskedelmi társaságoknál; mégpedig tagjaik „vallásfelekezeti” megoszlására vonatkozóan.³ A vizsgálatot nem folytatták le, de az általános érdekű kérdés éles-séggel jelentkezik: „Úgy teljesítik-e a zsidók kötelességüket, mint a többi németek?” A számbavétel gondolata érlelődik a lelkekben. Ugyanézen 1916. év őszén el is éri célját.

Poroszország hadügyminisztere, Wild von Hohenborn – Wosner antiszemita képviselő követeléseinek engedve – elrendeli a harcoló alakulatoknál szolgálatot teljesítő zsidók összeszámlálását.⁴ Az összes pártok – a szociáldemokratákat és a progresszíveket kivéve – hozzájárulnak ehhez a meglepő intézkedéshez. Magát a vizsgálatot kétes körülmények között folytatják, a zsidó katonákat a front mögé szállítják, hogy ily módon befolyásolják az eredményeket.⁵

A számlálás eredményét a háború alatt nem hozták nyilvánosságra és Németországban ezt úgy állították be, hogy a zsidókra tekin-

¹ Graf Westarp, *Konservative Politik*, Bd. II. Berlin, 1935, 635. old.

² H. Falk, *die Juden in den Kriegsgesellschaften*, Berlin, 1920, 14. és köv. old.

³ Egmont Zechlin, *op. cit.* 525. old.

⁴ F. Oppenheimer, *Das Judenstatistik des Preussischen Kriegsministeriums*, Munich, 1922, 7. old. F. Marburg, *Der Antisemitismus in der deutschen Republik*, 1931, 80. old. H. G. Adler, *op. cit.* 137. old.

⁵ F. Marburg, *op. cit.* 8. és köv. old. H. G. Adler, *op. cit.* 137. old.

tettel történt így.¹ Valójában, amikor a számok a háború után ismeretesebbek lettek, kitűnt, hogy a zsidó katonák *arányaránya* a harcoló alakulatokban gyakorlatilag a nem zsidókéval volt egyenlő – viszonyítva az egyiknek és a másiknak számszerűségét az össznépszerűség számszerűségéhez. De a tény maga, hogy szükségesnek tartották a zsidó katonák megszámlálását, s hogy az eredmény nyilvánosságra hozatalától elzárkóztak, végtelenül nagyobb mértékben erősítette a már mélyen meggyökeresedett gyanút, mintsem hogy ezt az eredmények minden utólagos analízise is eloszlathatta volna.

A „lógos zsidók” és a „hadigazdagok” fogalma az antiszemita propaganda centrális eleme lett a háborús és a háborút követő években. Még emlékeztet a Mein Kampfnek az a része, ahol Hitler leírja a forradalom három zsidó vezérét, akik közül egyik sem volt soha a fronton. A három keletit a nemi betegek kórházának rejtekútján küldték a hadizónából hátra. Most ők vonják fel a vörös zászlót!² Talán ennél is többet mond, hogy a náci párt tagjai leginkább és elsősorban ezzel okolták meg antiszemitizmusukat, amikor Theodore Abel őket erre nézve a harmincas években megkérdezte.³

Ezekhez a majdnem teljesen hamis adatokra alapított motívumokhoz nemsokára más motívumok is csatlakoznak. Ugyanis a zsidók többsége – a Reich belső változásai, a háborús helyzet alakulása és a velük szemben megnyilvánuló antiszemitizmus hatására – valóban olyan magatartást kezd tanúsítani, amely a jobboldali nacionalisták szemében a defetizmussal – ha mindjárt nem is az árulással – egyértelmű.

Hindenburg és Ludendorff kinevezése a fegyveres erők élére jelzi, hogy Németországban az alkotmányos rendszer de facto véget ér. Ez ugyanis azt jelenti, hogy a polgári hatalmat a katonai hatalomnak vetik alá. A mérsékelték és a szélsőjobboldaliak küzdelme három fontos területre terjed ki. Külpolitikai téren a szélsőségesek a végletekig folytatandó tengeralatti háborút javasolják, azzal a kockázattal is, hogy provokálják az Egyesült Államok belépését a háborúba, a „győzedelmes békét” akarják, békét annexiókkal Nyugat- és Kelet-Európa felé. A mérsékelték a végletekig folytatandó tengeralatti háborút illetőleg határozatlanok és javasolják a „békét

¹ A háború után gyakran hozták föl az érvet, hogy a számlálás eredményét azért nem hozták nyilvánosságra, mert ezzel a zsidó pénzembereket nem akarták megbántani, miután a hadikölcsönök sorsa tőlük függött.

² Adolf Hitler, *Mein Kampf* (francia kiadás), Paris, 1934, 202. old.

³ Theodore Abel, *The Nazi Movement*, New York, 1965. évi kiadás, 156–158. old.

annexiók nélkül". A belpolitika terén a szélsőséges nacionalista körök hajlamosak a katonai hatalom megszilárdítására és minden szabadabb áramlattal szemben állanak. A mérsékelték az ország demokratikus fejlődését s a porosz választási rendszer reformját követelik.

A zsidó közvélemény túlnyomóan a mérsékelték álláspontját támogatja az említett problémák mindegyikénél s ezzel magára vonja a nacionalista körök haragját. Lehetséges egyébként, hogy az 1917. év tavaszán, amikor úgy látszott, hogy Oroszországban alkotmányos uralom létesül, és hogy az Egyesült Államok az antant hatalmak mellé állanak, sok német zsidó közelebb érezte magát az antant demokráciáihoz mint a Reichban bevezetett katonai diktatúrához. Bárhogyan is volt, a zsidókat nacionalista ellenségeik mindinkább úgy tekintették, mint akik az ellenséggel szimpatizálnak. Főleg a nagy liberális sajtót támadják, a Vossische Zeitungot, a Berliner Tageblattot, és a Frankfurter Zeitungot – ezeket zsidók irányítják – valamint Maximilian Hardennak a Zukunftban elindított pacifista próbálkozásait.

A liberálisokkal együtt természetesen a szocialisták – mint a haza ellenségei, majd a vereség okozói – kerülnek a nacionalista körök támadásainak célpontjába.

1914. év augusztusában a szocialisták a többi pártokhoz csatlakoztak, hogy a hadi hiteleket megszavazzák, de 1914 decemberétől kezdve Karl Liebknecht megtagadja a pártfegyelmet és 1915 decemberében más baloldali szocialisták is megtagadják a hitelek megszavazását. Ugyanebben az évben Liebknecht és Rosa Luxemburg a Gruppe Internationale-t alakítják meg és rendszeres agitációt indítanak el az „imperialista háború” ellen. 1917 áprilisában még más szocialisták is otthagyják a pártot és az időközben magát félhivatalosan „Spartacusoknak” nevező Gruppe Internationale tagjaival együtt megalakítják a független szocialista pártot (U.S.P.D.). A zsidók itt is sokat szerepelnek. Az 1917. és 1918. években a zsidó Hugo Haase és Rosa Luxemburg különösen kiemelkednek Liebknecht mellett (aki ugyan nem zsidó, de akit minden német nacionalista annak tart). Nekik tulajdonítják az 1917. évben bekövetkezett lázadásokat és az 1918 januárjában kitört forradalmi jellegű sztrájkokat.

A bolsevikok petrográdi hatalomra jutása és a breszt-litovszki béke aláírása után azzal gyanúsítják a független szocialista párt képviselőit, hogy a Berlinben tartózkodó orosz küldöttekkel szoros kap-

csolatot tartanak fenn azért, hogy Németországban a forradalom ügyét előbbre vigyék. Ugyanott alakulnak ki az orosz zsidó Joffe és a német zsidó Cohn – utólag leleplezett – kapcsolatai, és a nacionalista körök állításai szerint Joffe Cohnnak nagy összegeket ad át a forradalom céljaira. Bármi alapja is lenne mindeznek – bizonyos dolgokat Cohn is elismert –, a zsidó elem súlya az új szovjet kormányban és szereplése a német szélsőbalon, a németek millióiban erősítette meg a meggyőződést a „zsidó-bolsevik” összeesküvésről, amelyet azért szőttek, hogy a császári Reichot a romlásba taszítsák és Berlinben a vörös zászlót felvonják.

A Reichban mindinkább elterjedő antiszemitizmus légkörében a zsidóellenes szervezetek, amelyek 1914 őszén lehalkították tevékenységüket, újra akcióra készülnek. Más csoportok, amelyeknek programjában a zsidókérdés eddig nem foglalt el központi helyet, most ezt a kérdést helyezik programjuk középpontjába. Így a „Pán-germán Liga”, amelynek tagjai – többnyire egyéni okokból – hírhedt antiszemiták voltak, de mint szervezet nem vette fel hivatalos programjában a harcot a zsidók ellen, 1918. október 19-én elhatározza, hogy a jövőbeli tevékenységének ez fog központjában állani. Kruck, a Liga történetírója feljegyzi: „Egyre jobban elterjed a vélemény, hogy a bűnök után, melyeket a judaizmus Németországban és az egész világban a német nép ellen elkövetett, a küzdelem, melyet hatalmának megtöréséért folytatunk, semmilyen formájában sem lehet túlságosan kemény.”¹ Ami a kevésbé a háború előtt alapított, Rudolf von Sebottendorf-féle „Thule Egyesületet” illeti, a háború utolsó évében ez is az antiszemita harcra készül: „ezennel ki nyilatkoztatjuk, hogy a zsidó halálos ellenség és a mai naptól kezdve cselekedni fogunk” jelenti ki Sebottendorf 1918. januárban.²

Észak-Németországban a hamburgi Deutschvölkische Blätter az 1917. év januárjától kezdve a horogkeresztes jelet használja, hogy ezáltal zsidóellenes harcát még feltűnőbbé tegye.³ Brémában és Münchenben „szabad bizottságok a munkásbékéért” cím alatt szervezetek alakulnak. Ezek kommunistaellenesek, programjuk szintén a végtelenségig antiszemita. A brémai bizottság tagjainak száma ugyan

¹ Alfred Kruck, Geschichte des Altdeutschen Verbandes, Wiesbaden, 1954, 131. old.

² Werner Maser, Naissance du parti national-socialiste allemand, Paris, 1917, 101. old.

³ Werner Maser, op. cit. 97. old.

ezrekre megy, de a müncheni csoport – Anton Drexler vezetése alatt jelentéktelen. De mégis ebből a sejtől fejlődik ki a Német Munkáspárt, amelyből 1920-ban Adolf Hitler Német Nemzetiszocialista Munkáspártja (N.S.D.A.P.) lesz.

Az itt említett szervezetek csak például szolgálnak annak illusztrálására, hogy az antiszemitizmus a második Reich utolsó hónapjaiban milyen rohamosan terjedt. Ettől kezdve minden nacionalista szervezet ténylegesen antiszemita is, a katolikus és protestáns egyházi szervezetek, a diákok szervezetei és a burzsoá ifjúság mozgalmi is valamennyien azok.

A politikai állásfoglalások, amelyeket a német zsidók nagy többsége körülbelül 1916-tól kezdve támogatott, „objektív megítélés szerint” helyesek voltak. Egyes felvilágosult konzervatívok – mint Hans Delbrück, a történész – ezt a vereség másnapján el is ismerték.¹ Az ilyen körülmények között viszont semmi jelentősége nincs annak, hogy valakinek „objektív megítélés szerint” igaza van. A nacionalista körök szemében a zsidók a háborún nyeréskedtek, szimpatizáltak a Reich ellenségeivel; a lakosság nagy többsége előtt a „hadi-kereskedelmi társaságok”, a zsidó katonák számbavétele, Haase és Rosa Luxemburg forradalmi üzenetei változatlanul az aljasság és az árulás bizonyítékai maradtak. Ezek a szintén „objektíveknek” tekintett tények föllelevenítették a részben lappangó antiszemita érzelmeket. Az érzelmek a tényeket mértéktelen arányokkal és jelentőséggel ruházták föl. Egy egész társadalom felbomlásának, valamint annak a szerepnek a hátterében, amelyet a zsidóknak a változott körülmények között tulajdonítottak, született meg az új zsidó mítosz.

2. A forradalom és a köztársaság kezdetei

Az 1918. év november 9-én a német birodalomból köztársaság lett. Ismeretes annak a köztársasági hatalomnak a gyengesége, amely Németországot 1919-től 1933-ig kormányozza. Megalakulásának tragikus körülményei, fejlődésének végzetes viszonyai, a megoldhatatlan nehézségek, melyekkel a háborút követő években szembe kellett kerülnie, a weimari köztársaságot rohamos pusztulásra ítélték.

ték. Annál biztosabban, mert ebben az időszakban a törvényes köztársaság soraiból nem kerül ki egyetlenegy erős és a nemzet egészének kormányzására hivatott egyéniség. A köztársasági hatalom hiánya, a vezető hiánya a németek milliói számára annál végzetesebbé válik, mert a hagyományos társadalom minden részében összeomlik és az ország a káoszban, és az anarchiába süllyed. A szélsőbal és a szélsőjobb elszabadult erői állandóan veszélyeztetik a törvényes hatalmat. Puccsok és „ellenpuccsok” egymást követik, és a politikai gyilkosság csaknem napi hírré válik a köztársaság első éveiben. Az 1918. évi vereséget követő években Németország a káoszban merül el.

1923-ban az ország a történelem legszédítőbb inflációját éli meg: az aranymárka, amely 1923 tavaszán néhány száz papírmárkát ért, a nyár végére néhány billiót ér. Sok német a teljes tönk szélére sodródik. A katasztrófában van valami apokaliptikus. Ernst von Salomon írja: „láttam, hogy az osztályom fokozatosan, de biztosan szétbomlik és benne egy új osztály jelenik meg, a deklásszáltaké”.¹ Ugyanez a szerző az időszak atmoszférájának lényegét rögzíti, amikor leírja: „Éhség volt, sztrájkok is voltak, utcai zavargások, és tüzérkedők, akik ragyogó autókban gördültek, nagy bőr irattáskáikkal a térdeiken, hármas tokákkal. A tőlünk elrabolt vidékekről elmenekültek nyomorúságos menhelyeket kerestek és idegenek egész városnegyedeket vásároltak meg. A sok lelkes és gondos polgár nehéz és kínos munkájával összeszövött, hagymahéj vékonyságú felület alatt kavargott a forgatag, amelyet az üzlet, a tőzsde, munkanélküliség, éhség-zavargások, fényes bálók, tüntetések és kormánytanácskozások kábitottak el. A forgatagból senki nem menekülhetett, sok minden vele sodródott.”²

Bár egy egész társadalom összeomlása a legközvetlenebbül és a legkézzelfoghatóbban a gazdasági káoszban és a politikai zavarokban mutatkozik, ennek árnyalatosabb, de élesebb visszatükröződése talán mégis az a kép, ami egy nagyvárosban – mint Berlin – feltárul. Ez a kép a németek nagy többsége szemében egy rothadó társadalom szörnyszerű fővárosát mutatja be.

Stefan Zweig írja: „Berlin a világ Bábélje lett. Bárok, »szórakozóhelyek«, bisztrók szaporodnak, mint eső után a gomba. Kifestett

¹ Hans Delbrück, „Proleten und Juden”, in Vor und Nach dem Weltkrieg, Berlin, 1926, 437. old.

¹ Ernst von Salomon, Fragoben. The Questionnaire, New York, 1955, 241. old.

² Ernst von Salomon, Les Réprouvés, Paris, 130–131. old.

fiatal fiúk, fűzött derekukkal sétálgatnak a Kurfürstendammon – és ezek nem csupán a hivatásosak. Minden líceumi növendék kis pénzt akart magának csinálni, és a bárók szűrt fényében magas rangú hivatalnokokat lehetett látni, vagy komoly pénzembereket, akik nyíltan udvaroltak részeg matrózoknak. Suetonius Rómája sem ismert a berlini jelmezbálokhöz hasonló orgiákat, ahol férfiak százai nő ruhákban s nők százai férfiruhákban táncoltak a rendőrség jóindulatú szeméi előtt. Az értékek általános pusztulásában az örületnek egy neme szállotta meg pontosan azokat a közeposztályokat, melyek addig minden rend tántoríthatatlan őrei voltak. Fiatal lányok büszkén hivalkodtak pervertáltságukkal és a »szüzesség gyanúját« tizenhat éves korban Berlin minden iskolájában szégyennek tekintették volna.¹

A vélemények a politikáról következetesen ugyanazt a gondolatot juttatják kifejezésre, például Carl Schmitt vagy Müller-Meininger véleményei, akik „mindenütt a bomlást és mindenütt a korrupciót”² látják – vagy még inkább a Friedrich Georg Jüngeré, aki úgy látja, hogy a köztársasági időszak szabadsága nem egyéb, mint „annak a szabadsága, aki elvesztette önmagát s azé, aki meghalt”³ ezek az elgondolások Oswald Spenglernek „A Nyugat hanyatlása” című művében találják meg történelmi igazolásukat. Spengler művét a háború előtt írta és az a vereséget közvetlenül megelőző időben jelent meg. A követő évek mintha tökéletesen bebizonyították volna elgondolásait és ilyen felkészültséget igénylő olvasmány ritkán aratott még a nagyközönségnél ekkora sikert. A weimari köztársaság nem lehet más, mint a nyugati kultúra, a haldó civilizációvá átalakult fausti kultúra bomlási és haldoklási folyamatának beteljesedése. – A nyugati világ pusztulásának a tényezői a racionalizmus, a liberalizmus és a materializmus. Sok német szemében nem éppen ugyanezek a tényezők képezik-e a köztársaság alapjait? Spengler, a hanyatlás teoretikusa a megújulás, amelyet a zsarnokok, a német tömegek és az engesztelhetetlen háborúk világa hoz létre. Sokan inkább ezt a jövőt választják, mint a jelen társadalmi agóniáját.

A zsidók ebben a felbomló társadalomban különleges helyet foglalnak el, mind a forradalmi mozgalmakban, mind magában a „weimari rendszerben”.

Az 1918. év novembere óta felbomlásban lévő császári hadseregben alakuló katonatanácsok felelős tagjai jelentős számban zsidók. A nacionalisták felfogása szerint most ugyanazok szervezik a hátrországból a forradalmi tevékenységeket, akik a harcok alatt a frontot elkerülték. De valójában a katonatanácsok élére választott zsidók magas száma – ezek egyébként távolról sem valamennyien voltak forradalmárok – azzal a ténnyel magyarázható, hogy a katonák a tiszt állományból kizárt zsidó értelmiségieket képzettségük, beszélő és kifejező készségük miatt választották meg képviselőikre.¹ Az ilyen szempontok viszont az antiszemitának eszébe sem jutnak, amint ezt az „Auf Vorposten” 1918 végén megjelent közleményéből látható: „A zsidó nép kék-fehér zászlója és a vérvörös skót felségzászló nyerik meg a játszmat. A Romanovok, a Habsburgok és a Hohenzollernek trónjai üresek és Németország a munkás- és katonatanácsok zsarnoksága alatt nyög.”² A hely, amit a zsidók a háború után a forradalmi mozgalmakban elfoglaltak, adta az anyagot a szerepükről szóló regék kialakulásához.

A zsidók száma és szerepük a kifejezetten forradalmi jellegű csoportokban jobban megdöbbeníti a lelkeket, mint nagyarányú részvételük a katonatanácsokban vagy magában a népbiztosok tanácsában.³ A berlini Spartacusok közül – mint láttuk – Karl Liebknecht nem zsidó, de Rosa Luxemburg, Leo Jogisches és Paul Levi azok. Még jellemzőbb a helyzet Bajorországban.

Sokan vannak, akik előtt a zsidó Kurt Eisner, aki a Wittelsbachokat elűzte és Bajorországban a szocialista köztársaságot kikiáltotta, maga lesz a zsidó forradalmár jelképe. Német kortársai kitartanak amellett, hogy zsidó származású. Jóllehet Berlinben született, a németek nagy része szemében „galíciai zsidó”. Paul Gentizon a „Le Temps” Bajorországi levelezője őt mint „kopott redingót-ban járó Shylockot”, „fején egy koszos sipkával” írja le.⁴ A nacionalista körök, a német néphez intézett kiáltványai miatt, nemcsak a forradalom előhírnökének, hanem hazaárulónak is tekintik. Nyilatkozatát, amelyben elismeri a németek felelősségét a konfliktus keletkezésé-

¹ Idézi Hans Tramer (Hrsg.). In Zwei Welten, Tel-Aviv, 1962, 542. old.

² Idézi Normann Cohn, op. cit. 136. old.

³ A népbiztosok tanácsa a császárság bukása után Németország első kormánya. Hat tagja közül kettő zsidó: Otto Landsberg és Hugo Haase.

⁴ M. Droz, Les Forces politiques dans la République de Weimar de 1919, Paris, 1967, 22. old.

¹ Stefan Zweig, Die Welt von Gestern, Berlin, 1965. évi kiadás, 287. old.

² Kurt Sontheimer, Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik, München, 1962, 193. old.

³ Uott, 338. old.

ben, felhívását arra, hogy Németország az elpusztított területek helyreállításában részt vegyen, úgy értelmezik, mintha azt kívánta volna, hogy a „német foglyok a háborúban elpusztított zónák teljes helyreállításáig Franciaországban dolgozzanak, s hogy az egész nép hordja oda a követet a helyrehozatali munkák céljára stb.”¹ A szélsőjobboldal és a bajor néppárt katolikusai támadásainak ő a célpontja s mindenütt őt mint zsidót teszik felelőssé.² Valójában Eisnerben az igazi forradalmárból semmi nincs. Csak meggyilkolása és egy rövid ideig tartó szocialista átmenet után jutott hatalomra Bajorországban 1919. április 7-én a rövid életű tanácsköztársaság, és kerültek az összes kulcspozíciók zsidó forradalmárok kezébe (Ernst Toller, Gustav Landauer, Erich Mühsam, Eugen Leviné, Axelrod).

De nemcsak Berlin és Bajorország az egyedüli helyek, ahol a zsidók tűnnek fel a forradalmi mozgalmak élén. Amint ezt Benoist-Mechin leírja „Magdeburgban ott látjuk Brandst, Drezdában Lipinskyt, Geyert és Fleissmert; a Ruhr-vidéken Markust és Levinsohnt; Bremerhavenben és Kielben Grünwaldot és Kohnt; Pfalzban Lilienthalt és Heinét.”³ Még más neveket is hozzátehetett volna.

A zsidó és a világforradalom azonosítása mind mélyebben vésődik a lelkekbe, mert ugyanakkor, amikor Bajorországban a tanácsköztársaság megalakul, Magyarországon Kun Béla vezeti be a kommunista rendszert, amelyben a népbiztosok kétharmada szintén zsidó.⁴ Magában Szovjetországban is rendkívül magas a zsidó vezetőik száma: Trockij, Zinovjev, Radek, Joffe.

Az első fejezetben ismertettük – részben azokat az okokat, amelyek oly sok zsidót arra késztettek, hogy a szélsőbali forradalmi mozgalmakhoz csatlakozzanak. A németországi zsidó forradalmárok esetében azonban úgy látszik, hogy tevékenységük mélyén – bizonyosan naiv, de nagyon emberi – idealizmusuk volt; kétségtelenül egy világi messianizmus is, valamint az őszinte szándék, hogy a zsidókérdést is – mint ilyent – megoldják. Eduard Bernstein írta a háború folyamán: „Amikor a zsidókérdés éles formában jelentkezett, a

szocialista Internacionáléban láttam a fölszabadító erőt, amely egy napon a megoldást meghozza.”¹

A német nacionalisták és a lakosság nagy többsége úgy látják, hogy a zsidók forradalmi tevékenysége szoros kapcsolatban van a Németországban a fegyverszünet után elterjedt legendával, az úgynevezett „tördőfés hátulról” legendájával. Amikor 1918. december 11-én Ebert a Brandenburgi Kapunál fogadja a frontról visszaérkező csapatokat, így kiált fel: „Üdvözlöm önöket, akiket nem győztek le a harctéren, s akik így térnek vissza!” Ezzel indítja el – nyilván akaratlanul – a legtragikusabb lélektani folyamatot. Egyetlen mondatával, amelyet a csapatok vigasztalására szánt, felmenti a vezérkart és elítéli a forradalmi köztársaságot – írja Wheeler-Bennett. – A „tördőfés legendája megszületett.”²

Nem egészen egy év múlva maga Hindenburg adja meg ennek a legendának egész jelentőségét, amikor a Reichstagban a német összeomlás okait vizsgáló bizottság előtt kijelenti, hogy egy angol tábornok megerősítette előtte, hogy a német hadsereget hátulról döfték le. „Hindenburg nem mondja meg, ki volt ez a tábornok és a bizottság ezt tőle – sajnos – nem kérdezte. De még ha ezt egy angol tábornok sem mondta sohasem, már a németek milliói mégis kiáltották: hadseregünknek hátába döfték a törő.”³ Ki adhatta ezt a törődőfést a német hadsereg hátába? A forradalmárok! És kik voltak a forradalmárok? A zsidók!

Az antiszemitákat ugyanúgy felbőszítette a forradalom vezetőinek a tevékenysége, mint a zsidók szembetűnő érvényesülése a weimari rendszerben és nagy többségüknek politikai állásfoglalása. A nacionalista körök figyelme most arra összpontosul, hogy a zsidók felemelkedése a Reich politikai hierarchiájának csúcsaira a nemzet hanyatlásával együtt jár, s ugyanakkor arra a politikára is, amelyet – a zsidók közül a legnagyobb tehetség – Walter Rathenau jelképez. A győztes kívánságait teljesítő politikára, az „Erfüllungspolitik”-ra. „Pusztán véletlen-e, hogy a zsidók érvényesülése és Németország hanyatlása egybeesnek?” – írja egy pamfletista 1919-ben.⁴

¹ Eduard Bernstein, Von den Aufgaben der Juden im Weltkrieg, idézve Rudolf Schay, op. cit. 203. old.

² John W. Wheeler-Bennett, The Nemesis of Power, Londres, 1953, 31. old.

³ Erich Eyck, Geschichte der Weimarer Republik, I. köt. 18. old. Zürich, 1956.

⁴ Jacobsen und Jochmann, Ausgewählte Dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus, Bielefeld, 1961.

¹ Rudolf Schay, Juden in der deutschen Politik, Leipzig, 1929, 247. old.

² Allan Mitchell, Revolution in Bavaria, Princeton, 1965, 222. old.

³ Jacques Benoist-Mechin, Histoire de l'armée allemands, köt. II, Paris. (1964. évi kiadás), 216. old.

⁴ Maurice Baumont, La Faillite de la paix, tome I, Paris, 1960, 34. old.

A weimari köztársaság alkotmánya egy zsidó – Hugo Preuss – műve, a nagy német sajtóban a zsidók viszik a főszerepet. Zsidókból miniszterek lesznek: Haase, Landsberg, Hilferding és elsősorban Rathenau. A vereség okait kivizsgáló bizottságnak számottevő tagjai zsidók. Hindenburgnak és Ludendorffnak előttük kell kimagyarázkodniuk. „Hindenburg Cohn ellen” – kiabálják az antiszemita körök¹ s ez a formula nem téveszti el a hatását. Röviden: a weimari köztársaság olyan színezetet kap, mintha a zsidók teremtették volna meg a zsidók érdekében.

Valójában a zsidók befolyása bizonyos kulcsterületeken a weimari köztársaság idején kisebb mint a császárság idejében volt. Például pénzügyi téren szerepük folyamatosan csökken az első világháború befejezése óta. 1907-ben Németországban a bank- és hitelügyletek 7,9 százaléka állott a zsidók ellenőrzése alatt, az 1933. év elején ez az arány az egész Reichban nem magasabb 2,6 százaléknál.² Így az antiszemitizmus akkor éri el tetőfokát, amikor a zsidók befolyása már csökkenőben van – amint ezt Hannah Arendt megjegyzi.³ Ez azonban inkább csak egyidejűség, mint okozati összefüggés, mert ez a visszaesés egyáltalában nem látható, csak a látszólagos hatalmat és a megnyilvánuló magatartást észlelik.

A zsidók általában lelkesedéssel üdvözlik a köztársaságot és sorához kötik sorsukat. A zsidók számára már maga a köztársaság megalakulásának a ténye „lélektanilag” nyilvánvaló előrehaladást jelentett anélkül, hogy számításba vették volna ennek befolyását közéleti szerepükre. Nem a zsidóknak, hanem a nacionalistáknak voltak jó okaik arra, hogy a régi jó időket visszasírják.⁴

Kulturális téren a weimari korszak jelzi a zsidók érvényesülésének a csúcspontját a német társadalomban. Egyetemi tanszékek, művészeti és tudományos társaságok azóta nyíltak meg számukra. Tehetségeik elvitathatatlanok, bizonyítja ezt a Nobel-díjak nagy száma, amelyekben mint németek részesültek. De a Reich kétségbeejtő helyzetében ez a siker is csak fokozza a gyűlöletet és a feszültséget. A – szó legtágabb értelmében vett – konzervatív körök gyűlöletét még az a – részben indokolt – benyomás is szítja, hogy a zsidók írá-

nyítják Berlin kulturális életét – mindannak a szimbólumát, ami az országban römlött és idegen.

Végül és legfőképpen: a zsidók – akik a sajtó, a kritika, a tárcarovatok s a szatíra területein utolérhetetlenül előretörték – számos meggondolatlanságot is elkövettek, amikor olyan polgári és nemzeti értékeket támadtak, amelyek éppen akkor bármely pillanatban menthetetlenül összeomolhattak volna. Olyan alakiknél, mint Kraus Bécsben vagy Tucholsky Berlinben, kínosan hiányzott minden megértés az őket körülvevő sérült társadalom mimóza-érzékenységére iránt.¹

A német zsidók többsége magát a gyalázatos köztársasággal azonosítja, ami politikai szinten a német demokrata párt megalapításában jut kifejezésre. Ez a köztársasági ideológia politikai zászlóvivője és a német zsidók politikai gyülekezőhelye (természetesen a szélsőbaloldaliak kivételével). A demokrata párt a zsidó köztársaság jelképe, sikeresen csak néhány hónapig működik – 1919-ben, amikor a választók a forradalommal találják magukat szemben. – 1920 óta szavazatainak felét elveszti és 1924-ben már csak 28 képviselője van a Reichstagban, s így mint politikai tényező eltűnik.

Walter Rathenau – az 1922. év júliusában történt meggyilkolásig – a demokrata párt legkiemelkedőbb egyénisége, és a nacionalista és antiszemita körök az ő törekvéseivel azonosítják a német zsidók nagy többségének politikai törekvéseit. Így Rathenau alakja Rapallóval, az oroszokkal megkötött szerződéssel fonódik egybe, de még inkább az 1921. és 1922. éveknek – a nacionalista tábor számára különösen megalázó – Erfüllungspolitikájával.

Rathenaut 1921-ben nevezték ki a jóvátételi ügyek miniszterévé, egy olyan kormány idején, amely kénytelen volt a győztesek pénzügyi követeléseit elismerni. Ennek a kinevezésnek szimbolikus jelentősége félreérthetetlen. Környezete tudatában van annak, hogy ezentúl ő fog a nacionalista és antiszemita körök támadásainak központjában állani. „Az ő személyét fenyegető veszély igen nagy mér-

¹ Erich Eyck, op. cit. I. köt. 191. old.

² Esra Bennathan, „Die demographische und wirtschaftliche Struktur der Juden”, Entscheidungs-jahr 1932, Tübingen, 1967, 118. old.

³ Hannah Arendt, The Origins of Totalitarianism, 4. old.

⁴ Werner E. Mosse, „Der Niedergang der Republik”, Entscheidungs-jahr, 12. old.

¹ Lásd e tárgyban Robert Weltsch kiváló analizisét az Entscheidungs-jahr 1932, 549. és köv. oldalain. E jelenséggel kapcsolatban Franz Kafka igen szigorú, sőt igazságtalan kritikát gyakorol a szóban forgó német zsidókat illetően; Max Brodnak írja 1920 májusában: „Lehet, hogy a német zsidók nem tették tönkre Németország jövőjét, de elképzelhető, hogy a jelenét tönkretették. Mindig olyan dolgokra kényszerítették a németeket, amelyekhez lassan elérkeztek volna a maguk módján, a amelyekkel szemben ellenállást fejtettek ki, mert idegen eredetűek voltak.” Franz Kafka, Correspondance 1902–1924, Paris, 1965, 325. old. Ugyan kulturális téren ez a jelenség „nem mindig” mutatkozott, de a háború befejezése óta – mindenesetre.

tékben növekedett. Édesanyja könyörög neki, hogy ne fogadja el a kinevezést. Úgy látszik, az utolsó percben önmaga is habozott..., de ez csak látszik így, mert vágyai és hajlamai kényszerítik arra, hogy a kinevezést elfogadja.”¹ Így írja ezt le egyik életrajzírója.

Nem feladatunk itt, hogy elemezzük Rathenaunak mint a jóvátéti ügyek miniszterének teljesítési politikáját, vagy azt a politikát, melyet ez irányban mint a második Wirth-kormány 1922. év elején kinevezett külügyminisztere folytatott, hanem az, hogy az ő szemelyén keresztül világítsuk meg a liberális párti német zsidók helyzetét. – Ezeknek többsége – mélységes ragaszkodással hazája iránt – azért fordul el minden túlzó nacionalizmustól, hogy keresse a meg egyezés útját tegnapi ellenségeivel. De a szélsőséges jobboldaliaknak a teljesítési politika úgy tűnik, mint az utolsó háborús évek és a forradalmi időszak árulásainak a betetőzése.

A néhány hónap alatt, amelyek Rathenau kinevezésétől a Wilhelmstrasséra^{1b} haláláig eltelték, a fenyegetések állandósulnak², a gyilkosságra szóló felhívások egymást követik. 1922. június 22-én elérik céljukat. E napon délelőtt 11 órakor Rathenaut meggyilkolják – amikor nyitott kocsijában a Wilhelmstrasséra tart. – Gyilkosai ahhoz a végsőig elkeseredett nacionalista ifjúsághoz tartoznak, akiknek már mintegy százan áldozatul estek.

Rathenau halála több szempontból figyelmeztetésnek és cezúrának tekinthető. A köztársaság természetesen impozáns temetést rendezett, és koporsóját a németek százezrei kísérték. De vajon a zsidó Rathenau volt-e az, akinek ezt a tiszteletet meg akarták adni? Nem volt-e ez inkább egy tüntetés, amelyhez Rathenau halála csak az alkalmat szolgáltatta? Gyilkosai egyikének, Teschow-nak ki-jelentései, melyeket perében tesz, nagyon jellemzőek. Szerinte az összeesküvő csoportot *Sion Bölcséinek Jegyzőkönyvei* befolyásolták, Rathenau pedig önmagát úgy jelölte volna meg „mint Sion háromszáz Bölcsének egyikét”. Célja az lett volna, hogy Németországban bevezesse azt a rendszert, amit Lenin Oroszországban létesített.³ Annál a pompánál, amely a Németország első és egyetlen zsidó külügyminiszterének elföldelését körülvette, sokkal nagyobb jelentőségű volt a világgraszáló zsidó összeesküvés látomása, amely egy fanatizált ifjúság lelkevilágában megjelent.

¹ J. Comte H. Kessler, Walter Rathenau. Paris, 1933. 236. old.

^{1b} Ebben az utcában volt a külügyminisztérium. (Ford.)

² H. Kessler, *ibid.*, 310. old.

³ Erich Eyck, *op. cit.*, kötet I. 285. old.

II. A MEGLÉVŐ LÉLEKTANI TÉNYEZŐK

FELFOKOZOTT MŰKÖDÉSE

A Németországban fellépő társadalmi és erkölcsi válság és az általános felbomlásnak kapcsolatosan kialakuló tudata jelentős másodlagos lélektani következményekkel jár. „A pestis, a gazdasági válság ugyan nem az idegállapot egy fajtája (a neurózis kifejezésnek itt értelmese sem lenne), de elindíthatja egyéni neurózisok tömeges szét-szóródását. – A társadalmi vonatkozásokban egyébként egészséges ember beteggé válik. Bizonyos határon túl – a súlyosbodó és elszaporodó tünetek következtében – bizonyosfajta ragály is felléphet. A szabályok, a fegyelem meglazulása, a társadalmi ellenőrzés megszakadása tömegével szabadítja fel az aberrációkat.”¹ Az ilyen állapot Németországban különösen súlyos, mert *újólág kiélezi a nemzeti öntudat és az autoritarizmus problémáit.*

Vizsgáljuk meg ezért, milyennek mutatkozik a német autoritárius személyiség a most leírt helyzetben. A legmélyebben meggyökeresedett politikai szerkezet és társadalmi szabályok láthatóan összeomlanak vagy súlyos veszélyben vannak. Ekkor már az autoritárius személyiség nem találja meg a hierarchia kereteit, amelyben szadomazochista vágyai viszonylag kedvező kielégüléshez juthattak. Sőt; *a tradicionális szabályok és értékek eltűnése megnehezíti annak az abszolút jellegű demarkációs vonalnak lélektanilag fontos megvonását, amely a csoporton belülieket a csoporton kívülállóktól elkülöníti.* Ezek a körülmények növelik a félelmet és erősítik a projektív védekezés szerkezetét. Az ilyen helyzet különösen nyomasztó az olyan nemzetnél, amely-nél a nemzeti öntudat problémája az autoritarizmushoz kapcsolódik.

Hogy ennek a társadalomnak a felkavart állapotát teljes egészében megértsük, meg kell jegyeznünk, hogy a tekintélyi pozíciók általános összeomlásánál a fiú engedelmessége az apa iránt – maga is – alapjaiban kétségesnek mutatkozik. Az ifjúsági mozgalmak (Wandervogel) – a háború előtt – csak a lázadás előjelei voltak, anélkül, hogy ezeknek komolyabb jelentősége lett volna. A háború után a Bundok atmoszférája azonban már feszültséggel van tele. De nem

¹ Alain Besançon, „Histoire et Psychoanalyse”, Annales E.S.C. mars-avril, 1964, 247. old.

annyira az ilyen „intézményekben”, hanem sokkal inkább a szexuális felszabadulásban – amelynek jeleire már rámutattunk – kell keresnünk az áramlatot, mely a lázadáshoz visz, a szentnél-szentebb normák elvetéséhez, amelyeket a német apa fiai lelkébe vésett. A lázadás valódi méretei abban mutatkoznak, hogy magában a családban is egyenesen kétségessé teszik az apai tekintélyt. Peter Gay tanulmánya „A weimari kultúráról” hangsúlyozza, hogy a fiú fellázadásának témája ebben az időszakban a német irodalom alapvető motívumainak egyike.¹ Az olyan irodalmi művek mint például a „Der Sohn” (A fiú) (Hasenclewer), a „Vatermord” (Az apagyilkosság) (Arnold Bronnan), a „Vater und Sohn” (Apa és fiú) (Joachim von der Goltz), ezt a lázadást juttatják kifejezésre ugyanúgy, mint a „Nicht der Mörder, der Ermordete ist schuldig” (Nem a gyilkos, hanem az áldozat a bűnös) (Fränz Werfel), és a „Fall Mauritzius” (A Mauritzius-ügy) (Jacob Wassermann). Az autoritárius értékeknek ez a szembevető összeomlása maguknak a „lázadóknak” két lehetőséget nyit meg: a teljes felszabadulását, tehát értékrendszerük és a tekintéllyel, csoportjukkal (Németország) és másokkal szemben megszokott tudatos és főleg tudattalan reakcióik teljes és gyökeres megváltoztatását – vagyis a határozott és gyors visszavonulását a túlságosan nyomasztó bűntudat hatása alatt. – A háború után a német fiatalság nagy részénél a lázadás csak átmeneti és – amint azt Erich Fromm² tanulmányának egy részében kiemeli – rövidesen az a kívánságuk, hogy megszabaduljanak egy olyan szabadságtól, amelyet képtelenek vállalni. Teljesebb tekintély után vágyakoznak, mint addig, és megerősítik önmagukban a projektív védekezés mechanizmusát azáltal, hogy a lázadás agresszivitását egyrészt engedelmességgé alakítják át, másrészt féktelen gyűlöletté azok ellen, akikben a „gonosz atya” képét ismerik fel. Az objektív társadalmi feszültségek, a kapcsolatosan a zsidók ellen fellépő tudatos reakciók és az itt leírt tudattalan tényezők egymásra kölcsönösen hatást gyakorolnak. Csak ez az együttműködés magyarázhatja még teljességében annak a gyűlöletnek váratlan hevét, amely a zsidókra zúdul, valamint a zsidó mítosz új, megdöbbentő formáit, amelyek ezekben a háborút követő években a német társadalomban elterjednek.

¹ Peter Gay, *Weimar Culture*, New York, 1968, 113. és köv. old.

² Erich Fromm, *La peur et la liberté* (op. cit.)

III. AZ ÚJ ZSIDÓ MÍTOSZ

A háború után Németországban kialakuló új zsidó mítosz minde nélkülött a régi vallási, kulturális vonatkozású vagy faji mítoszok elemeit tartalmazza. Míg Hans F. K. Günther a legnagyobb részletességgel ismerteti a „tudományos alapon álló” faji antiszemitizmus klasszikus tételeit,¹ addig Hans Blüher a hagyományos keresztény antiszemitizmus ihleti meg, amit még furcsa fantazmákkal is ékesít.² Számos zsidóellenes írásban az előző korszakokból átvett elemek új elképzelésekben szerepelnek, nemcsak a különféle keverési arány miatt, hanem mert a háborút megelőző antiszemitizmus bizonyos szempontjait előtérbe helyezik. Az új mítoszban két központi motívum dominál: az egész világra kiterjedt zsidó összeesküvés és ennek velejárójaként a germán nép szétbomlasztása azáltal, hogy véré a zsidók megfertőzik.

Az egész világra szóló zsidó összeesküvés mítoszának gyökerei a középkor vallási antiszemitizmusához vezetnek vissza. A hatalmas visszhang, amelyre ez a mítosz a háború után Németországban talál, annak a szerepnek a következménye, amit a zsidóknak a forradalmi mozgalmakban, a kapitalizmus kulisszái mögött, a Reich összeomlásában és a köztársaság lezúllásában tulajdonítottak. A mítosz mindenkifölött álló okirati „bizonyítéka” a könyv „Sion Bölcséinek Jegyzőkönyvei”.

Nem térünk vissza a „Jegyzőkönyvek” történetére, amelynek szövevényes forrásait Norman Cohn legújabb kutatásai leleplezik.³ Csupán megemlítjük, hogy ezt a hamisítványt 1905-ben a cári titkos rendőrség oltalma alatt hozták nyilvánosságra, s ez a bolsevik forradalomig csak közepes karriert csinált. De amikor az 1917. év eseményei bekövetkeztek, sokan voltak, akik másképp nem tudták megmagyarázni vagy megérteni a szörnyű összeomlást, amely őket sújtotta, csak azzal, hogy az egy titokzatos és mindenható összeesküvés eredménye. A mendemondák, amelyek szerint a „Jegyzőkönyvek” egy példánya a három könyv egyike volt, amelyeket a cárnőnél meggyilkolásakor találtak, s a tény, hogy a legismertebb bolsevik vezetők között több zsidó is volt, csak megerősítették a hitet Sion Bölcséinek összeesküvésében.

¹ F. K. Günther, *Rassenkunde des Jüdischen Volkes*, Munich, 1930.

² Hans Blüher, *Secessio Judaica*, Berlin, 1920.

³ Normann Cohn, *Histoire d'un mythe* (op. cit.)

A „Jegyzőkönyvek” a nyugat felé menekülő fehéroroszokkal érkeztek Nyugat-Európába. Megdöbbenően gyors elterjedésük csak a háború után támadt zűrzavar egyik tünete. A „Jegyzőkönyvek”-nek azonban Németországban volt a legnagyobb s a legmélyebb hatásuk. Legelőször 1920-ban egy bizonyos Müller von Hausen (alias Gottfried zur Beck) publikálja ezeket, majd változatokkal, hozzászólásokkal és kommentárokkal mindenféle fajta antiszemita szerzők (köztük Rosenberg) felújítják és néhány év alatt több százezer példányt adnak el belőlük. A „Jegyzőkönyvek” a háború után a válság által leginkább érintett körök számára konkrét képet adnak a zsidó machinációkról.

Melyek voltak a módszerek, amelyeket Sion Bölcséinek tulajdonítottak azért, hogy a világuralmat megszerezzék? A német és a más nyelvű kiadványok nagy részében erre közös platform alakul ki.

A nem zsidó államok hatalmának kiküszöbölése, forradalmak szervezése, osztályharcra felhívás, „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” és hasonló jelszavaknak ügyes felhasználása útján. Az autoritárius államokat a liberalizmus bevezetésével gyöngítik meg, amit az anarchia fog majd követni.

A háborúknak gazdasági céljaik lesznek, hogy a zsidóknak hasznot hozzanak, akik a világ gazdaság fogantyúit kezükben tartják.

A zsidók nemzetközi jogait meg kell erősíteni a különböző népek nemzeti jogainak hátrányára.

A zsidóknak a nem zsidó államokban elő kell mozdítaniuk a helytelen nemzeti politikát, hogy ezáltal ezeket az államokat meggyöngítsék. E célnak megfelelően fogják irányítani az államférfiakat és a sajtót. A véleménynyilvánítás szabadságát fokozatosan kiküszöbölik.

A zsidóknak a nem zsidó vallások megsemmisítésére kell törekedniük, ugyanis a hatalom főleg a vallások konzerváló ereje segítségével tudja magát fenntartani – elsősorban a liberális rendszerű országokban.

Minden eszköz felhasználható arra, hogy a nem zsidók ellenállását megtörjék. Az erőszak, ravaszság, képmutatás, csalás, árulás, lopás stb.

A keresztény államok gazdasági és társadalmi struktúrájának lerombolását sztrájkok és társadalmi követelések felszításával kell siettetni. Ezeknek az államoknak pénzügyi alapjait alá kell aknázni egyre nagyobb nemzetközi kölcsönök nyújtásával, amelyek ezeket végül csődbe juttatják.

A káosz és a fejtelenségnek ily alapzatain fokozatosan fogják a zsidók saját világkormányukat kiépíteni, főleg a sajtó, a pénzügyek és a nemzetközi forradalmi mozgalmak irányítása útján.

A nem zsidó és a zsidó hatalom átmeneti időszakában egy titkos zsidó kormány ül be minden országba és a kívánt változásokat a már említett eszközök felhasználásával bevezeti.

„Sion Bölcséinek Jegyzőkönyvei” nyilván csak eszeveszett eltűlései azoknak az elképzeléseknek, amelyek az antiszemita megnyilatkozásokban már a háború előtt is megtalálhatók; emellett a zsidó veszedelemnek kézzelfoghatóbb és ijesztőbb formát adnak, mint azelőtt. – Németek százezrei számára nyilvánvaló ezentúl, hogy a küzdelem a zsidó veszedelem ellen csak halálos küzdelem lehet. A „Jegyzőkönyvek” egyebekben csak a legismertebb az e témának szentelt pamfletek közül. Németországban a háború után tízesével jelennek meg közlemények, melyek mindegyike egy vagy más formában írja le a világuralomra törő zsidó machinációkat.¹ Az őrzöngő logika, amely ezeket a fantasztaikat alátámasztja, ellenvéleményt nem tűr.²

¹ Lásd: Wilhelm Meister (Paul Bang) Judas Schuldbuch, eine deutsche Abrechnung. Munich, 1919; Siegfried Pentha-Tull (Hans Schliepmann) Die siegreiche Weltanschauung. Neo-Machiavellismus und wir Juden, Berlin, 1919; F. Wichtl, Freimaurerei-Zionismus-Kommunismus-Spartakismus-Bolschevismus, Hamburg, 1920. „E könyv szerint – írja Franz Kafka Max Brodnak a Wichtl pamfletjéről – a cionizmus a szabadkőművesség műve, amely részben a bolsevizmushoz csatlakozott csak azért, hogy mindent, ami van, elpusztítson és a zsidók világuralmát megalapítsa.”

² Nem sokkal a második világháború után egy nagyon éles szemű megfigyelő, Michael Müller-Claudius emlékeztet az érvelések bizonyos típusaira, amelyeket a németek akkoriban alkalmaztak. Németország 1925-ben írta alá a Locarnói Egyezményt, amit a nacionalisták új veszedelmnek és megaláztatásnak tekintettek. Ez az egyezmény tehát a zsidók műve volt, akik a Reich teljes leigázására törekedtek. Amikor megjegyezték, hogy sem a szerződés aláírói, sem a német delegáció tagjai között egyetlen zsidó sem volt, a válasz egyszerű volt: „Éppen ez a borzasztó. Ők maguk (a zsidók) persze láthatatlanok maradnak. Csak a háttérben dolgoznak, titkos intézmények közvetítésével és titkos célokkal, amelyeket egy német előtt sem lepleznek le, és amelyeket csak a titkos főnökük ismer.” A szerző egy másik idézett példája még jellemzőbb az ilyenfajta érvelésre: egy ugyanezen időből (1925/26) származó antiszemita pamflet a következő sorokat tartalmazza: „Mennyi pénzt kellett a zsidóknak fizetniük, hogy korunk történelem és filozófia professzorai és legjelentékenyebb írói tartózkodjanak korunk legkomolyabb és legmélyebb problémájának, a zsidók kérdésnek említésétől!” További példa: három líceumi növendék, akik tudományos pályára készülnek Müller-Claudiusnál jelentkeznek, hogy véleményét kikérjék egy nyilvánvalóan lejáratott területről, miután a zsidók ezt illetően minden bírálatot elnémítottak. Müller-Claudius megérteti velük, hogy nem gondolható el, hogy a zsidók a Reich összes komoly tudósait megvásárolták volna. Ezt el is hiszik, de nem sokára újabb magyarázattal térnek vissza. A tudósok ártatlanok, de a zsidók az összes kiadót lefizették hallgatásukért. Michael Müller-Claudius, Der Antisemitismus und das deutsche Verhängnis, Frankfurt, 1947; 51. és köv. old.

Maguk a „Jegyzőkönyvek” csak közvetve utalnak – egyes változataikban – a szexuális megrontásra mint a zsidóknak a nem zsidók leigázásánál használt módszerére. De pontosan ez a rémkép az, ami mint a zsidók uralmáról szóló mítosz figyelemre méltó sajátossága terjed el Németországban a háború után. A zsidók nemcsak a „Jegyzőkönyvek”-ben leírt minden politikai, gazdasági és lélektani eszköz használnak fel a világ meghódítására, de még (és főleg) rendszeresen működnek közre a germán vér meggyalázásában, árja nőkkel létesített szexuális kapcsolataik útján. Az így nemzett fattyúk zsidó befolyás alá kerülnek, és az egyszer meggyalázott árja nő már csak félzsidó magzatot foganhat, még akkor is, ha az apa tiszta árja.

A szexuális meggyalázás rémképei nem ismeretlen szerzők sötét zagyvaságai. Ezek egy kollektív félelemből származnak – amelynek mechanizmusát még megkíséreljük megmagyarázni –, és a Reichban szélteben-hosszában elterjednek. Számos pamflet és regény is terjeszti ezeket, s közülük némelyek – a „Jegyzőkönyvek”-hez hasonlóan – koruk legkapósabb könyvei közé tartoznak. A példa kedvéért említsük Arthur Dinter nagy sikerű regényét, a „Die Sünde wider das Blut” (A Bűn a Vér ellen) címűt, vagy Theodor Fritsch ugyanilyen híres könyvét – amely Roderich-Stoltheim álnév alatt jelent meg –, a „Das Rätsel des jüdischen Erfolges”-t (A zsidó siker titka).

Dinter regényének hőse egy fiatal árja tudós, akinek első felesége zsidó volt, és másodszor árja nőt vett feleségül. Ebből a második házasságból gyermek születik, nyilvánvalóan sémita arcvonásokkal. Ekkor kiderül, hogy az árja nőnek fiatal korában egy zsidó katonatiszttel volt szexuális kapcsolata s ez vért megfertőzte. A könyv hőse rövidesen felfedezi, hogy a zsidók a szexuális fertőzést rendszeresen arra a célra használják fel, hogy az árjakat elkorcsosítsák. Az első feleségnek édesapjával folytatott – ennek halála után megtalált – levelezése kiszolgáltatja a szörnyű machinációk titkát. A gazdag kereskedelmi tanácsos – az a vén zsidó – egy „panziót” létesített, ahol szőke szüzeket fogadott. Dinter nagy részletességgel írja le az öreg ember perverzióit, amelyeknek emellett lényegileg az a céljuk, hogy az árja vért megfertőzzék. Amikor a szőke árja nők teherbe esnek, egy nagyobb összeggel szélnek ereszti és másokkal helyettesíti őket. Ennél az árja világ elkorcsosítására szolgáló feladatnál¹ egy fiatal zsidó férfi volt segítségére. – Dinter regénye több százezer példányban fogyott el.²

¹ Arthur Dinter, *Die Sünde wider das Blut*, Leipzig, 1921, 201. és köv. old.
² George Mosse, op. cit. 142. old.

Az ilyenfajta irodalom másik példája Fritsch könyve. Miután a szerző felsorolta a zsidóknak Németország politikai és gazdasági irányítása céljából folytatott mesterkedéseit, kiemeli a faji degenerálódást, amit a zsidó-német kapcsolatokból származó gyermekek ezrei tanúsítanak.¹ A szerző szerint rendőrségi iratok bizonyítják, hogy a zsidók különösen az árja fiatal lányok, sőt gyermekek megérőszakolására vetik rá magukat.² A zsidók a nem zsidó nőt csak állatnak tekintik. De a zsidóknak nemcsak a pénzük teszi lehetővé, hogy az árja nőket elcsábítsák, egy bizonyosfajta rejtelmes és gonosz hatalom is lakozik bennük.

Fritsch a csábítás több olyan esetét írja le, amelyek tárgyi adottságokkal nem magyarázhatók, és tévelyeg a feltételezések útvesztőjében a források körül, amelyekről a zsidóknak a nőkön gyakorolt hatalma származik. – „Van talán valami, ami a zsidók tekintetében benne rejlik, vagy talán bizonyos eljárást alkalmaznak, amit csak a talmudisták ismernek? Senki nem tudja, de a veszély nyilvánvaló.”³

Pamfletek tömege, példányok ezreiben figyelmezteti a német nőket a rájuk leselkedő veszélyre, és mindegyik a maga módján megállapítja, mi is a zsidók pontosan meghatározott célja azzal, hogy erőiket az árja vér megrontására fordítják: „Megfertőztük az európai fajokat mind, vérüket megrontottuk. Ma már minden judaizálva van.” Jelentette állítólag a zsidó Kurt Munzer – Wilhelm Meister (Paul Bang) szerint.⁴

¹ Roderich-Stoltheim, *Das Rätsel des jüdischen Erfolges*, Leipzig, 1919, 238. old.

² Ibid. 239. old.

³ Ibid. 246–247. old.

⁴ Wilhelm Meister, *Judas Schuldbuch*, München, 1919, 54. old.

IV. EGY KORSZAK LEZÁRUL

Az 1922–1923. évek nagy inflációja az antiszemitizmust egy újabb paroxizmusig felfokozta. Előveszik a zsidókat, akik – az antiszemita szerint – az általános nyomorból hasznot húztak és meggazdagodtak, általánosabban teszik felelőssé a pénzügyi rendszert, amelyet a zsidó szellemmel azonosítanak.

A márka stabilizációja némileg enyhíti a gyűlölet leplezetlen megnyilatkozásait, és az 1930. évi gazdasági válságot megelőző években a zsidók és nem zsidók viszonyát látható normalizálódás jellemzi. Mindemellett bizonyos pénzügyi botrányok – amelyekbe zsidók is belekeverednek (Armat-, Sklarek- és Kutisker-ügyek) – időnként felhevítik a lelkeket. Az antiszemitizmus mélységben folytatja térhódítását. A gettó érájának bizonyos újjászületése tapasztalható. A diákegyesületek megkezdik a zsidók kizárását soraikból. Ugyanez történik a sportegyesületekben és a fiatalok minden rendi szervezeteiben. Szállodák és penziók némelykor vonakodnak zsidó vendégeket befogadni, és számos vállalatnál fokozódó megkülönböztetés mutatkozik a zsidó műszaki és technikai személyzet alkalmaztatásánál.¹

Ebben az atmoszférában új tervek születnek a zsidók és németek minden érintkezésére vonatkozó tilalmakról, a zsidók bebörtönzéséről, sőt kiirtásukról is.

A Pángermán Liga már 1928-ban követeli a zsidók teljes elkülönítését Németországban. Javasolják, hogy a zsidókat különleges személyazonossági igazolvánnyal lássák el, s hogy még az áttért zsidókat is mint „keresztény zsidókat” jelöljék meg. Javasolják azt is, hogy zsidó orvos nem zsidó beteget többé ne kezelhessen, s hogy minden zsidó vállalatot Dávid-csillaggal jelöljenek meg.² Egy évvel később a legnagyobb jobboldali polgári párt, a Német Nemzeti Párt megtiltja zsidók belépését tagjai sorába.³

Ugyanezekben a húszas években a rendőrség a nacionalistáknál megtalál egy „Sürgős rendelkezések” című tervezetet, amely a zsidó vagyon elkobzásáról és arról intézkedett, hogy a német zsidókat tá-

borokba zárják el s így akadályozzanak meg minden érintkezést a német lakossággal. Akik ezeket a rendelkezéseket megszegik, halálal büntetendők.⁴ 1932-ben, amikor egy náci szónok berlini hallgatóság előtt a zsidók kiirtását követeli, a közönség lelkesen megtapsolja. Az erről a gyűlésről szóló rendőri jelentés szerint ez „jó polgári” közönség volt.⁵

Hogyan lehetne számszerűen felbecsülni az antiszemitizmus elterjedését a weimari köztársaság alatt? Az eddigiek ellentmondanak annak a megállapításnak, hogy 1933-ig az antiszemita csupán egy kisebbséget képeztek.⁶ Amellett, hogy valaki antiszemita volt, nyugodtan adhatta szavazatát a Centrum vagy a Szociáldemokrata Párt-ra. Emlékezzünk csak Zakariás iskolamesterre, a „Felelőtlenek” (Hermann Broch műve) főszereplőjére, aki igaz szociáldemokrata, de nem kevésbé meggyőződéses antiszemita. Müller-Claudius szerint 1927-ben a német népnek körülbelül a négyötöde bizonyos mértékben antiszemita volt.⁷ Ami a szélsőséges antiszemitákat illeti – akik az új zsidó mítoszban hittek, s akiknek a zsidó veszedelem rögeszméjük volt –, a továbbiakban látni fogjuk, számuk mennyire becsülhető.

Akik a gyűlöletnek ezt a fokozódását gátolhatták volna, nem reagáltak, sőt gyakran inkább alátámasztották a tömeg előítéleteit. Az egyetemek a XIX. század vége óta az antiszemitizmus bástyái voltak, és ez az állapot a húszas években csak megszilárdult. Valószínű, hogy az 1930. évtől kezdve az egyetemi hallgatók 50 százaléka a nemzetiszocialista párt tagjai közé tartozott.⁸ Bizonyos adatok szerint ugyanez volt az arány a líceumok utolsó évfolyamainál is.⁹ A tanári testületnél ugyanígy.¹⁰ Ha 1930-ban ellenezték is, hogy a fajelmélettel foglalkozó F. K. Günther a „fajelméleti” tanszékre kinevezzék, ezt semmiképpen sem azért tették, mert az effajta tudomány tanítását elvi okokból ellenezték, hanem mert Günther képzettsége nem látszott megfelelőnek.¹¹

¹ Michael Müller-Claudius, op. cit. 77. old.

² George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology*, (op. cit.) 143. old.

³ Werner E. Mosse, loc. cit., 30. old.

⁴ Michael Müller-Claudius, op. cit. 73. old.

⁵ George L. Mosse, „Die deutsche Rechte”, loc. cit. 195. old.

⁶ Ibid. 187. old.

⁷ Cf. Fritz K. Ringer, *The Decline of the German Mandarins*, Cambridge, 1969, 224. old.

⁸ George L. Mosse, loc. cit. 199. old.

¹ Hugo Valentin, op. cit. 80. old.

² Georg Mosse, „Die deutsche Rechte”, in *Entscheidungsjahr, 1932*, (op. cit.) 223. old.

³ Ibid. 228. old.

Alapjában véve az egyházak magatartása sem volt más. Kétségtelen, hogy nem minden protestáns lelkész osztozott a Hossenfelder és Andersen lelkészek vezetése alatt álló „német keresztények” fel fogásában, kétségtelen, hogy az utóbbiakkal együtt nem mindannyian kiáltottak volna föl: „aki a zsidót bántja, belepusztul,” de egyik sem határozta volna el magát nyilvánosan Kurmack szuperintendenstől, dr. Otto Dibeliustól, aki 1928. április 3-án kerületének lelkészeihez a következőket írta: „Annak ellenére, hogy a kifejezésnek rossz melléközöngéje van, mindig antiszemitának éreztem magam. Tagadhatatlan, hogy a modern civilizáció felbomlásának minden megnyilvánulásában a zsidóságnak vezető szerepe van.”¹ A katolikus papság magatartása is ugyanilyen volt, és nemrégiben bizonyították be, hogy ebben az időszakban a német katolicizmus magatartása a zsidókkal szemben mennyire közel állott a fajelmélet-hez. A kereszttség útján elért üdvözülés fogalma csaknem teljesen eltűnt. A zsidó a katolikusok szemében is eredendően gonosz lett.²

A katolikusok és protestánsok a legjobb esetben csöndben maradtak. „1927. és 1932. között, amikor még erre megfelelő idő lett volna – írja Müller-Claudius – a Egyház (egészében véve, néhány egyéni kivétellel) nem adta jelét annak, hogy a gyűlölet emberi lények ellen milyen mértékben nőtt és hatotta át a lelkeket. Ahogyan a nép, az Egyház is hagyta, hogy szítsák a gyűlöletet és hozzájárult a gyűlölet erősítéséhez.”³ A liberális köröknek nem volt többé bátorságuk, és a Jüdische Rundschau 1930 júliusában indokoltan állította szembe a korabeli német baloldal magatartását azzal, amelyet a Dreyfus-ügy korszakában a francia köztársasági baloldal tanúsított. A társadalom fokozódó felbomlásának, az egyre félelmetesebb jellegű zsidó mítosznak hatása alatt egyre több német várta és remélte olyan valakinek az eljövetelét, aki a rendet helyreállítja, visszahelyezi a tradicionális értékeket, a maga helyére állítja a Tekintélyt, hogy a népet megerősítse, a Birodalom fényét visszaadja és a Gonosz jelképe, a zsidó ellen a döntő harcot vezesse.

Az idők megérték Adolf Hitler eljövetelére.

4. ADOLF HITLER ANTISZEMITIZMUSA

Adolf Hitler szerepe döntő fontosságú azoknak az eseményeknek a láncolatában, amelyek a háború utáni Németország egyre erősödő – de nem megszervezett – antiszemitizmusától a harmincas évek rendszeres üldözéseihez, majd a „végleges megoldáshoz” vezetnek. Az eddigi vizsgálat alá vett mozgalmak „normális” fejlődése a zsidók elkülönítését és a zsidógyűlölet szórványos kirobbanásait eredményezhette volna. Hogy a teljes kiüldözés gondolatához eljussanak és hogy a tömeggyilkosság bekövetkezhesen, nemcsak arra volt szükség, hogy Németországban egy féktelen antiszemita párt kerüljön hatalomra, hanem arra is, hogy ennek a pártnak mindenek fölött álló vezére világnézetét és politikai tevékenységét a szó legteljesebb értelmében az antiszemitizmus alapjaira helyezze. Szükséges volt, hogy a vezér a maga rémlátásait követőinek százezreivel elhitesse s elérje, hogy ezek parancsait nemcsak fenntartás nélkül, hanem buzgalommal hajtsák végre.

A kifejezetten Hitler politikai pályafutásával és a náci doktrínák különféle ágazataival foglalkozó irodalom óriási terjedelmű. Hitler antiszemitizmusának mélyebb forrásai mégis homályban maradtak. E központi problémának szenteljük tanulmányunk jelen fejezetét.

Elsősorban meg fogjuk állapítani, hogy Adolf Hitler lelkivilágában a zsidóról szóló mítosz milyen jellegzetességei játszanak szerepet, majd rávilágítunk ezeknek társadalmi-kulturális forrásaira, hogy végül keletkezésüket személyisége kialakulásának mélyebb szintjén is nyomon kövessük.

¹ S. Friedländer, Kurt Gerstein ou l'ambiguïté du Bien, Paris, 1967, 961. old.

² Lásd e tárgyban Hermann Greive tanulmányát, Theologie und Ideologie, Katholizismus und Judentum in Deutschland und Österreich, 1918–1935; Heidelberg, 1969.

³ Michael Müller-Claudius, op. cit. 81. old.

I. A ZSIDÓ MÍTOSZ SZEREPE HITLER ADOLFNÁL

A zsidóról szóló hitleri mítoszban a faji antiszemitizmus egész anyagával találkozunk. A rendelkezésre álló, Hitlertől származó első politikai okmány – az 1919. év szeptember 16-án egy bizonyos Adolf Gemlich, Ulm címére küldött levél – már ezeknek a hagyományos téziseknek összefoglalását mutatja be.

Hitler egy csapásra kinyilatkoztatja, hogy a zsidókat a nem zsidóktól nem a vallás kritériuma különbözteti meg és hogy a zsidók lényegileg nem vallási közösséget alkotnak, hanem egy „határozottan megkülönböztethető fajt”.

„A zsidó – közös vérségi, gyakran igen közeli rokoni keveredések folytán – általában jobban megőrizte fajtát és jellegét, mint a népeknek nagy része, melyek között él. Ebből adódik a tény, hogy egy nem német, idegen faj él közöttünk, amely nem hajlandó sem faji sajátosságait feláldozni (ez egyébként nem is áll módjában), sem érzéseit, eszméit és törekvéseit megtagadni –, de mégis ugyanazokkal a politikai jogokkal rendelkezik mint mi.”

Miután Hitler a zsidókat mint külön fajt határozza meg, felsorolja a különleges faji jellegzetességeket, és itt újra visszatérnek a háború előtti idők fajvédő antiszemitizmusának ismert motívumai: A pénz és a hatalom a legfőbb értékek a zsidó számára, bármi is legyen ez. „Ugyanúgy visszaél a fejedelem szeszélyeivel az autokratikus államban, ahogyan kihasználja a demokráciákban a tömegek közhangulatát.”¹

Hitler – alighogy belevetette magát a politikába – már minden beszédét arra használja fel, hogy egy vagy más formában felidézze a zsidó mítosznak azt az összképét, amelyet Gemlichhez intézett levelében felvázolt.² De máris élesen domborodik ki antiszemitizmusának két főtemája, a Németországban a húszas években elterjedt témák, nála azonban a legszélsőségesebb szövegezésben: a zsidók viláiguralmi törekvései és a zsidó azonosítása a szexuális megromtalással és a mikrobális fertőzéssel.

¹ Hitler levelének teljes szövegét először Ernst Dauerlein tette közzé „Hitlers Eintritt in die Politik und die Reichswehr” Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1959, 201. és köv. old.

² Cf. Reginald, H. Phelps, „Hitler als Parteirennner im Jahre 1920” Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1963, 274. és köv. old.

1. A zsidók viláiguralmi törekvései

Ez a téma Hitler majdnem minden beszédében és írásában visszatér. Azonban néhányszor különös részletességgel „elemzi” a zsidók mesterkedéseit – így az 1922. július 18-án tartott beszédében:

„Nyugat-Európában – mondja –, főleg Angliában és Franciaországban a csekély számú zsidóságnak sikerült háttérben maradnia. Bedobták a köztudatba a demokrácia eszméjét és ennek segítségével – kis számuk ellenére is – irányították a tömegeket, amelyek „teljes tájékozatlanságukban – anélkül, hogy tudták volna, kiféléknek engedelmesskednek – a társadalom egy kis csoportjának szolgálatában állanak”. Közép- és Kelet-Európában a helyzet másként alakult – a kontinens e részében élő zsidók viszonylag jelentős száma miatt. A visszatetszés, amit kiváltottak, politikai tevékenységüket annál inkább megnehezítette, mert Közép- és Kelet-Európa nagyobb részében a politikai megbízhatóság az uralkodó személyéhez kapcsolódott. – A zsidók itt egy marxista ál-szocializmus jelszávaival és a teljes egészében irányításuk alatt álló sajtó segítségével tudták megszervezni a tömegeket, hogy ily módon a nemzeti kereteket szétrombolják. „Látjuk, milyen csodálatosan működik együtt a tőzsde zsidaja és a munkásvezér, vagy a tőzsdei újság és a munkások lapjai. Egyik is, másik is a közös politikát és ugyanazt a célt követi. Kohn Mózes arra buzdítja saját kereskedelmi társaságát, hogy utasítsák vissza a munkások követeléseit, ugyanakkor saját testvére, Izsák lázítja a tömegeket az üzemekben, és így kiált: »Látjátok! Csak elnyomni akarnak benneteket! Zúzzátok össze láncaitokat!« De a testvér vigyáz arra, hogy a láncokat jól kovácsolják össze, azok erősek legyenek. Mi a céljuk ezekkel a mesterkedésekkel? Hogy a nemzeti függetlenséget megsemmisítsék, elpusztítsák a gazdasági életet csak azért, hogy így végül a tömegeket örök időkre a zsidó faj uralma alá vessék.”

Vagy 1923. április 20-án:

„Mik a zsidók valódi céljai?

Láthatatlan államuk befolyásának állandó kiterjesztése, hogy az egész világ fölött álló zsarnoki uralom csúcsait elérjék (oberste Spitzentyrannei über die ganze Welt). A zsidónak kettős irányban kell dolgoznia, hogy megvalósítsa uralmát a népek fölött. A népeket

¹ Normann H. Baynes, The Speeches of Adolf Hitler, april 1922–august 1939, 2. köt., London, 1942. I. köt. 21. és köv. old.

gazdaságilag csak úgy irányíthatja, ha előbb őket politikailag és erkölcsi téren magának alávetette. Politikai síkon a demokrácia elveit és a marxista elméleteket terjeszti, amelyek a proletárból a belügyekben terroristát, külügyekben pacifistát csinálnak. Erkölcsi téren a zsidó elpusztítja a vallási és erkölcsi alapokat. Ezeket a dolgokat bárki láthatja, aki látni akarja. Ami azokat illeti, akik ezt tagadják – számukra nincs menekvés.”¹

Dietrich Eckart a Hitlerrel a zsidókérdésről folytatott beszélgetéseinek szentelt pamfletjában különösen szemléltetően mutatja be a zsidó ártalmas, mindenütt-jelenvalóságát és a más népek meghódítására irányuló egyetemes tevékenységét. Íme az asztronómusról szóló példázat, amelyet Eckart Hitlernek tulajdonít:

„Az asztronómus nagyon hosszú idő óta figyelt meg egy csillagcsoportot. Hirtelen észreveszi, hogy valami nincs rendben. Normálisan a csillagoknak egymás közötti viszonylatukban meghatározott módon kell mozogniuk, de nem úgy, ahogyan azt most észleli. Ebből arra következtet, hogy egy ismeretlen erő van valahol, amely ezeket pályájuktól eltéríti. Számításokat végez és megállapítja egy bolygó létezését és helyét, amit még eddig emberi szem nem fedezett fel... Mit tesz ezzel szemben a történész? A megfigyelt csoport eltéréseit maga magyarázza meg, például a politikai vezetők tulajdonságaival. Eszébe sem jut, hogy valahol létezhet egy titkos erő, amely mindent egy bizonyos irányba fordít el. De ez az erő itt van. Itt van, amióta csak a történelem létezik. A nevét tudod. Ez a zsidó.”² Mire törekszik ez a sötét hatalom? Mi a célja? Hitler megmagyarázza Eckartnak: „Té irtad meg egy napon, hogy csak úgy érthetjük meg a zsidót, ha végső célját is ismerjük. Célja a világuralom és a világ elpusztítása.”³

Hitler a „Mein Kampf”-ot egy évvel Eckart pamfletjének posztumusz megjelenése után írja. Ekkor már a zsidók világraszóló összekülvésének témája a központi elem a zsidók és a föld más népeinek viszonyáról alkotott látomásában.

„Sion Bölcséinek Jegyzőkönyvei, amit a zsidók oly felháborodással tagadnak meg – írja Hitler – egyedülálló módon bizonyítják, hogy ennek a népnek a léte folyamatos hazugságon alapszik. – »Ha-

misítványok ezek«, sóhajtozik a »Frankfurter Zeitung« és erről igyekszik meggyőzni a világot. – De ez a legjobb bizonyítéka annak, hogy a Jegyzőkönyvek hitelesek. – Világosan és a dolgok ismeretében tárják fel azt, amit sok zsidó öntudatlanul is véghez visz. Ez itt a lényeges. Közömbös, hogy tudjuk-e, melyik zsidó agy fogalmazta ezeket a megnyilatkozásokat, – döntő, hogy hátborzongató pontossággal hozzák napvilágra a zsidó nép jellemvonásait és tevékenységét – elágazásaival együtt – s végső céljait, amelyek felé halad.”¹ Mit tesz a zsidó, hogy céljait elérje?

„Rendszeresen dolgozik egy kettős forradalom – gazdasági és politikai – előkészítésén. Azokat a népeket, amelyek ezzel a belülről jövő támadással szemben erős ellenállást tanúsítanak, ellenséges há-lózzattal veszi körül – nemzetközi befolyásának felhasználásával. Háborúba sodorja ezeket, majd – amikor jónak látja – a harctéren tüzi ki a forradalom zászlaját. Oly mértékben aláássa az államok gazdasági életét, hogy a termelésből kieső vállalatokat kivonják az állam felügyelete alól, és az ő saját pénzügyi ellenőrzése alá helyezik. Politikai szempontból megtagadja az állam fennmaradásának a lehetőségeit, a nemzeti ellenállás és védekezés alapjait tönkreteszi, aláássa a nép bizalmát kormánya iránt, a történelmet és a múltat gyalázattal borítja el és a sárba tipor mindent, ami a nagyságot jelenti.

Most következik a nagy és végső forradalom. Amikor a zsidó a politikai hatalmat megszerzi, ledobja az utolsó fátylat, amelyek még elleplezték. A demokrata zsidóból, a nép barátjából a vérengző zsidó lesz, a népek zsarnoka. Néhány év alatt kiirtani igyekszik az értelmiség képviselőit, s így megfosztja a népeket azoktól, akik természetüknél fogva – szellemi vezetőik voltak és teljesen alkalmassá teszik őket az örök időkre leigázott rabszolgák szerepére.”²

Hitler a továbbiakban megjegyzi: „A fejlődés folyamata – ha meg nem állítják – bennünket egy napon a pán-zsidó jóslat beteljesedése elé fog állítani: »A zsidó ténylegesen be fogja kebelezni a föld népeit és uralkodni fog fölöttük.«³» Vagy: »A zsidók okoskodása kézenfekvő. Németország bolsevizálása, vagyis a német népi-nemzeti öntudat gyökeres elpusztítása lehetővé teszi a nemzetközi zsidó fináncctőke igájában sínylő német termelőerők kizsákmányolását. Ez azonban még csak előjáték az egész világ meghódításáról szóló zsidó álmok kibontakozásához. Így – ahogyan ez már a történelem-

¹ Ernst Boepple, Adolf Hitlers Reden, München, 1933, 57. old.

² Dietrich Eckart, Der Bolschewismus von Moses bis Lenin. Zwiegespräch zwischen Adolf Hitler und mir, München, 1924, 5–6. old.

³ Uott, 49. old.

¹ Adolf Hitler, Mein Kampf (francia kiadás) Paris, 1934, 307. old.

² Ibid. 326. old.

³ Adolf Hitler, uott, 450. old.

ben gyakran előfordult – Németország fog ennek a gigászi küzdelemnek a tengelyében állani»¹

Hitler fáradhatatlanul ismétli ugyanezt a témát a „Mein Kampf”-ban, beszédeiben, a „Második Könyv”-ében, majd a háború alatt az „Asztali beszélgetések”-ben.

A zsidók világhatalmi törekvéseinek állandó felidézése azonban távolról sem egyhangú, mert Hitler egyformán ért ennek a központi témának és a zsidók jellegzetességeinek a kiszínezéséhez. Beszél a zsidók fizikai rátságáról, teljes erkölcsi romlottságáról, intellektuális és művészi terméketlenségéről, mesteri hazugságairól, lopásairól. „A zsidók a banditák népe” kiált fel egyik beszédében. „A zsidó egyetlenegy civilizációt sem teremtett meg, jöllehet ezeket százával pusztította el. Nincs egy alkotása sem, amelyre hivatkozhatna. Amije van, azt másoktól lopta. Idegen népek, idegen munkások építették templomait, idegenek dolgoztak és alkottak neki és érte. Idegenek ontották véréket érte. Nincs művészete, amit magáénak mondhatna, darabonként lopta össze minden más néptől, vagy megfigyelte a munkájukat s lemásolta. De még meg sem tudja őrizni a mások értékes alkotásait, a kezei közé kerülő kincsek szennye, trágyává változnak.”²

Hitler mindezeket a témákat saját társadalmától és korától veszi át. Magáévá teszi a Németországban a háború után elterjedt rémképet a világhatalom megszerzésére törekvő zsidó összeesküvésről. Ugyanígy vallja és hirdeti a zsidó szexualitásával megfertőzött nem zsidó vérről szóló fantazmát, de ezt kibővíti és oly mérvben felnagyítja, hogy ez nála teljesen egyéni jelleget kap. *Az ő zsidó mítosza elválaszthatatlanul kapcsolódik a vér megmérgezésének, a szexuális megromlásnak és a mikrobális fertőzésnek fogalmaihoz.*

2. A szexuális megromlás és a mikrobális fertőzés

Hitler szemében a zsidó „mint a prostitúció és a leánykereskedelem nagymestere jelenik meg”.³ „Megmérgezi mások vérére.”⁴ „Olyan, mint egy ártalmas bacillus. Jelenlétének ugyanaz a hatása, mint a parazita növényeké; ahová befészkel magát, a befogadó nép előbb

¹ Uott, 620. old.

² Normann H. Baynes, id. mű, I. köt. 30. old.

³ Mein Kampf, 66. old.

⁴ Ibid. 315. old.

vagy utóbb elsovad.”⁵ Ez a rémlátás még precízebb és szemléltetőbb formákat is ölt.

„A fekete hajú fiatal zsidó, sátáni örömtől sugárzó arccal lesi órákon át a veszélyt mit sem sejtő fiatal leányt, akit vérével beszenyez, és így elrabol attól a néptől, amelyből származik. Rendszeresen ront meg asszonyokat, lányokat s nem fél attól, hogy szertelenül rombolja le a korlátokat, amelyeket a vér emelt közte és a többi népek között. A zsidók voltak azok és ma is ők azok, akik a négereket a Rajnához vitték, mindig ugyanazzal a titkos szándékkal és ugyanazzal a nyilvánvaló céllal, hogy a keveredés folytán bekövetkező elkorcsosulás útján elpusztítsák azt a fehér fajt, amelyet gyűlölnék.”⁶

A zsidók „a fertőzés terjesztői”,⁷ „Ők lehelik a pestist.”⁸ „Ők az élet szüntelen elpusztításának a jelképei.”⁹ „Ők a kútmérgezők.”¹⁰ „Amikor Németországba érkeztek, semmijük nem volt – kivéve fertőző betegségeiket.”¹¹ „Egymillió és százezer német hagyta el Bécsét – vagy halt meg a nyomor következtében – hétszázötvenezer zsidó telepedett le a városban, s a faji tuberkulózis működésbe jött.”¹² A nagyvárosok – a ragály és a halál ügynökeinek a befolyása alatt – „alig hasonlítanak a kultúrcentrumokhoz, inkább bizonyosfajta tályogokhoz, ahol a gonosz vétkek, a rothadás és betegségek összefolynak. Ezek a centrumok a vérkereszteződés és elfajzások melegágyai, amelyek a faj elszatnyulását idézik elő és kitermelik a gennyes hordát, ahol a nemzetközi zsidóság férge tenyészik s ahonnan a közeli pusztulás elindul.”¹³

„Sikerül ugyan a zsidónak asszonyait befolyásos keresztények nyakába akasztani, elvileg azonban a férfi ágon a leszármazás tisztaságát megőrzi. A mások vérére megmérgezi, de a sajátját minden elváltozástól is megóvjá.”¹⁴ „A zsidó – a szó legtágabb értelmében – a népek és fajok bomlásának az erjesztője, ő porlasztja szét az emberi

⁵ Ibid. 304. old.

⁶ Ibid. 325. old.

⁷ Baynes, I. 25. old.

⁸ Ibid. 68. old.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid. 727. old.

¹¹ Ibid. 738. old.

¹² Ernst Dopple, Adolf Hitlers Reden, 37. old.

¹³ L'expansion du III. Reich, (Hitler második könyve) (A Harmadik Birodalom fejlődése.) 32. old.

¹⁴ Mein Kampf, 315. old.

civilizációt.”¹ „Remélni, hogy a népek bomlasztásának ez erjesztőivel valamilyen megegyezésre lehet jutni, annyit jelent, mintha azt remélnénk, hogy az emberi test a pestis-bacilusokat folyamatosan feldolgozza.”²

Következésképp: „a zsidó vírus felfedezése a legnagyobb forradalmi tetteknek egyike, amelyeket a világon valaha is véghez vittek”. A németek küzdelme „ugyanolyan jellegű küzdelem, amelyet Pasteur és Koch a múlt században megvívta”³. „Csak amikor a népek életét megfertőző zsidó bacilust kiküszöbölik, válik a nemzetek tartós együttműködése lehetővé.”⁴ „Egészségünket csak akkor nyerhetjük vissza – állítja Hitler –, ha a zsidót kiküszöböljük.”⁵ „Ha ezt a pestist kiirtjuk, olyan szolgálatot teszünk az emberiségnek, amelyről katonáinknak fogalmuk sem lehet.”⁶

1943-ban Horthy kormányzónak megmagyarázza: „Úgy kell velük elbánni, mint a tuberkulózis bacilusaival, amelyek egy egészséges testet megfertőzhetnek.”⁷

A fertőzések közül, amelyeket Hitler a zsidóknak tulajdonít, egyik élesen kiválik: ez a szifilisz.

Amint láttuk „a nemi betegségek kórházának rejtékútján” bújik ki a katonai szolgálat alól az a három zsidó agitátor, akikkel Hitler 1918-ban Passewalkban találkozik. – Hitler ezt a „Mein Kampf”-ban írja le, *a szifiliszről szóló nagy tirádánál, közvetlenül a megállapítások után, hogy a zsidók fertőzték meg a politikai és erkölcsi életet és szokásokat*. Hitler szerint: „a szifilisz oka elsősorban szerelmi prostitúcióinkban rejlik. Lelki életünk elzsidósodásának és annak, hogy a párosodás pénzügyléte alakul át, előbb-utóbb utódaink egész nemzedékei fogják kárát vallani”⁸. „Tagadhatatlan, hogy nagyvárosaink lakosságának szerelmi élete mindinkább prostituálódik, s hogy ezáltal egyre nagyobb mértékben esik a szifilitikus fertőzések áldozatául: – ez tény.”⁹ – És kik a prostitúció nagymesterei, kik a szifilisz elterjedésének az okai, ha nem a zsidók? „A zsidók szerepe a

prostitúcióban s főleg a leánykereskedelemben Bécsben könnyebben volt tanulmányozható, mint minden más nyugat-európai városban – kivéve talán a dél-franciaországi kikötővárosokat. Aki este a Leopoldstadt utcáit és sikátorait bejárta, lépésről lépésre, akarva, nem akarva volt tanúja olyan jeleneteknek, amelyek a német nép előtt mindaddig ismeretlenek maradtak, amíg a háború a keleti fronton harcoló katonáknak alkalmat nem nyújtott – pontosabban nem kényszerítette őket – arra, hogy ezeket maguk is lássák. Amikor először állapítottam meg, hogy a lelketlen és szemérmetlen zsidó az, aki szákszerűen és vérévé vált gyakorlattal irányítja a nagyváros mocsarában a véteknek ezt a vérlázító kizsákmányolását, a háttam borzongott. Majd ezután elfogott a düh.”¹⁰

„Maguk a fiatalok is áldozatai lesznek a szifilisznek, mert őket lelki romlottságukban – a nagyvárosi prostituáltak vezetik be a házaselet titkaiba.”¹¹ Kit terhel a felelősség a fiatalok lelki romlottságáért? „Úgy látszik, hogy egész külső létünk – írja Hitler – egy megleházban zajlik le, ahol a szexuális megnyilatkozások és izgalmak virulnak. Nézzék csak meg a mozis és különböző színházi intézményeink műsorait. Ezekért a műsorokért a zsidók felelősek. Halmazódta szemem előtt a zsidóságot terhelő cselekmények, amikor a sajtóban, művészetben, az irodalomban és színházban kifejtett tevékenységét megfigyeltem. Elég volt megnézni a szórakozások rovatainak egy hasábját és ott a mozis és színházak részére gyártott plakátokon is hirdetett szörnyűségek szerzőinek neveit elolvasni, és máris úgy érezte az ember, hogy hosszú időre a zsidók könyörtelen ellensége lett. Ami ezen a téren a népet megfertőzte, az maga volt a pestis, egy erkölcsi pestis, rosszabb mint valaha a fekete halál.”¹²

Hitler szemében az összefüggés a zsidók és az erkölcsök romlása, a prostitúció és a szifilisz között nyilvánvaló. Sőt – úgy látszik – a zsidó veszedelmet öntudatlanul is teljesen azonosítja a szifilisz veszedelmével. Nem használja-e ugyanazokat a kifejezéseket, amikor erről a betegségről, vagy amikor a zsidókról beszél?

„A szifilisz irányában a nép is és az állam is olyan magatartást tanúsít, amit teljes behódolásnak lehet minősíteni.”¹³ „A vér és a faj el-

¹ Ibid. 446. old.

² Max Domarus, Hitler, Reden und Proklamationen, 4. köt. München, 1965. IV. köt. 2083. old.

³ „Szabad beszélgetések”, I. 320–321. old.

⁴ Baynes, I. 743. old.

⁵ „Szabad beszélgetések”, I. 321. old.

⁶ Ibid. 79. old.

⁷ Domarus, Hitler, Reden, 2005. old.

⁸ Mein Kampf, 202. old.

⁹ Ibid. 245–246. old.

¹⁰ Ibid. 66. old.

¹¹ Ibid. 253. old.

¹² Mein Kampf.

¹³ Ibid. 65. old.

¹⁴ Ibid. 245. old.

len elkövetett bűn' ennek a világnak eredendő bűne és annak az emberiségnek a végét jelenti, amely ennek a bűnnek átengedi magát."¹ „A szifilisz ellen folytatandó küzdelemnek nemzeti feladatként kell jelentkeznie, nem pedig akármilyen feladatként.”² „Ennek a pestisnek a végére kell járni, hallatlan áldozatok árán is.”³ „Félrendszabályokról itt nem lehet szó, a legsúlyosabb, a legmélyrehatóbb elhatározásokhoz kell itt eljutni.”⁴ „Ha ez a harc akár hanyagságból, akár gyávaságból nem indul meg, ötszáz év múlva megnézhetik, mi vé váltak a népek.”⁵ „Aki mindezt hajlandó könnyedén felfogni, tanulmányozza át híven az ennek a pestisnek az elterjedéséről szóló statisztikai adatokat, vessen egybe az utolsó évszázadban mutatkozó növekedését és gondolkodjon el ezen a fejlődésen. – Csak akkor nem érezheti a kellemetlen háborzongatást, ha egy számár értelmiségi fókán áll!”⁶

Figyelemre méltó az utolsó mondat. Emlékezzünk vissza, hogy Hitler tirádáját a zsidóknak a prostitúcióban játszott szerepe ellen a következő szavakkal fejezte be: „a hátam borzongott”. A szifilisz képzelete tehát ugyanazokat a fizikai reakciókat váltja ki belőle, mint a zsidóké. Az azonosítás valóban teljes, nemcsak a két „bajjal” kapcsolatosan használt kifejezések, hanem a *leküzdésükre alkalmazandó konkrét intézkedések tekintetében is*. – „Ha szükséges, a gyógyíthatatlanok könyörtelen elszigetelését kell elérni, ami ugyan barbár intézkedés arra nézve, akit szerencsétlenségében sújt, de áldás a kortársak és a utódok számára.”⁷

A hitleri zsidó mítoszban az első politikai okmánytól a végrendeletig domináló témák állandósága önmagában is kizárja egy célszerűségnek alárendelt antiszemitizmus lehetőségét, amelyet azért eszeltek ki, mert ebben a tömegek megnyerésének hatékony eszközt láttak. A végleges megoldás gondolata is csak egy beteges, rögeszmés megszállottság állapotával magyarázható. A kortársak tanúságai is bizonyítják, hogy Hitler őszintén hitt a zsidó félelmetes mítoszban – annak minden részletében – amint hogy ezekre fáradhatatlanul hivatkozott is. Albert Krebs írja, hogy Hitler és hívei

¹ Ibid. 247. old.

² Ibid. 249. old.

³ Ibid. 249. old.

⁴ Ibid. 254. old.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid. 255. old.

⁷ Mein Kampf.

számára ezek a fantazmák semmiképpen sem voltak a propaganda céljára szolgáló túlzások, hanem egy hiteles és magabiztos politikai örület megnyilatkozásai.”¹ „Hitler számára a zsidó maga volt »A Rossz«” – írja a harmincas évek végén Hermann Rauschning.² A Hitlerhez legközelebb álló emberek egyikének, Ernst Hanfstaengelnek tanúsága, különösen jellemző. Hanfstaengel Hitlert a születésnapján meglátogatja és észreveszi, hogy Hitler hozzá sem nyúlt a szobában lévő rengeteg süteményhez. Hitler elmagyarázza, hogy a ház tulajdonosa zsidó, és lehetséges, hogy a süteményeket megmérgezték, a zsidó a falak mentén mérgeket szivárogtatott be, s ő ezek közelében egyébként sem szokott sohasem enni.³ A gondolat, hogy a zsidók mérgezéssel foglalkoznak – mint látjuk – nem a tisztán elvontaknak nevezhető fogalmakkal áll vonatkozásban.

Albert Speer írja: „A gyűlölet, amellyel Hitler akkoriban a zsidók iránt viseltetett, előttem annyira természetesnek tűnt, hogy ez rám már semmiféle hatást nem tett.”⁴ Számunkra azonban ebben a tünetben semmi természetes nincs, és kénytelenek vagyunk ennek a magyarázatát megkísérelni, mindenekelőtt a társadalmi-kulturális hatóerők szintjén, majd pedig a mélyebb rétegekben.

¹ Albert Krebs, *Tendenzen und Gestalten der N.S.D.A.P.*, Stuttgart, 1959, 151. old.

² Hermann Rauschning, *Gespräche mit Hitler*, New York, 1950, 221. old.

³ Ernst Hanfstaengl, *Hitler, the Missing Years*, Londres, 1957, 66. old.

⁴ Albert Speer, *Erinnerungen*, Frankfurt, 1969, 126. old.

II. HITLER ANTISZEMITIZMUSÁNAK TÁRSADALMI-KULTURÁLIS ALAPJAI

Hitler legtöbb életrajzírója antiszemitizmusának eredetét életének Bécsben töltött ideje alatt szerzett tapasztalataira vezeti vissza. Hitler maga is megerősíti ennek a megállapításnak a hitelességét, amikor a „Mein Kampf”-ban azt állítja, hogy sem családjában, sem a linzi iskolában nem észlelte a legcsekélyebb antiszemita előítéletet sem. „Ma nehéz, sőt lehetetlen lenne megmondanom – írja –, hogy a »zsidó« kifejezés mikor ébresztett fel bennem először különleges gondolatokat. Nem emlékszem, hogy az apai házban apám életében ezt a szót hallottam volna. Azt hiszem, hogy ez a derék ember elmaradottnak tekintette volna azokat, akik e szót bizonyos hangsúlyval ejtették volna ki. Az iskolában sem fordult olyasmi elő, ami az otthonról hozott felfogás módosítására indított volna. A reáliskolában ugyan megismertem egy zsidó fiúval, akivel szemben mi többiek tartózkodóak voltunk, de csak azért, mert bizonyos esetek arra készítettek, hogy csak nagyon korlátozott mértékben bízunk meg diszkréciójában.”¹

A dolgoknak ez a verziója azonban nem látszik egészen igaznak. Hitler gyerekkori barátja August Kubizek, a Mein Kampf most idézett soraival kapcsolatban ezeket írja: „Mindez elhihetőnek látszik, de az én emlékeimmel nem egyezik teljesen. Mindenekelőtt az apáról adott leírás látszik – liberális irányban megváltoztatottnak. A leondingi környezet – amelyben forgott – teljesen magáévá tette Schönerer eszméit. Az apa már ennél a ténynél fogva is biztosan ellenségesen volt beállítva a zsidókkal szemben. Az iskolai évek leírásánál említést sem tesz arról, hogy a Realschuleban egyes tanárok nyíltan antiszemiták voltak és hangoztatták antiszemitizmusukat tanítványaik előtt. Hitlernek mint az iskola növendékének kellett, hogy bizonyos fogalma legyen a zsidókérdés politikai vonatkozásairól. Másképp ezt el sem tudom képzelni, de – végül is amikor én Adolf Hitler megismertem, akkor ő már kifejezetten antiszemita volt. Még mindig pontosan emlékszem, hogy amikor egyszer a Betlehem utcán végigmentünk és egy kis zsinagóga mellett elhalad-

tunk, ezt mondta: »ez nem Linzhez tartozik«. Emlékezetem szerint Hitler már antiszemita volt, amikor Bécsbe érkezett.”¹

Valószínű, hogy Hitler már Linzben Schönerer pángermán és antiszemita lapját, a „Linzer Fliegende Blätter”-t olvasta.² A linzi Realschule sok növendéke pángermánista s így antiszemita volt, ugyanúgy, mint tanáraik. A negyedik évfolyamtól kezdve nacionalista egyesületekbe szervezkedtek, amelyek a zsidókat kizárták. Schönerer programja volt a hitvallásuk.³ Valószínűtlen lenne, hogy a fiatal Hitler távol tartotta volna magát ettől a mozgalomtól. Hitlernek egyebekben Linzben volt először kellemetlen személyes kapcsolata egy zsidóval, Jonas Groag professzorral, aki őt a francia nyelvből vizsgáztatta és csak azzal a föltétellel volt hajlandó megfelelő osztályzatot adni, hogy a linzi iskolát elhagyja és Steyrbe megy át.⁴ Akármilyen is lehetett a család és a Realschule befolyása, Hitler zsidógyűlölete rendszeres alakjában Bécsben mutatkozik. A császárváros atmoszférájánál semmi sem lehetett kedvezőbb arra, hogy az antiszemita előítéletek határozott ideológiává kristályosodjanak ki.

A német antiszemitizmus sajátos alapjai teljes egészükben megtalálhatók Ausztria–Magyarország németeinél, emellett a kettős monarchiában – a különleges szociális körülmények miatt – az antiszemitizmusnak talán még kedvezőbb talaja van, mint a Reichban. A más nemzetiségű lakossággal fennálló feszültség s a veszély, amit ez a német kisebbség uralmára jelent, még fokozza az utóbbiak agreszív nacionalizmusát – amit a pángermán ideológiák példái is mutatnak. A zsidók helyzete – főleg a fővárosban – azt a benyomást keltheti, hogy a hatalom a kezükben van.

Elsősorban a gazdasági és pénzügyi hatalom. Úgy látszik, hogy a tőzsdén és a bankokban a zsidók uralkodnak. Szemükre vetik az 1873. évi pénzügyi krachot, a vasúti vállalatok körül folytatott spekulációkat, különösen a „Nordbahn” ügyet, amely a Rothschild névvel van szoros kapcsolatban s a „tisztességtelen” versenyt a kereskedelemben. Elfoglalják az egyetemeket s megszállják a szabad-

¹ August Kubizek, Adolf Hitler, mein Jugendfreund, Graz, 1953, 112–113. old.

² Werner Maser, Naissance du parti national-socialiste allemand, Paris, 1967, 64. old.

³ Eleonor Kandl, Hitlers Österreichbild (Diss) Vienne, 1963. Idézi Friedrich Heer, Der Glaube des Adolf Hitler, München, 1968, 25. old.

⁴ Ibid. 27. old.

¹ Mein Kampf, 58. old.

foglalkozásokat. A bécsi egyetemen például a diákság 33,6 százaléka (az orvosi fakultáson a 38,6 százaléka) zsidó.¹

Hatalmukba kerítik a sajtót. Max Graf írja: „A német zsnurnalistika az 1848-as forradalom óta a zsidók kiválasztott földje. Az újabb hírlapok alapítói általánosságban zsidó újságírók voltak. Ennek a hivatásnak a művelői között a zsidók foglalják el az első sorokat, Landsteiner és Max Friedländer vezércikkírók a tradicionális sajtó oszlopai voltak. Gustáv Heine a »Fremdenblatt« alapítója, és Eduard Warrens zsidó származásúak voltak, Bacher és Benedikt, a »Neue Freie Presse« higgadt feje és ragyogó fantáziája, zsidók voltak, s ugyancsak zsidó volt Szeps a kispolgárság legnépszerűbb újságírója. Az »Arbeiter Zeitung« alapítója ugyanúgy zsidó volt, mint a »Neuer Wiener Journal«-é. A zsidó újságírók mindig többségben voltak az újságok minden rovatában – a vezércikktől a pénzügyi részekig.”² És Graf még megfigyeli a legbefolyásosabb újságírókról, Karl Krausról, a »Die Fackel« (A Fáklya) szerkesztőjéről. A zsidók kulturális téren érvényesülő befolyása nem szorítkozik semmi képpen sem a sajtóban betöltött döntő szerepükre. A XIX. század végén és a XX. század elején valóban ők a császárváros egész művészeti és irodalmi életének legfontosabb dinamikai elemei.

„A zsidók nemcsak a támogatást és a közönséget szolgáltatták, és a kritika útján előírták az ízlés szabályait, hanem maguk is alkotók voltak – jegyzi meg Pulzer – és felsorolja Arthur Schnitzlert, Stefan Zweigot, Franz Werfelt. – Gustav Mahler 1898-ban az Opera igazgatójává nevezik ki, aki így a város zenei diktátora lett. Kainz, Lewinsky és Sonnenthal a Burgtheater színpadán tündököltek. Heinrich Friedjung a történészek doyenje volt. Ami Sigmund Freudot és Arnold Schönberget illeti, az ő zenijük viták közepette bontakozott ki. „Ennek az érdekes városnak izgalmas atmoszférájában – írja Julius Brunenthal Önéletrajzában – a zsidó tehetség oly erőteljesen bontakozik ki, mint Granadában a muzulmán uralom alatt. Mindez az antiszemitizmus melegágya volt.”³

Mégis, a zsidóknak a gazdasági életben, a sajtóban, irodalomban és a művészetekben érvényesülő befolyásánál és a zsidó burzsoázia szerepénél is talán sokkal nagyobb mértékben váltja ki az erős ellen-szenvet, félelmet és gyűlöletet az a zsidó alsó-proletár réteg, amely

az ország keleti határvidékeiről özönlik a császárvárosba. – 1857-ben Bécs lakosságának 1 százaléka volt zsidó, 1910-ben 2 000 000-ból 175 000, tehát 8,6 százalék. Amikor így Bécsben a galíciai zsidók száma is megnövekedett, „a magasabb burzsoázia már egyre kevésbé képviselte a bécsi zsidóság összességét, és inkább az ócskás, a rongyszedő, a gazdasági rendszer perifériáin nyomorúságos életét élő »Lumpen-proletar« lesz a zsidó tipikus alakja.”¹ Így egyidejűleg két forrás táplálja a bécsi antiszemitizmust. A zsidó polgárság hatalma a főváros germán szelleme (és pénzügyei) fölött egyrészt, másrészt egy nyomorúságos alsó-proletariátus, mely a város társadalmának alsó rétegeibe hatol be.

A hetvenes és nyolcvanas években a kettős monarchiában ugyanúgy, mint Németországban – a zsidókat lényegében mint a gazdasági és politikai liberalizmus híveit és mozgatóit támadják. A vallási antiszemitizmus hagyományos témái keverednek a gazdasági jellegű vádakkal, és míg Magyarországon egy rituális gyilkossági bűnügy játszódik le, Prágában és Bécsben August Rohling »Der Talmud Jude« (A talmudzsidó) című műve szítja az ellentéteket.²

A császárvárosban nagyszámú és mindenféle fajta antiszemita agitátor fejt ki tevékenységét. Karl von Vogelsang, Ernst Schneider, Joseph Deckert és főként Georg Ritter von Schönerer és Karl Lueger. Az utóbbi kettő jelképezi a két nagy ideológiai áramlatot: a pángermanizmust és a politikai katolicizmust, amelyek a legellenségesebbeknek fognak mutatkozni a liberalizmussal és a szociáldemokráciával azonosított zsidósággal szemben. Schönerer és Lueger csak rövid ideig folytatnak közös harcot egy párt kebelében (az Egyesült Keresztény Párt), de antiszemita programjuk utóbb sem tér el semmiben attól, amit 1889-ben együtt fogadtak el: „a zsidó bevándorlás korlátozása, a zsidók kizárása a közhivatalokból, az igazságszolgáltatással kapcsolatos hivatásokból, a hadseregből, a törvényhozásból, az orvosi foglalkozásokból, a zálogkölcsonzésből, a kiskereskedelemből és a nem zsidó növendékek oktatásából.”³ Nemsokára Luegert Bécs polgármesterévé választják, és ezt a hivatalt tíz éven át tölti be, 1910-ben bekövetkezett haláláig. Ugyanebben az időszakban a Szudéta-vidéken megalakul a »Német Munkás-

¹ Peter G. J. Pulzer, op. cit., 12. old.

² Idézi Friedrich Heer, op. cit., 128. old.

³ Peter G. J. Pulzer, op. cit. 14. old.

¹ Ibid.

² A tiszazslári Solymosi Eszter-gyilkosságot és August Rohlingot illetően lásd: James Parkes, Antisemitism, London, 1963, 31. és köv. old.

³ Peter C. J. Pulzer, op. cit. 174. old.

párt”, amely 1918-ban „A Német Munkások Nemzetiszocialista Pártja” nevet veszi fel. Programját kifejezett antiszemitizmus jellemzi és mind neve, mind bizonyos elvei folytán, Hitler pártjának előfutáraként tekinthető. De mégis úgy látszik, hogy Hitler nem ismerte ezt a lényegében vidéki jellegű szervezetet. A Mein Kampfban erre nem hivatkozik és 1924-ben – a pere folyamán – kijelenti, hogy az ő pártjának semmi vonatkozása osztrák hasonmásával nincs.¹ Ezzel szemben Schönerer és Lueger befolyása nem kétséges.

A Mein Kampfban Hitler megemlékezik elragadtatásáról, amelylyel a két osztrák agitátor politikai tevékenységét kísérte, anélkül hogy a zsidókra vonatkozó megállapításaikat idézné. Egyébként bizonyos, hogy álláspontjukat e tekintetben jól ismerte. Elmondja, hogy a „Deutsches Volksblatt”-nak, a Karl Luegerhez közelálló sajtóorgánumnak, kitartó olvasója volt, és ez az egyetlen antiszemita sajtótermék, amelyre név szerint hivatkozik. Nincs kizárva, hogy a Volksblatt kedvenc témái, nevezetesen azok, amelyek a zsidók szexuális gonosztségeire vonatkoztak, Hitler nézeteit nagymértékben befolyásolták. Joffe szerint „a Volksblatt tetszelgett a zsidó gaztetek leírásában; a zsidó, aki azért kínozza a családjában alkalmazott nevelőnőt, mert fiát megpofozta, miután ez vele úgy bánt mint egy piszkos kocával; a zsidó kerítőnő, aki fiatal lányokat és férjes asszonyokat csábított bűnre, és már előzőleg is egy zsarolási ügybe volt belekeverve, amelyhez saját lányát használta fel csalétkül; a romlott vén zsidó, akit joggal támad meg keresztény alkalmazottja, mert neki tisztességtelen ajánlatot tett.”² Más szerzők Hitler bécsi időszakára vonatkozóan „sötétebb” ideológiai tényezők befolyásáról tesznek említést.³

Wilfried Daim azt állítja, hogy Hitler fajelméleti téziseinek lényegét egy kiugrott ciszterciától, egy bizonyos Jörg Lans von Liebensfeldtől vette át, aki előfutára volt a szőkék apokaliptikus harcának a „fekete majmok fiai” ellen. Ugyancsak szerinte, Hitler szorgalmasan olvasgatta Lans „Ostara, Zeitschrift für Blonde” (Ostara, a Szőkék Lapja) című folyóiratát.⁴ Ezt a megállapítást viszont – két ember bizonyos fantazimáinak hasonlóságán kívül – semmi meggyő-

zően alá nem támasztja. Az „Ostara” témáiról és Hitler eszméiről – a legkülönbözőbb tárgykörök szerint¹ – egy valóságos összehasonlító táblázatot készítettek, de nyomban észlelhető, hogy az eszmék nagy részét a megszállott fajvédők különféle szektái már magukénak vallották Ausztriában is és Németországban is. Legföljebb azt állíthatjuk, hogy Hitler a császárvárosban a század elején felbukkanó igen nagyszámú fajvédő kiadványok egyikét-másikát olvasta és tartalmuk lényegét magáévá tette.

Hitler antiszemita elméletének lényege nem annyira az olvasmányoknak, hanem kétségtelenül inkább annak a beteges értelmezésnek tulajdonítható, amit ő maga egyes „személyes tapasztalatainak” adott. Miféle tapasztalatok is voltak ezek? Hitlert állandóan kísérte a zsidók szerepe a leánykereskedelemben – ami egyébként nagyon is korlátozottnak látszik, bár a prostitúció Bécsben rendkívüli módon elterjedt.² Valószínű, hogy Hitler személyes tapasztalatai – bármi is volt a tárgyi alapjuk – csupán véletlenül adódó tényelemek lehettek, amelyek körül heves – nagy részben tudattalan – lelki konfliktusok kristályosodtak ki.

Annai azonban megállapítható, hogy a Bécsbe bizonytalan antiszemita előítéletekkel érkező Hitler ezt a várost mint meggyőződéses antiszemita hagyja el.³

Adolf Hitler antiszemitizmusánál a társadalmi-kulturális alapok tanulmányozása még egy időszakot ölel fel, a münchenit. Hitler a fegyverszünet után érkezik a bajor fővárosba. Látja a forradalom dagályát-apályát, és lehetetlen meg nem állapítania ezeknél az eseményeknél a zsidó vezetők befolyását. Szerepét a forradalmi hetek

¹ Ernst Dauerlein (Hrsg.) Der Aufstieg der N.S.D.A.P. Augenzeugenberichten, Düsseldorf, 1968, 38. old.

² Mein Kampf, 61. és köv. old. és 103. és köv. old.

³ William A. Jons, Vienna and the Young Hitler, New York, 1960. 127–128. old.

⁴ Wilfried Daim, Der Mann, der Hitler die Ideen gab, München, 1958.

¹ Friedrich Heer, op. cit., 709. és köv. old.; Wilfried Daim, op. cit. 174. és köv., 191. és köv. old., Helmut Heiber, Adolf Hitler, a Short Biography, London, 1961, 19. és köv. old.

² William A. Jenks. op. cit. 122. és köv. old. Egyes szerzők „banálisabb” tapasztalatok lehetőségét említik meg, például Hitlernek azt a meggyőződését, hogy őt a magyar zsidó Neumann – aki a képeslapok eladásánál társa volt – becsapta. Cf. Helmut Heiber, op. cit. 24. old. E tárgyban semmiféle bizonyíték sem áll rendelkezésre.

³ Ez az általánosságban elfogadott megállapítás sem egészen bizonyos. Így Rheinhold Hanisch, aki Hitlert bécsi időszakában jól ismerte, állítja, hogy Hitler ebben az időben nem volt antiszemita és több zsidó nevét említi (Neumann, Altenberg), akikkel Hitler ezekben az években baráti viszonyban volt. Cf. Bradley F. Smith, Adolf Hitler, His Family, Childhood and Youth, Stanford, 1967, 149. old.

alatt különféleképpen beszélnek el.¹ Mindenesetre az ellenforradalom győzelme jelzi az ő politikai pályafutásának a kezdetét.

Bajorországban a forradalom után hemzsegni az antiszemita szekták és mozgalmak. Az 1920. év elején a Reichban nyilvántartott tizenöt jelentősebb ultra-nacionalista és zsidóellenes mozgalom mindegyikének szálai Münchenbe vezetnek el,² és ezekhez számos helyi mozgalom kapcsolódik. Ezek egyikehez, a Karl Harrer és Anton Drexler „Német Munkáspárt”-jához (Deutsche Arbeiterpartei) csatlakozik Adolf Hitler az 1910. év szeptemberében. A Német Munkáspárt – ugyanúgy mint az ezt támogató „Thule Társaság” – egyetlen ellenséget ismer: a zsidót.

Hitler antiszemitizmusának anyagát – pályájának a döntő éveiben – különféle források szolgáltatják: a bajor forradalom közvetlenül átélt eseményei, a politikai tanfolyamok, amelyekre őt Mayr kapitány 1919 tavaszán elküldi és ahol hírhedt antiszemita előadásait hallgathatja, például Karl Alexander von Müller történetét, Gottfried Feder mérnök és közgazdászét, Drexler tanait s a cári antiszemitizmus anyagát, amit új barátai, Alfred Rosenberg és Max Erwin von Scheubner-Richter terjesztenek s főleg szellemi vezérének, Dietrich Eckartnak a téziseit.

E tanfolyamok során tartja Hitler első antiszemita „beszédét”. A „Mein Kampf”-ban írja: „Ezek a tanfolyamok rám a legnagyobb hatással voltak. Egy napon kértem, hogy részt vehessek a vitában. Az egyik résztvevő úgy gondolta, hogy a zsidók mellett kell lándzsát törnie, és hosszas okfejtéssel védelmébe vette őket, ami engem elmentmondásra ösztökélt. A tanfolyam résztvevőinek igen nagy többsége az én álláspontomat fogadta el. Ennek az volt az eredménye, hogy néhány nap múlva oktatótisztként léptem be a müncheni garnizon egyik ezredébe.”³

A helyet alapul véve, amelyet Hitler Gottfried Feder gondolatainak a „kamatrabszolgásról” és a zsidó kapitalizmusról, a „Mein Kampf”-ban szentel, megállapítható, hogy ezek Hitlerre ebben az időben mély benyomást tettek. Anton Drexler „Mein politisches

Erwachen” (Politikai ébredésem) című pamfletje megerősíti saját téziseit arról, hogy a zsidók a munkásosztályt kizsákmányolják, miközben a világ meghódítására összpontosítják erőiket. Nem idézi-e Drexler „egy rabbi utasításait”, buzdításait a zsidókhoz, hogy uszítsák a munkásokat forradalomra, lázadásokra, „hogy közelebb jussunk egyedüli fontos célunkhoz, az uralomhoz a földön, az Ábrahám atyánknak adott ígéretnek megfelelően”.¹ Látva e veszedelmet, Drexler felhívja a munkásokat az egyesülésre, hogy hallják a zsidók a nekik egyáltalában nem tetsző szavakat: „Ki Németországból! Ki minden pártból! Ki az országból! Takarodjatok vissza hazátokba, Palesztinába! Vagy: világ zsarnokai, el lesztek tiporva!”² Hitler a Mein Kampfban elismeri, hogy Drexler pamfletjét egy lélegzetvételre elolvasta, s hogy nézeteik azonossága indította őt arra, hogy a Német Munkáspárthoz csatlakozzon.³

Nem tudjuk, mit jelentett Hitler számára az olyan embereknek kész ideológiai segítsége mint Alfred Rosenberg vagy Erwin von Scheubner-Richter. Nagyon valószínű, hogy általuk szerzett tudomást „Sion Bölcséinek Jegyzőkönyveiről”, és jutott el odáig, hogy a bolsevizmust a zsidó veszedelem legborzasztóbb megtestesülésének tekintse.⁴ A legnagyobb hatással azonban Dietrich Eckart, a morfi-nista dramaturg és költő volt rá.

A Mein Kampf Eckart történelmi szerepéről szóló lelkes megemlékezéssel végződik, és Hitler ugyanilyen rajongással beszél vezéről a háború tombolásakor, 1942-ben: „Olyan ragyogó volt a mi szemünkben, mint a sarkcsillag. Minden, amit mások írtak, lapos volt! Ha korholt is valakit, szellemesen csinálta. Abban az időben (1919-ben S. F.) szellemiek tekintetében csecsemő voltam. De megnyugtattott, hogy még nála sem ment minden magától, hogy műveiben minden hosszas szellemi erőfeszítések eredménye volt.”⁶ Otto Dietrich szerint: „Eckart volt Hitler legjobb barátja és szellemi atyjának tekinthető”,⁷ s ezt Konrad Heiden is megerősíti. „Kétségtelenül a legfontosabb tényező volt Hitler életében, aki a zsidóellenes irányzatot a legmagasabb szintre emelte.”⁸

Hitler a Mein Kampfban így ír Eckarttal kapcsolatban: „Eckart volt az, aki a zsidóellenes irányzatot a legmagasabb szintre emelte.”

¹ Anton Drexler, Mein politisches Erwachen (2. kiadás) München, 1920, 82. old.

² Ibid. 38. old.

³ Mein Kampf. 218. old.

⁴ Cf. E tárgyban lásd: Walter Laquer, Russia and Germany, London, 1965, 56. és köv. old.

⁵ Mein Kampf, 685. old.

⁶ Libres propos, I. köt. 212. old.

⁷ Otto Dietrich, 12. Jahre mit Hitler, München, 1955, 178. old.

⁸ Konrad Heiden, Hitler, München, 1955, 178. old.

¹ Lásd e tárgyban Werner Maser, op. cit. 31. old.

² Cf. Georg Franz-Willing, Die Hitler-Bewegung. Der Ursprung, 1919–1922, Hamburg, 1962, 46. old.

³ Mein Kampf 213–214. old. Az eset, amire Hitler hivatkozik kétségtelenül igaz, mert ugyanebben az időben azonos kifejezésekkel említi ezt meg fellebbvalójához intézett levelében. Cf. Ernst Dauerlein, „Hitlers Eintritt in die Politik” loc. cit. 196. és köv. old.

len, hogy Eckart volt az, akinek Hitlerre a legnagyobb hatása volt – mélyebb mint bárkinek.”¹

„Eckart – amikor Hitler megismerkedett vele – az »Auf Gut Deutsch« című dühödt antiszemita lapot adta ki, amelynek a cikkeit nagy részben ő maga írta. Eckart azt a mélységes ellenszenvet, amit Hitler a zsidókkal – mint titokzatos, idegen és cselszövő lényekkel szemben érzett, még megerősítette, Hitler elgondolását bizonyos területeken kiegészítette, ezek későbbi kibontakozásához még fanatikusabb érveket szolgáltatott – írja Georg Mosse. Ugyanő hozzáfűzi: Eckart befolyása alatt hitte Hitler – ugyanúgy mint ő –, hogy a zsidókérdés jelentősége minden mást felülmúl.”²

Nem tudjuk, hogy Eckart vette-e rá Hitlert az antiszemitizmus klasszikusainak és a zsidókérdésre vonatkozó más művek olvasására, de a húszas évek elején folytatott s Eckart „Der Bolschevismus von Moses bis Lenin” című pamfletjében közzétett megbeszéléseiken Hitler már bőségesen idézi Werner Sombartot, Otto Hausert, Theodor Fritschet, Gougenot de Mousseaux-et, Henri Fordot, Fritz Delitzsch-et, valamint a Bibliát, a Talmudot, Cicerót, Aquinói Szent Tamást, Luthert, Goethét és Fourier-t. Valószínű, hogy az idézetek nagy részét az antiszemitizmus csekély számú breviáriumaiból – mint a Fritsch: „Handbuch der Judenfrage” c. könyv – vették át, de nincs kizárva, hogy a háború után, müncheni tartózkodásának elején, amikor Karl Alexander von Müller történész előadásait látogatta és Eckarttal, Rosenberggel és Scheubner-Richterrel összehátrákozott, szerzett az antiszemitizmusról bővebb elméleti ismereteket, mint amilyeneket bécsi időszakának pamfletjeiből kiböngészhetett. Tény azonban, hogy a húszas években Hitler nézetei a zsidókról véglegesen kialakultak. Ezek haláláig nem változnak.

A társadalmi-kulturális okokon alapuló magyarázatok egymagukban mégsem mutatkoznak elegendőnek ahhoz, hogy általuk egy ennyire makacs s méghozzá ennyire gyilkos rögeszme érthetővé váljon. Már csak azért sem, mert Hitler nézetei a zsidókérdésről az ő személyisége mélyében gyökerező lelki konfliktusok megnyilvánulásai. Ezek a konfliktusok a külvilágban a kor és környezet már meglévő szimbólumai segítségével jutnak a nekik megfelelő módon kifejezésre.

III. HITLER ANTISZEMITIZMUSÁNAK NEUROTIKUS ALAPJAI

Láttuk, hogy a felfokozott antiszemitizmus gyakran a személyiség valamely mélyreható zavarának a megnyilatkozása. Hitler antiszemitizmusának rögeszmeszerűsége nem kétséges, de más tünetek is arra mutatnak, hogy nála egy súlyos neurotikus zavarokban szenvedő személyiséggel állunk szemben. Hipochondriája, rendellenes viszonya a nőkhez, félelme az öregségtől, dührohamai, mániái – mint a hús- és alkoholiszonya, mind olyan tünetek, amelyeket a Führer közelállóinak nagy része felismert. Célunk itt az, hogy Hitler antiszemitizmusát beteges személyiségének teljes képébe beleillesszük, s hogy megtaláljuk, melyek lehetnek ennek az olthatatlan zsidógyűlöletnek a mélyen fekvő forrásai.

Az ilyen kutatás a pszichoanalízis eredményein alapulhat; ez csak hipotézisek sorozatához vezethet. Vizsgálódásainkban két szakaszon fogunk áthaladni: megkíséreljük, hogy Hitler antiszemita gyűlöletének érthető alapjait, általános szempontból megvilágítsuk, majd a szexuális és mikrobális megrontás, nevezetesen a szifilitikus fertőzés fantazmáinak specifikus problémáival fogunk foglalkozni. Ezek a fantazmák azonban már mutatják az utat. *Ugyanis amikor Hitler a zsidóról beszél, a szexuális képek gyakori alkalmazása már világosan mutatja, hogy a hitleri antiszemitizmus – még a legáltalánosabb vonatkozásaiban is – kétségtelenül egy mélyen fekvő pszicho-szexuális konfliktus kisugárzása.*

Mindaz, amit Adolf Hitler és apja kapcsolatairól tudunk, a fiú részéről fennálló heves – de nagy részben elfojtott – ellenséges érzésre utal. Ha ugyanis Hitler valamennyi közvetlenül apjához való viszonyáról tett nyilatkozata feszültségre és ellenszegülésre mutat, nyílt ellenségeséget egyik sem juttat kifejezésre. Ellenkezőleg, „tiszteletről”, behódolásról van szó.

„Apámat sohasem szerettem – jelentette ki a Führer kevéssel halála előtt –, de félelmet keltett bennem. Hirtelen haragú volt és rögtön ütött. Szegény anyám állandóan félt miattam.”¹ Albert Speer is említi, hogy Hitler, bizalmasaival folytatott beszélgetéseiben, gyak-

¹ Konrad Heiden, Der Führer, Hitler's Rise to Power, London, 1945, 85. old.

² Georg L. Mosse, The Crisis of German Ideology (op. cit.) 296. old.

¹ Albert Zoller, Hitler privat, Erlebnisbericht seiner Geheimsekretärin, Düsseldorf, 1949, 46. old.

ran emlegette a szigorú nevelést, amelyben része volt: „Apámtól gyakran kaptam verést” – mondta, és hozzátette: „azt hiszem, erre szükség volt és ez előnyömre is szolgált.”¹ Jellemző tény, hogy Hitler íróasztalán ott volt a sofőrjéről, Schreckről készült festmény és az édesanyja képe, de édesapjának portréja nem volt ott.² Hitler a Mein Kampfban adja a legrészletesebb leírását édesapjához fűződő kapcsolatáról:

„Tizenegy éves voltam, amikor életemben először ellenzékbe vonultam. Bármennyire szívós is lehetett apám kigondolt tervei véghezvitelében, fia nem volt kevésbé makacs abban, hogy visszautasítsa az olyan elgondolást, amelyetől semmi jót nem várt” – írja.

„Hivatalnok nem akartam lenni.”

„Sem rábeszélések, sem szigorú figyelmeztetések nem tudtak ennek az ellenállásnak a végére járni.”³

A továbbiakban:

„Ennek a konfliktusnak nagyon öröndetes következményei nem voltak. A derék ember tele volt keserőséggel, s én is, miután őt anynyira szerettem. Apám még annak minden reményétől is megfosztott, hogy valaha is festeni tanuljak. Én tovább mentem egy lépéssel és a magam részéről kijelentettem, hogy nem tanulok tovább. Nagyon természetes, hogy az ilyen kijelentésekkel én csak alul maradtam, s a derék ember arra határozta el magát, hogy tekintélyét – mindenre tekintet nélkül – érvényesíti. Én – ezt látván – fenyegetésemet beváltottam. Arra gondoltam, hogy ha apám látni fogja, hogy a Realschulében semmit sem haladok, kénytelen-kelletlen meg fogja engedni, hogy boldog álmaimat kövessem.”⁴

„Apámat tiszteltem, de anyámat szerettem” – írja Hitler ugyanebben a könyvében.⁵ Ez a mondat nagyon is bevilágító. Ha a közvetlen nyilatkozatok nem is juttatják kifejezésre a nyílt ellenségeséget, ezzel szemben a rendelkezésre álló közvetett utalásokból egy rendkívül heves agresszivitásra lehet következtetni. Ennek azonban – úgy látszik – Adolf Hitler lényegileg nem volt tudatában. Hogyan is írja le például az osztrák hivatalnokot, a hivatalnoki testületet, amelyhez apja tartozott:

¹ Albert Speer, op. cit. 138. old.

² Ibid. 79. old.

³ Mein Kampf, 20–21. old.

⁴ Mein Kampf, 22. old.

⁵ Uo., 29. old.

„Csúszó-mászó szolgálalkúság a felettesek iránt, gögös pökhendiség az alantasok felé – ez az, ami a testületet jellemzi, valamint a felháborító ostobaság, amit csak elképesztő elfogultságuk művel.”¹

A „Szabad beszélgetések”-ből vesszük át Hitler egyik legjellemzőbb hátrahagyott szövegét, amely tudattalan – de apjával szemben mélységesen ellenséges magatartására vonatkozik:

Hitler 1942. január 8-án elbeszéli: „Linzben a különélő házastársaknak egyesületük volt, mert Ausztriában válás – polgári válás – nem létezett. Az említett egyesület tiltakozó gyűléseket rendezett ez ellen a barbárság ellen. Elmentem az egyik gyűlésre, a bejáratnál aláírtam a csatlakozók jegyzékét, és amikor a szónokot hallgattam, elfogott a szent düh. A szónok férfiakra beszélt, akikről a béctelenséget mintázni lehet, de akiktől feleségeik a törvény értelmében soha el nem válhatnak. Belelőváltam magam abba, hogy kötelességem a nyilvánosság előtt feltárnom és terjesztenem az igazságot, és erről a témáról egy színdarabot írtam. Még remégve a felháborodástól kértem ki az első alkalommal a papom véleményét a kérdéssel, aki így válaszolt: – Igazán nem tudom, hogyan csinálja maga, Hitler, hogy ilyen témákat fedez fel. – Mert érdekel – feleltem én. – Ez magát ne érdekelje. Boldogult édesapja mégis már meghalt. – De édesapámra ez az ügy nem tartozik, én vagyok tagja a Különélők Egyesületének.”² Furcsa, hogy egy tizenöt éves fiú síkraszáll a béctelen férjek üldözött feleségeinek törvényes elválása érdekében.

Egészítsük ki Hitler titkárnőjének és Albert Speernek az adatait Hitler gyermekkori barátjának, August Kubizeknek feljegyzéseivel:

„Sok olyan dolog volt, amivel könnyen dühbe lehetett hozni” – írja „Gustl” Hitlerről. „De a leghevesebb reakciókat belőle az váltotta ki, ha említették, hogy hivatalnok is lehetett volna belőle. Elég volt előtte a »hivatalnok« szót kiejteni anélkül, hogy ez a jövőjével kapcsolatban lett volna, már el lehettünk készülve dührohamára. Elképzeltem magamban, hogy ezek a dühkitörések – bizonyos értelemben – még a régen elhalt édesapjával folytatott vitákhoz – megszokított »védőbeszédeihez« tartoztak.”³ E dührohamok ősforrása talán az apának – ennek a tipikus hivatalnoknak a képe lehetett, amit már a foglalkozás említése is földézett?

¹ Mein Kampf, 321. old.

² Szabad beszélgetések, I. köt. 187. old.

³ August Kubizek, op. cit. 29. old.

Az apa ellen irányuló agresszív érzések erejét és az elfojtás Hitlerre nehezedő kényszerét Otto Dietrichnek egy érdekes közlése rendkívül szemléltetően ábrázolja: „Egy asztali beszélgetésnél Hitler elmesélte, hogy amikor gyerekkorában egyszer apjával egy kerti munkáról vitát folytatott és az utolsó szó nem az övé volt, haragjában elvesztette eszméletét.”¹ Valószínű, hogy az apa hirtelen halála – Hitler Adolf alig tizenhárom éves korában – a nyilvánvaló büntudat folytán még erősebben gátolta a gyűlölet közvetlen megnyilatkozásait.²

Az ilyen helyzet valószínű neurotikus következményei máris felismerhetők. Ennek a különösen kiélesedett Ödipusz-komplexusnak másik oldala Hitler túlzott ragaszkodása édesanyjához. „Apámat tiszteltem, de anyámat szerettem.”

Hitler apja halála után két évig folytatta iskolai tanulmányait, de 1905-ben megbetegszik (hogy ez valamilyen szervi baj volt-e, azt soha nem állapították meg). Hosszú hónapokon át anyja mellett maradhat anélkül, hogy ezt a boldogságot bármi is zavarná. „Boldog napok voltak ezek – nekem álomnak tűntek – nem is lehettek ezek, csak álmok” – írja majd utóbb.³ Nemsokára édesanyja betegsége árnyékolja be életét. Ekkor nyilvánul meg iránta minden szeretete.

„Hitler Adolf mélységesen szerette édesanyját, ezt Isten és az emberek előtt tanúsíthatom. Emlékezem ennek a szeretetnek számos jelére és bizonyítékára, amelyek a legbensőségesebben és a legbehatóbban édesanyja utolsó betegsége alatt mutatkoztak meg” – írja Kubizek.⁴

E betegség alatt a fiatal Hitler mindenféle háztartási munkával, a konyhával is foglalkozott,⁵ éjjel-nappal ápolta édesanyját. „Megfigyeltem, hogy Adolf a lakás berendezésén is változtatott. Édesany-

¹ Otto Dietrich, op. cit. 27. old.

² Alois Hitler igazi személyisége számunkra csak átmeneti jelentőségű. Hans Frank nyilatkozata szerint (közli G. M. Gilbert a nürnbergi per pszichiáter szakértője) Hitler Adolf apja megrögzött alkoholista volt, és őt gyakran fiának kellett hazavinni a kocsmából. Cf. G. M. Gilbert, *The Psychology of Dictatorship*, New York, 1950, 19. old. Franz Jetzinger, aki nagyon messzemenő kutatásokat végzett Hitler családjáról, nem tartja elhihetőnek Hans Frank közlését. Cf. Franz Jetzinger, *Hitler's Youth*, London, 1958. 60–61. old. Bradley F. Smith, Hitler családjának legújabb kutatója, ezzel szemben nem tartja kizártnak Alois Hitler fokozódó hajlamát az ital mértéktelen fogyasztására. Bradley F. Smith, op. cit. 57. old.

³ Mein Kampf, 29. old.

⁴ August Kubizek, op. cit. 53. old.

⁵ Ibid. 165. old.

jának fekhelye most a konyhában volt – ezt fűtötték napközben – s így volt lehetséges, hogy a beteg állandóan melegben legyen. A konyhaszekrényt a szalonba tolta át, ennek helyére egy kerevetet helyezett el, s azon aludt. Így egész éjszaka anyja közelében lehetett.”¹ Halála nehezen elviselhető szerencsétlenség volt számára. Kubizek, aki a haláleset másnapján találkozott vele, ezeket írja: „Adolfot édesanyjának eltávozása annyira fölkavarta, hogy alig tudott beszélni. Nemcsak az sújtotta le olyan mélyen, hogy kétszeresen árva lett, hanem sokkal inkább az a tény, hogy édesanyjának elvesztésével a világon az egyetlen lényt veszítette el, akire minden szeretetét összpontosította, és aki ezt teljes mértékben viszonzta.”²

Ugyanennyire jellemző Eduard Blochnak, a zsidó orvosnak a nyilatkozata, aki édesanyját egész betegsége alatt kezelte. Szerinte a halál a fiatalembert rendkívüli módon lesújtotta, negyvenéves orvosi gyakorlata alatt „nem látott egyetlen fiatalembert sem, aki oly mélyen és fájdalmasan lett volna érintve, mint Hitler Adolf ebben az esetben”.³

Nyilvánvaló, hogy Adolf Hitlernek édesanyja iránt érzett nagy szeretete ugyanúgy felfokozta gyűlöletét apja iránt – ennek életében –, mint ahogyan az ebből származó büntudatát is erősítette – főleg halála után. Ennek a megoldatlan Ödipusz-komplexusnak a súlyossága nyithatja meg az utat annak a gyűlöletnek mélyen fekvő forrásaihoz, amellyel Hitler a zsidók iránt viseltetik.

Adolf Hitler és apjának konfliktusa, és az ez által a fiúban felkelte, túlzottan ellenséges indulatok elfojtása a fiút valószínűleg arra készítetik, hogy – a már több ízben leírt séma szerint – saját, tudattalan ellenséges érzületét egy külső tárgyra, „a gonosz apa” szimbólumára vetítse ki. Ily módon ez előtte a negatív szimbólumból kiinduló félelmetes külső veszélyként jelenik meg. De hogyan alakulhatott ki Adolf Hitler lelkivilágában a „gonosz apa” és a zsidó kapcsolata? Egyszerűen csak kultúrájának és korának legáltalánosabban megho-

¹ August Kubizek, op. cit. 166. old.

² Ibid. 170. old.

³ Dr. Eduard Blochnak a nyilatkozata a „Collier's” 1841. március 15. és 22-i számaiban „My Patient Hitler” cím alatt jelent meg, és azt több szerző (l. következő jegyzetet) átvette. Jegyezzük meg azonban, hogy Franz Jetzinger és Bradley F. Smith kétségbe vonják Kubizek és Bloch közléseit s mindketten arra hajlanak, hogy azt a megállapítást fogadják el, mely szerint Hitler csak anyja halála után tért vissza Bécsből (ez egy tanú kijelentésén alapszik, akinek a nevét nem állapították meg). Cf. Franz Jetzinger op. cit. 103–104. old, és Bradley F. Smith op. cit. 110. old.

nosodott „gonosz atya” szimbólumához fordult, egyszerűen csak a gyűlölet tradicionális tárgyaiba fektette a külvilág felé irányuló egész gyűlöletét, vagy talán különleges körülmények tudattalanul irányították figyelmét a zsidó személyisége felé?

E tárgyban az első föltevés Gertrud M. Kurth-tól származik. Anélkül, hogy a Hitler incesztuózus hajlamaira vonatkozó megállapításai elfogadnánk, vele egyetértésben jegyezhetjük meg, hogy aki a Hitler családban az elhalt apa helyét elfoglalta, és aki a nagyon szeretett anyával leginkább foglalkozott, az a család orvosa, a zsidó Eduard Bloch volt.¹ Hitlernek dr. Bloch iránt csak barátságos érzelmei voltak,² de lehetséges, hogy egy tudattalan azonosítás ment benne végbe – a gyűlölt apa azonosítása a zsidó Blochkal –, ami a magához Blochhoz fűződő kapcsolatokban, a nagyon is nyilvánvaló lekötöttség miatt nem juthatott kifejezésre, de általánosságban a zsidókkal szemben kifejezésre jutott.

Egy másik föltevés is adódik. Amikor Gertrud Kurth a tanulmányát írta, ismeretlen volt előtte, hogy Hitlernek más, konkrétabb okai is lehettek arra, hogy a zsidót és apját azonosítsa. Nincs ugyanis kizárva, hogy Hitler egy bizonyos időben arra gyanakodott, hogy neki magának is talán zsidó vér folyik az ereiben – édesapja félzsidó lehetett (a későbbi fajvédő náci törvények terminológiája szerint). Térjünk vissza Hans Frank közléseinek lényeges részeire, melyeket Jetzinger kutatásai is megerősítenek.

1930-ban a Führer személye egy zsarolási kísérlet középpontjába kerül, amelyet származására alapítottak. Az ügy kivizsgálására Hans Frankot kéri fel. Egy tény senki előtt – legkevésbé Hitler Adolf előtt – nem titok, aki fiatal korában erről Kubizekkel beszélt.³ Hitler apja egy bizonyos Maria Schickelgrubernek volt a törvénytelen gyermeke, aki később Johannes Heidler molnár felesége lett. Heidler a gyermeket adoptálta (innen a Hitler név), de nem ismerte el, hogy ő az apja. Emellett úgy látszik, a Hans Frank vizsgálatai felderítették, vagy megerősítették, hogy Maria Schickelgruber Grazban egy zsidó család, a Frankenbergék alkalmazottja volt, tőlük másállapotban távozott el, s Alois nevű gyermeke után – ennek tizennégy

éves koráig – ettől a családtól kapott tartásdíjat.¹ Mindebből tehát arra lehet következtetni, hogy Alois Hitler apja a Frankenberg család egyik tagja volt.

Csekély a jelentősége annak, hogy tudjuk-e, hogy Adolf Hitlernek valóban zsidó nagyapja volt-e vagy nem.² A tény lényeges itt, hogy Hitlernek származását illetően kétségei lehettek és gondolhatta, hogy zsidó vér folyik ereiben. Más szélsőséges antiszemitaoknak – mint Richard Wagnernek, Wilhelm Marrnak és Reinhard Heydrichnek – is ugyanez a problémájuk volt. Hitler esetében emellett még egy megoldandó kérdés merül fel: mikor támadt legelőször az a gyanúja, hogy származása kétes lehet?

Há Hitler gyanúit csak az 1930. évi zsarolási kísérlet idején kezelték, úgy ezeknek természetesen nem lehetett részük a zsidó és a „gonosz atya” azonosításában. Emellett minden jel arra mutat, hogy Hitlert ez a probléma már jóval előbb foglalkoztatta. Tudjuk, hogy Hitler az 1921. évtől kezdve apja életrajzára vonatkozóan bizonytalan adatokat szolgáltatott és egyes szerzők ebben szándékos kísérletet véltek látni arra, hogy álcázza bizonytalan származását, amely kellemetlen részleteket rejtgethetett.³

Alig képzelhető el, hogy Hitler, aki édesapja törvénytelen származásáról tudott, nagyapja után ne kérdezősködött volna. A környezetének és korának antiszemita légkörében érthető volt a félelem egy zsidó ős felfedezésétől. Valószínű azonban, hogy gyanúi bécsi tartózkodása alatt kristályosodtak ki. Amikor ugyanis Hitler fővárosi tartózkodásának utolsó szakaszában elhatározta, hogy a katonai szolgálat alól kibújjik, a város szegénynegyedébe, pontosabban a Mendelmanstrassé-i menedékhelyre ment lakni. Itt sok kelet-európai zsidó volt, és egyáltalában nincs kizárva, hogy részben a lengyel-zsidó hangzású neve, részben fizikumá és öltözködése miatt zsidónak tartották. Jóllehet Konrad Heiden, Hitler életrajzának megírásakor zsidó származásának feltételezéséről nem tudott, mégis megjegyzi a Mendelmanstrassén eltöltött időre vonatkozóan: „A hosszú kabátot hordta, amit Neumann (egy magyar zsidó S. F.)

¹ Gertrud M. Kurth, „The Jew and Adolf Hitler” in Sandor Loránd (edit.) The Yearbook of Psychoanalysis, IV. köt. New York, 1949, 266. old.

² Számos levelezőlapot küldött neki halála kifejezéséül, és 1938-ban megengedte, hogy az idős orvos akadálytalanul elhagyja a Nagy-Britanniát. Cf. Bradley F. Smith, op. cit. 107. és 106. old.

³ August Kubizek, op. cit. 59. old.

¹ Hans Frank, In Angesicht des Galgens, München, 1953, 359. és köv. old., Franz Jetzinger op. cit. 19–30. old.

² Ennek az elméletnek a hitelességét komolyan kétségbe vonták, nevezetesen a grazi egyetem egy történésze részéről végzett s a „Der Spiegel” 1957. június 12-i számában közzétett „Hitler – Kein Ariernachweis” című közleményben. L. ugyancsak Cf. Bradley Smith op. cit. 159. old.

³ Werner Maser, Hitlers Mein Kampf, München, 1966, 97. old.

adott neki, és a fekete, merev és zsíros posztókalapot. Fénytelen haja a nyakára lógott, szakálla tüskés szőrzet volt az álla körül. Ha el lehet hinni Hanischnek, amit erről mond és hinni lehet a rajzoknak, amit Hitlerről készített, akkor „Hitlernek olyan külseje volt, amilyenel keresztények között ritkán találkozunk”. Barátai cinikusan azt mondogatták neki, hogy: „apád nem lehetett otthon, amikor te megfogantál és még a cipőid is nomád jellegűek”. „A bécsi piszkos zsidók között Hitler úgy nézett ki, mint egy piszkos bécsi zsidó.”¹

Ilyen körülmények között érthető, hogy Hitler lelkivilágában egy többé-kevésbé tudattalan azonosítás ment végbe, a gyűlölt apa és az esetleges zsidó felmenők között, és hogy az igazi apa iránt elfojtott gyűlölete könnyen a zsidó személyisége felé kanyarodhatott el. Hitler antiszemitizmusa – amint ezt egyébként láttuk – igazában a bécsi időszak alatt fejlődött ki.

Megemlíjtük, hogy Hitlernél bizonyos feljegyzések találhatók, amelyek közvetve érzékeltetik lényé bizonytalanságának problémáit. Nem feltűnő és furcsa-e, hogy az alábbi feljegyzésekre akadunk olyan valakinél, aki egy egész népnél, majd Európa összes meghódított népeinél a legkicsinyesebb genealógiai kutatásokat rendelte el, hogy a tisztátalan vér legcsekélyebb nyomát is felfedezzék?

„Ami engem illet, a leghalványabb fogalmam nincs a családok történetéről, az ilyesmi csínjáról-bínjáról. Ez számomra teljesen elzárt terület. ezelőtt azt sem tudtam, van-e rokonságom. Csak amikor kancellár lettem, fedeztem ezt fel. Ebből a szempontból minden kapcsolat nélkül álló lény vagyok. Ez számomra ugyanannyira érdektelennek, mint amennyire jelentéktelennek látszik. Az egyik pártbeli bajtárs egyszer előttem előadást akart tartani felfedezéseiről, amelyeket családfáját illetően tett. Azonnal félbeszakítottam és ezt mondtam neki: Pfeiffer, ez engem nem érdekel. Ezen a téren minden a véletlen műve. Egyes családokban megőrizték az okmányokat, másokban nem – ami semmiképpen sem gátolja azt, hogy mindenkinek ősei legyenek.”²

Ha tehát valónak fogadjuk el, hogy Hitlernek „árja” származását illetően kétségei lehettek, és e tényhez kapcsoljuk gyűlöletét apja iránt, úgy ebből két szükségszerű megállapítás következik:

– hogy Hitler gyűlöletét apja iránt nem csupán a kultúrkörnyezetében szokásos negatív szimbólum útján vetítette ki a zsidóra, ha-

nem egy azonosítási művelet következtében is, amely akár a zsidó orvos, Bloch szerepéből, akár Alois Hitler vélt származásából adódott;

– továbbá, hogy Hitler egy alapvető személyiségi problémával küzdött. Ki ő? Német vagy zsidó? *Hitler előtt ez a probléma – az ő bécsi élete alatt kifejlődött méreteiben – akkor vetődött fel, amikor minden emberi lény szemben találta magát identitása meghatározásának folyamatával, de már olyan helyzetben, amelyben a kérdés: „Német vagy zsidó?” egy általánosabbá vált rendszerben, a végletekig kiélezett formáiban jelentkezik.* A korszak antiszemita légkörében a zsidó származásnál rosszabb semmi nem lehetett. Hitler ekkor a klasszikus védekezés mechanizmusához fordul: megtagadja az esetleg magában hordott zsidó elemet, gyűlöli önmagában az esetleges zsidót. De ahelyett, hogy gyűlöletét önmaga ellen fordítaná – ez a reakció saját elpusztításához, öngyilkossághoz vezethet –, gyűlöletét a kívülágra vetíti ki. Hogy eltörölje mindazt, ami benne zsidó lehetne, megpróbálja a zsidóságot a föld színéről eltörölni. Ettől kezdve rögeszméje lesz, hogy a zsidóság elemeit mindenütt és mindenkinél felismerje, ami a megrontó elem teljes kiküszöbölésének előzetes kelléke.

Térjünk át vizsgálódásaink második szakaszára; annak a hitleri rémképek feltételezett eredetére, amely a zsidót a vér beszennyezésének, a szexuális fertőzésnek, a mikrobális – pontosan a szifilitikus veszélynek az elemeivel azonosítja. Több hipotézist kell itt figyelembe vennünk.

Mindenekelőtt felmerül annak a lehetősége, hogy a rémképek eredetét az Ödipusz-komplexusra vezessük vissza. Hitler ugyanis a zsidót egy olyan veszedelemmel azonosítja, amely kívülről hatol be az ember testébe, hogy megfertőzze, vérért megrontsa, halálát okozza. Az ilyen tudattalan értelmezés, természetesen a gyűlölt apának a szeretett anyja „ellen” elkövetett szexuális aktusához kapcsolódik. Ez minden Ödipusz-komplexusnak lényeges eleme, amely azonban a körülményeknek megfelelően rendkívüli erővel is megnyilvánulhat.

Egy másik föltevés is lehetővé tenné a zsidó és a mikroba hitleri azonosításának magyarázatát. Ebben a fantazmában kifejezésre juthat az identitási probléma, amelyet az esetleges zsidó elődök felfedezése vetett föl Hitler számára. Hitler szemében apai ágának vére beszennyezettnek tűnik, azt a szexuális megrontó, a zsidó veszedelmes méreggel megfertőzte. Így egy átfogóbb rögeszme fejlődhetett

¹ Konrad Heiden, *Der Führer. Hitler's Rise to Power*, London, 1945, 61. old.

² *Libres Propos*, I. köt. 280. old.

ki: a beszennyezett vért meg kell tisztítani, és a jövőben meg kell óvni az árja vért minden „fertőzés” veszélyétől. Az ilyen rögeszménél a szexuális megrontás és a vér beszennyezésének képzeke közvetlenül összefügg, a mikrobális megfertőzéséé pedig hasonlósága folytán ide kívánczok.

Mindkét esetben könnyen érthető, hogy a zsidót pontosan a szifilisz terjesztőjével, sőt ennek mikrobájával azonosítsa. Ugyanis a szifilitikus fertőzés az, ami a legközvetlenebbül függ össze a szexuális behatolással és szimbolikusan azzal is, hogy a tiszta vért az idegen vér beszennyezi.

E két kézenfekvő föltevéshez egy harmadik is csatlakozik, amelyet bizonyos kétkedéssel veszünk elő, de amely a Hitler ifjúságáról és már felnőtt koráról szóló számos bizonyíték alapos ismerete folytán nem zárható ki.

A tanúk legnagyobb része egyetért azt a tényt illetőleg, hogy Hitler kapcsolatai a nőkkel nem voltak normálisak, és hogy gyakran beszéltek impotenciáról.¹ Bármilyen is lehetett ezen a téren felnőtt korában a helyzet, mindazok, akik ifjúságában ismerték, hangsúlyozzák prűderiáját vagy „aszketizmusát”.² Kubizek, Heiden és más szerzők szerint Hitler tartózkodott minden érintkezéstől a nőkkel, bár a prostituáltak negyedei különlegesen vonzódtak – ha undorodott is ezektől.³ Igyekezik az ésszerűség színében feltüntetni látható félelmét a nemi aktustól. Hosszasan szónokol „az élet lángjáról”,⁴ amire vigyázni kell, és véget nem érő előadásokat tart a szifilitikus fertőzés veszélyeiről.⁵

Hitler viselkedése az adott körülmények között különféle módon magyarázható, amelyek egyébként egymást nem zárják ki. A félelem a szifiliszről a bécsi fiatalság körében a század elején általános volt, és lehetséges, hogy ez oly mértékben befolyásolta Hitlert, hogy szexuális vágyainak kielégítéséről inkább lemondott.⁶ Lehetséges az is, hogy egy testi fogyatékosága (az egyik here hiánya) –

¹ Cf. Nevezetesen Ernst Hanfstaengl, op. cit., 123. old. és köv., 137. és köv., 192. és köv. old.

² E tárgyban a részleteket illetőleg lásd: Konrad Heiden, op. cit., 63. old., August Kubizek op. cit., 281. és köv. old.; Walter Goerlitz und Herbert A. Quint, Adolf Hitler, Eine Biographie, Stuttgart, 1952. 37. old.; Wilfrid Daim, op. cit., 223–225. old.; Helmuth Heiber, Adolf Hitler, Berlin 1960. 21. old.

³ August Kubizek, op. cit. 281. és köv. old.

⁴ Ibid. 280. old.

⁵ Ibid.

⁶ Stefan Zweig, Die Welt von Gestern (op. cit.) 88. old.

ami az oroszok boncolási jegyzőkönyvének nyilvánosságra hozatala óta ismeretes¹ – bár semmilyen vonatkozásban nem zárja ki a normális szexuális kapcsolatokat, olyan erős szégyenérzetet váltott ki belőle, ami mégis gátolta ezeket. A legvalószínűbb, hogy ezek a „tudatos” elemek a tudattalan talajában gyökereztek, amelynek lényeges jellegzetességei a következőkben foglalhatók össze:

A többé-kevésbé tudattalan félelem az apától, tudattalan kasztrációs félelemben nyilvánulhatott meg – ami gyakori eset – és ez a normális szexuális élet kifejlődését gátolta. De a szégyellni való absztinenciát ésszerűen meg kell okolni, s ennek az eszköze a szifilitikus fertőzés veszélye, annál inkább, mert az adott helyzetben ez a veszély fenn is áll. Egyébként a *pszichoanalitikai tapasztalatok bizonyítják, hogy a beteges félelem a fertőzéstől – akár szifilofóbiáról, akár másféle félelmekről lenne szó – gyakran a védekezés eszköze a neurotikus vagy más okokból elfojtásra ítélt szexuális vágyak ellen.*²

A kapcsolat, amelyet Hitler a fertőzés és a zsidó között létesített, könnyen átlátható. A rettegett apából lett a kasztráló, ő tiltotta meg a normális szexuális életet. A tilalmat a szifiliszt indokolja, és alapozza meg. De az apa maga is a zsidóval lett azonosítva, a zsidó az, aki szifiliszével veszélyezteteti a nem zsidók egészségét és életét. A zsidó és a szifiliszt, vagy általában a fertőzés csakhamar egy és ugyanazt jelenti.

Bármelyik feltevést is fogadnánk el külön-külön mindegyik elegetendő lenne arra, hogy megmagyarázza a hitleri antiszemitizmus megrendíthetetlen jellegét, minden erkölcsi fék vagy egyszerű szánalom hiányát a Führer irtóhadjárataiban a zsidók ellen. A zsidó és a zsidó minden nyomának kiküszöbölése egyszerre komoly neurotikus szükségletté válik – a pszichiáterek és a pszichoanalitikusok leírásaiban szereplő „tisztulási szertartásoknak megfelelően – és ugyanakkor *erkölcsi parancs is*. Hitler számára a harc a zsidók ellen „szent kötelesség” lesz, és a Führer úgy tekinti önmagát mint a Gondviselésnek e „küldetésre” kiválasztott eszközét. „Két világ áll egymással szemben! Isten embere és a Sátán embere! A zsidó az ember megcsúfolása. A zsidó más Isten teremtménye. El kell őt távolítani a másik emberi rétegből. Az árját és a zsidót egymással szembeállítom, s ha az egyiket embernek nevezem, kötelességem, hogy a másiknak más nevet adjak. Az egyik a másiktól annyira távol

¹ Lev Bezymenski, The Death of Adolf Hitler, London, 1968, 46. és 57. old.

² George S. Sprague, „Ideas of Contamination as a Defense against Sexuality” American Journal of Psychiatry, XC VII, 1940.

van, mint az állatfajok az emberi fajtól. Ez nem azt jelenti, hogy a zsidót állatnak nevezem. Ő sokkal távolabb áll az állattól, mint mi árják. A zsidó a természettől idegen lény – a természeten kívül áll” – ezeket jelenti ki Hitler Hermann Rauschning előtt.¹

Emlékezzünk a „Mein Kampf”-ban a zsidók leleplezésének szentelt fejezet befejező soraira:

„Ha a zsidó marxista hitvallásával a világ népei fölött győzelmet arat, az emberiség halott koszorúja lesz a diadémja. Planétánk úgy kezd újra keringését az éterben, mint évek millióival ezelőtt: felületén ember nem lesz.”

„A természet örök és kíméletlenül megbosszulja, ha parancsolatait megszegik.”

„Ezért úgy gondolom, hogy a Mindenható Teremtőnk szellemében cselekszem, mert:

*Amikor a zsidó ellen védekezem, azért harcolok, hogy az Úr művét megmentssem.*²

¹ Hermann Rauschnin, op. cit. 227–228. old.

² Mein Kampf, 71–72. old. (a szövegben aláhúzva)

5. A HÍVŐK

Annak, hogy a Németországban a háború után fokozódó antiszemitizmus tömeggyilkossággá fajuljon, szükségszerű előfeltétele volt, hogy a zsidógyűlölettől megszállott politikai vezér fellépésének föltétlen követőinek – a parancsait buzgón végrehajtó „igazi hívőknek” csoportja csatlakozzék. – Ennek a csoportnak szenteljük jelen fejezetünket.

Az olyan tömegpárt kebelében, mint a náci párt, az igazi hívők – a meg nem alkuvók vagy megingathatatlanok – az összességnek csak töredékét képezték. Ezek olyan párttagokként határozhatók meg, akik Hitler minden agyremét magukéva tették és készek voltak – vagy lettek volna – arra, hogy végrehajtsák a Führer emberek millióinak – nevezetesen a zsidóknak – kiirtására vonatkozó elhatározását. Ez egy sztereotip meghatározás, amelynek kritériumait az itt megvizsgálandó csoport tagjai – néhány egyéni árnyalatától eltekintve – megközelítik.

Az igazi hívőket illetőleg három alapvető kérdés merül fel: Milyen nagy volt a csoport? Melyek voltak ennek társadalmi és lélektani jellegzetességei? Végül milyen jellegű volt a csoportnak és Hitlernek a kapcsolata? Ha az első kérdés csak egy számszerű értéklésre irányul is, a másodiknak ezzel szemben már lehetővé kell tennie, hogy megvizsgálásánál jelen tanulmányunk egyes alapvető feltevéseit ellenőrizzük. Ami a harmadikat illeti, az a végleges megoldás egyik lényegbevágó problémájához vezet, éspedig ahhoz, hogy az elkötelezett nácik csoportjában hogyan alakul ki egy olyan kollektív lelkiismeret, amelyet az emberi nem legáltalánosabban elfogadott erkölcsi értékeivel a legteljesebb ellentétben álló szempontok irányítanak.

I. A CSOPORT NAGYSÁGA

A kellő adatok hiányában csak nagyon hozzávetőleges becslés lehetséges. Ha az igazi hívők fentiekben szövegezett meghatározását elfogadjuk, kiderül, hogy az intézményesített ismertetőjelek hiányoznak ahhoz, hogy a csoport nagysága könnyen megállapítható legyen. Természetesen nem lehet szó az egész nemzetiszocialista pártról, de még ennek többségéről sem. A németek közül sokan egyszerűen opportunistikusok, hagyományos nacionalizmusuk folytán vagy „a rend kedvéért” irakoztak be a pártba anélkül, hogy Hitler Adolf feltétlen hívei lettek volna. Mások a párt „feltétlen” hívének vallották magukat anélkül, hogy lelkük mélyén magukévá tették volna a Führer legszélsőségebb rögeszméit. Így voltak a pártnak harcosai, akik nem hittek a zsidó veszedelemben,¹ sőt még a Hitler közvetlen környezetében is voltak, akik csak megjátszották a feltétlen hűséget.

Rendszeres adatgyűjtés sem áll rendelkezésünkre, hacsak nem a Henry V. Dicks angol pszichiáter kutatásai, amelyekre még visszatérünk. Michael Müller-Claudius biztosan végzett a szélsőséges zsidóellenes magatartásra vonatkozó „magánjellegű” kutatásokat, egyik esetben a „Kristallnacht” pogromját követő napon 1938-ban, egy másik esetben 1942-ben, amikor már Keletre deportálták az utolsó német zsidókat is. Az adatok szerint a kérdezett párttagoknak csak az 5 százaléka jelentette volna ki, hogy teljes mértékben helyesli az intézkedéseket.² Ezeket az adatokat azonban erős fenntartással kell fogadnunk, és pedig három okból. Először is nagyon nehéz volt a nemzetiszocialista Németországban – 1938-ban ugyanúgy, mint 1942-ben – mérvadó közvélemény-kutatást végezni, és érthető, hogy a különböző életkorok és környezet szerint készült adatok sem adhattak teljesen megbízható képet. Második ok, hogy a Müller-Claudius részéről kikérdezett személyek száma túlságosan alacsony mindkét esetben (41 és 61), és így nem ad kellő alapot a helyzetre jellemző általánosításhoz. Végül az adatok nyilvánvalóan ellentétben állnak ugyanezen szerzőnek a húszas évek német anti-

¹ Ellentétben azzal, amit Dietrich Orlow „The History of the Nazi Party 1919–1933” című, Pittsburgh-ban 1969-ben megjelent művében állít (4. old.).

² Michael Müller-Claudius, op. cit. 166–172. old.

szemitizmusára vonatkozó megfigyeléseivel.¹ Nehezen képzelhető, hogy az új rezsim mindennapi antiszemita propagandája mellett, Németországban 1928 és 1938 között a szélsőséges antiszemiták száma annyira csökkent volna.

Az egyetlen rendelkezésre álló rendszeres – bár csak részleges – adatgyűjtést Henry V. Dicks angol pszichiáter végezte, közel ezer, 1942–1944. évek alatt fogságba került német hadifogolyról. Dicks szerint a fanatikus náci aránya körülbelül 11 százalék lehetett.² Ez nem a párttagok 11 százaléka, hanem az 1000 hadifogoly 11 százaléka, akik az ebben az időszakban Németországban élő, felnőtt férfilakosság mintá-összeállítását képviselték. Tekintettel arra, hogy a német nők – a különféle számos adatból kitűnőleg – nem kevésbé kötelezték el magukat Hitlernek, mint a férfiak, és hogy hasonló, vagy magasabb százalék vehető számításba a fiatalságnál – amelynek nagy része vagy a „Hitlerjugendhez”, vagy a „Bund Deutscher Mädel”-hez („Német Leányok Szövetsége”) tartozott – a fanatikus csoport összességében 3 vagy 4 millió személyre, a Reichnak az 1944. évben 15 évesnél idősebb lakosságának megközelítőleg 10 százalékára értékelhető.³

¹ Cf. supra, 110. old.

² Henry V. Dicks, „German Personality Traits and National-Socialist Ideology” in Daniel Lerner (edit.), Propaganda in War and Crisis, New York, 1951, 112. old.

³ Rendkívül hasznos lenne ezeknek az adatoknak az összehasonlítása más nyugati országok szélsőséges antiszemitáinak ugyanebből az időből adódó százalékos arányával, de az ilyen összehasonlításához szükséges elemek hiányoznak. Az Egyesült Államok az egyetlen ország, ahol a szélsőséges antiszemiták számának megállapítása céljából kutatások folytak ugyanerre az időszakra vonatkozóan. A „szélsőséges antiszemitának” ezeknél a kutatásoknál alkalmazott kritériuma azonban nem a fanatikus náci-magatartásnak a megfelelője. Egyébként ezeknek az adatgyűjtéseknek az eredményei különbözők: 4% (Bettelheim és Janowitz), 8,8% (Fortuna c. folyóirat) és 5–10% (Gordon Allport). Lásd e tárgyban: Bruns Bettelheim and Morris Janowitz, Social Change and Prejudice (op. cit.) 111., 112., 117., 292. és köv. old.

II. A CSOPORT TÁRSADALMI ÉS LÉLEKTANI JELLEGZETESSÉGEI

1. A társadalmi jellegzetességek

A nemzetiszocialista párt társadalmi struktúráját sokat tanulmányozták. Az összes adatok megegyeznek abban, hogy az a középosztály, különösen a kispolgárság pártja. De hogyan állapítsuk meg a „meg nem alkuvók” társadalmi összetételét? Megalapozott pontos kritérium hiányában egy munkahipotézist kell felállítanunk, ami – úgy látszik – ellentmondásba nem ütközik. Az igazi hívők százalékos aránya különösen magas volt a párt veteránjainál, azoknál, akik Hitlerhez már akkor csatlakoztak, mielőtt még hatalomra került volna.¹ Megállapítható még, hogy a párt 1933-ig, de még inkább 1930-ig majdnem teljes egészében a kispolgárság elemeiből állott.

1920 januárjában, mielőtt még Hitler a pártban teret hódított, a párttagok 33 százaléka kétkezi munkás volt, de a kispolgári elem igen gyorsan megerősödik, és az 1921. év elejétől az N.S.D.A.P. aktív tagjainak csaknem az összessége a középosztályból kerül ki. Hitler, aki a „Mein Kampf”-ot Münchenben, a Feldhernhalle előtt, az 1923. évi sikertelen puccs leverésekor elesett bajtársainak ajánlja, minden esetben megemlíti a „mártír” foglalkozását. Tizenhat ember közül négy kereskedő, három banki alkalmazott, egy kalapos, egy lakatos, egy csapos, egy háztartási alkalmazott, egy műegyetemi hallgató, egy bírósági tanácsos, egy lovassági kapitány, és kettő mérnök volt. Így a nemzetiszocializmus kezdeti szakaszának e hősei között az arisztokráciának, a magasabb burzsoáziának egy képviselője sem, az ipari proletariátusnak egy képviselője sem, és egyetlen paraszt sem található. Valamennyien a kispolgársághoz és a harmadrendű alkalmazottak legbizonytalanabb részéhez tartoztak.

1922-ben a „Coburg-expedíció”, a „vörös területre” irányuló behatolás alkalmával Hitler oldalán volt leghűségesebb bajtársi köre: Max Amman, Hermann Esser, Dietrich Eckart, Christian Weber,

Ulrich Graf, Alfred Rosenberg és Kurt Lüdecke, akik valamennyien képet adnak a párt szociológiai struktúrájáról. Egy festő, egy kereskedelmi alkalmazott, egy újságíró, egy lóversenyző, egy költő, egy mészáros és egy építész, végül Lüdecke, aki „kereskedő” volt. A hitleri mozgalom ezt a képet nyújtotta.¹

A párttagok 1920. és 1921. évi névjegyzékeinek elemzése ugyanazt a társadalmi összetételt igazolja. Az 1920. évi névjegyzék 27 százalék kisiparost, 8,5 százalék szabadfoglalkozásút, 4,6 százalék alkalmazottat, 5,2 százalék katonát és katonatisztet, 16,4 százalék kereskedőt, 7,2 százalék főiskolai hallgatót, 2,9 százalék nem szakképzett munkást, 18,2 százalék meg nem határozható foglalkozású személyt mutat ki.² Gyakorlatilag ipari munkás, paraszt, a magasabb burzsoázia és az arisztokrácia képviselői nem találhatók közöttük.

A náciizmus helyi vagy regionális fejlődésével foglalkozó tanulmányok megerősítik az előző adatokat. Alsó-Szászországban a párt magvát egy orvostanhallgató, egy kereskedelmi utazó, egy ács, egy volt rendőr, egy balti tanító fia és egy leszerelt tiszt állástalan fia képezik. Ugyanezen a környéken a párt alapító tagjai egy nyomdászból, egy házmasterből, egy erdőőről, három kisiparosból és kiskereskedőből, két tanítóból és egy fogászból állottak.³

Albert Krebs, aki 1926-tól Hamburg Gauleitere volt, körzetének párttagjait úgy írja le, hogy ezek lényegileg a kispolgársághoz, nevezetesen a kisiparosok és kiskereskedők köréhez tartoztak. Sok a tagok között az alkalmazott. Szerinte a „valódi” munkások ugyanolyan ritkák, mint a közhivatalnokok és a szabadfoglalkozásúak.⁴

Unalmassá válna, ha a példákat halmoznánk és részletekbe bocsátkoznánk annak bizonyítása céljából, hogy a nemzetiszocialista párt felemelkedése 1930-tól 1933-ig azoknak a pártoknak a rovására történt, amelyek a középosztályokat képviselték. Az utóbbi pártok az 1928. és 1933. évek között tizedrészükre mentek vissza, miáltal az N.S.D.A.P. a német választók szavazatainak 2,6 százalékaról, ezeknek 43,9 százaléka szaladt fel.⁵

¹ Georg Franz-Willing, op. cit. 133. old.

² Werner Maser, op. cit. 178. old.

³ David Schönbaum, Hitler's Sozial Revolution, London, 1967, 22. old.

⁴ Albert Krebs, Tendenzen und Gestalten der N.S.D.A.P. Stuttgart, 1969, 41. old.

⁵ A részletes elemzést lásd: Seymour Lipset, Political Man, New York, 1963, 138. és köv. old. Lipset elveti az érvet, mely szerint a szavazástól hagyományosan tartózkodók és az 1930. évben először szavazók voltak azok, akik lényeges mértékben hozzájárultak a nácik felemelkedéséhez.

Az előző fejezetek folyamán foglalkoztunk annak a különleges fogékonyágnak az okaival, amely az antiszemitizmus iránt a közép-osztályoknál, főként az európai és a német kispolgárság körében mutatkozott. *A meg nem alkuvó náci csoportjának társadalmi összetétele ezeknek a kezdeti megállapításoknak felel meg.* Emlékezzünk még arra is, hogy az antiszemitizmus keletkezésénél a társadalmi tényezők hatását specifikus lélektani tényezők erősítik. Említettük a *mélyebb érzelmi válságok és az antiszemitizmus gyakori összefüggését, ugyanúgy a család autoritárius struktúrája és az antiszemita bajlamok között észlelhető kapcsolatot is.* Így mága a tény, hogy az autoritárius elveknek alávetett családi élet Németországban gyakoribb jelenség; már részben magyarázatul szolgál arra, hogy a szélsőséges antisemiták száma ebben az országban magasabb, mint más nyugati országokban. A meg nem alkuvók csoportjánál észlelhető lélektani jellegzetességek vizsgálata fogja lehetővé tenni a föltevések helyességének az ellenőrzését.

2. A meg nem alkuvó náci, az autoritárius összkép és az érzelmi válságok

Henry V. Dicks már említett kutatásai kiindulópontul szolgálhatnak számunkra. Dicks megfigyelte, hogy a német hadifoglyok között volt fanatikus náci „személyiségének struktúrája a német nemzeti jelleg normájától olyan irányban tért el, hogy ők ezt hangsúlyozottabban és erősebben képviselték”. A jellegzetességek, amelyeket Dicks leír, az autoritárius személyiségek sajátosságai,¹ ami annál inkább figyelemre méltó, mert nem úgy tűnik, hogy a brit pszichiáter Adorno csoportjának kutatásait ismerte volna.

Dicks megállapításai a háború másnapján egy másik angol pszichiáter, R. Mooney-Kyrle vizsgálataiban megerősítésre találtak, aki határozott megkülönböztetést tett az aktív nácinál gyakori személyiségi struktúra és a rendszertől távol álló németek személyiségi struktúrája között. Az aktív náci személyiségének struktúrája szerinte is közel áll az autoritárius személyiség jellegzetességeihez. Más tanulmányok az „anti-nácikkal” foglalkoztak és kimutatták, hogy személyiségük kialakulásánál világosan felismerhető volt több olyan megkülönböztethető sajátosság, melyek az autoritárius személyiség

kialakulására kedvező feltételekkel ellentétesek. Megállapították ugyanis, hogy az „anti-nácikkal” különböző körülmények lényegesen enyhítették az apai tekintély elnyomó jellegét, ami oly sok német családban a szabály volt.²

A náci elithez vagy a zsidók kiirtásának műveleteibe közvetlenül bevont egységekhez tartozó tagok életrajzainak részletesebb vizsgálata a fenti pszichiáterek megfigyeléseit igazolja. E két kategóriában a megalkuvók száma szükségképpen rendkívül magas volt. Meg kell jegyeznünk, hogy ha sok esetben a tipikusan autoritárius nevelés szembetűnő is, számos más esetben világosan felismerhető az abnormis körülmények között kialakult érzelmi élet általánosabb hatása, *ami igazolja az antiszemitizmus lélektani tényezőire vonatkozó tételeinket* (korán árvaságra jutottak, törvénytelen gyermekek, gyermekek, akik utólag meg nem állapítható okokból képtelenek szüleikkel normális érzelmi kapcsolatokat létesíteni). Az érzelmi élet kiegyensúlyozatlanságának ezen általános tényezői természetesen nincsenek kapcsolatban a német családok különleges struktúrájával.

Néhány szemléltető példát mutatunk be ezekből az érzelmi nehézségekből – és főleg az „autoritárius” jellegű eseteket fogjuk megemlíteni:

„Sem az iskolás, sem a főiskolás Heinrichnek (Himmler) nem jutott soha eszébe, hogy szülei tekintélyét kétségbe vonja, vagy kérdessé tegye azt a társadalmi rendet, amelyben élt” – írja Heinz Höhne a leendő SS Reichsführerről, majd így folytatja:

„Édesapja fáradhatatlanul oltotta bele az ősök és a polgári hagyományok feltétlen tiszteletét és romantikus történelemszemléletének alapjait.”³ G. M. Gilbert jegyzi meg Rudolf Hess édesapjára vonatkozóan: „Édesapja teljesen tisztában volt a merev német tekintélyi rendszer követelményeivel és ragaszkodott ahhoz, hogy gyermekeit a német fegyelem előírásainak megfelelően neveljék.”⁴ Röhm édesapját úgy említi, mint: „kemény, szigorú, takarékos embert”.⁵ Alfred Rosenberggel, aki korán árvaságra jutott,⁶ az általánosabb érzelmi zavarok néhány példájához érkezünk. Goebbels nyomorék volt, if-

¹ David M. Levy, „Anti-Nazis, Criteria of Differentiation”, Psychiatry, XI. 1948, 125. és köv. old.

² Heinz Höhne, Der Orden unter den Totenkopf. Die Geschichte der SS. Gutersloh, 1967, 35. old.

³ G. M. Gilbert, The Psychology of Dictatorship, New York, 1950, 120. old.

⁴ Idézi Joachim Fest, Les Maîtres du Troisième Reich, Paris, 1966, 192. old.

⁵ Werner Maser, op. cit., 126. old.

¹ Henry W. Dicks, op. cit., 104. old.

júkori naplójában ezeket írja: „A lábam sok gondot okoz. Folyton erre gondolok és ez minden örömet megrontja, ha emberek között vagyok.”¹ Rudolf Hessnél kifejezett elmebetegség lépett fel. Dietrich Eckart a pszichiátriai klinikán volt és morfinista maradt élete végéig.² Julius Streicher erőszakos nemi közöszlész miatt volt vád alatt³ és Rudolf Ley megrögzött alkoholista volt. Heydrich egész gyermekkorától képtelen volt normális érzelmi kontaktust létesíteni családjá többi tagjaival. „Reinhardt Heydrich kezdetől fogva zárkózott gyermek volt, magányos, aki nehezen talált kontaktust” – írja róla legmegbízhatóbb életrajzírója.⁴

Rudolf Höss, az auschwitz-i parancsnok, kivégzését megelőzőleg írt önéletrajzában hosszasan magyarázkodik apja tekintélytartó magatartásáról: „Apám engem szigorú, katonás szellemben nevelt... szüleim arra tanítottak, hogy minden felnőttet tiszteljek, és engedelmeskedjek nekik... belém vészték, hogy a szüleim, a tanítók, a papok, voltaképpen minden felnőtt kívánságainak és parancsainak azonnal engedelmeskednem kell. Amit parancsoltak, az mindig helyes volt. Apám különös figyelmet fordított arra, hogy minden utasításának, minden kívánságának a legpontosabban engedelmeskedjem.” Höss még hozzáfűzi: „A legcsekélyebb gyöngédség megnyilatkozására sem tudok visszaemlékezni.”⁵ Hössnek gyermekkorában érzelmi kapcsolata csak egy pónilóval volt.⁶ Adolf Eichmannnal illetőleg a kísérletek, melyeknek fogságában alávetették, súlyosan neurotikus személyiséget mutattak ki.⁷

Az 1946–1948. évek nagy pereit után a háborús bűnösök százai ellen lefolytatott perek kiadatlan iratai különben sok adatot tartalmaznak a bennünket itt érdeklő családi háttérre vonatkozólag. A következőkben bemutatunk néhány nyilatkozatot, amelyeket maguk a vádlottak tettek a családi légkörről és a nevelésről, melyben részesültek:

Heinrich Hamman, a biztonsági rendőrség parancsnoka Lengyelországban, akit legalább 77 zsidó meggyilkolásában mondtak ki

¹ Idézi Joachim Fest, *Les Maîtres du Troisième Reich*, 113. old.

² *Ibid.*, 124. old.

³ *Ibid.*, 160. old.

⁴ S. Aronson, *Heydrich und die Anfänge des SD und der Gestapo*, Berlin, 1966, (dissert.) 33. old.

⁵ Rudolf Höss, *Commandant of Auschwitz*, London, 1959, 31–32. old.

⁶ *Ibid.*

⁷ Lásd a Dr. Kulcsár részéről végrehajtott kísérletek lényegesnek tekinthető eredményeiről, *Der Spiegel*, 1966. évi 47-es számát („Ich habe immer Angst gehabt.”).

bűnösnek, kijelenti: „Atyai nevelésem nagyon szigorú volt, apám a legkisebb hibáért maga fenyítette meg gyermekeit, nagyon keményen.”¹ Johann Bornholt SS Oberscharführer 10 zsidó meggyilkolásában társtettes, elmondja, hogy „édesapja kegyetlen volt gyermekeihez”.² Jakob Oswald SS Obersturmführer – azzal vádolták, hogy Minszkben 170 zsidót meggyilkolt – törvénytelen gyermek, akit gyerekkorától intézetben neveltek.³ Franz Stark SS Hauptsturmführer – akit azzal vádoltak, hogy Minszkben 4652 zsidót meggyilkolt – szintén törvénytelen gyerek; anyja oly brutálisan bánt vele, hogy fején egyszer súlyosan megsebezte, s ötéves korában gyámat kellett részére kirendelni.⁴ Wilhelm Filbert, a 9. számú Einsatzkommando parancsnoka a Szovjetunióban, hivatásos katona fia volt, aki – szerinte – „korrektül” a laktanyában (sic) nevelte.⁵ Ebben a csoportban sok az árva: Friedrich Hildebrand, Paul Meller, Hans Graalfs, Paul Degenhart, Josef Lindert, Alois Hepele, Wilhelm Heukelbach, Otto Locke, Kurt Migge, Edmund Schröder, Josef Tannenbaum és mások.⁶

Ezeknél a megállapításoknál természetesen árnyalatnyi megkülönböztetéseket is kell tenni. Így lehetséges, hogy az említett bűnösök nem tették magukévá Hitlernek a zsidókra vonatkozó agyreméit, és hogy a gyermekkoruk különleges körülményeivel járó érzelmi rendellenességek következtében lettek belőlük oly bűnözők, akik – különösebb antiszemita motívumok nélkül is – alkalmasak voltak a rájuk bízott hóhérmunkára. Egyébként a megfelelő adatok hiánya kizárja a zsidóellenes akciókban részes összes bűnözők együttes tanulmányozását. Bizonyos számú kivételt is meg kell említeni. – Megállapítható ugyan, hogy Hermann Göringet hároméves koráig szüleitől távol nevelték,⁷ – ezzel szemben – Joachim von Ribbentrop – úgy látszik – harmonikus kapcsolatban élt családjával.⁸ Igaz, hogy Ribbentrop antiszemitizmusa a náci párthoz történt késői csatlakozáskor fölvevett opportunista magatartásnak látszik.

¹ Archives Yad Vashem, Jerusalem (a továbbiakban YV) 04/20–56–1. sz. dosszié.

² YV, 04/20–56–1. sz. dosszié.

³ YV, 04/20–38–4. sz. dosszié.

⁴ YV, 04/20–38–4. sz. dosszié.

⁵ YV, 04/20–19–11. sz. dosszié.

⁶ Yad Vashem dossziék.

⁷ Douglas M. Kelly, *22 Männer um Hitler*, Olten/Bern, 1947, 67. old.

⁸ Douglas M. Kelly, *ibid.* 109. old.

A meg nem alkuvók csoportjának társadalmi és lélektani jellegzetességei tehát egészükben tanulmányunk hipotézisét igazolják. Az összefüggés világos a szélsőséges antiszemitizmus és a kor legveszélyeztetettebb társadalmi osztálya – a kispolgárok – köréi között. Nem kevésbé világos a szélsőséges antiszemitizmus és az érzelmi rendellenességek összefüggése általánosságban és különösen az autoritárius összképnél.

Ezek után térjünk rá a jelen fejezet központi problémájára, a meg nem alkuvó náci és Adolf Hitler kapcsolatának jellegére.

III. A HÍVÓK ÉS VEZÉRÜK

Egy igen tetszetős elmélet Hitler és feltétlen követői viszonyát a „vérben fogant kötelék” fogalmával próbálja magyarázni. Szerinte a közösen elkövetett bűnök már maguk meggátolnák, hogy a tagok a csoportot otthagyják és őket mindenáron szolidaritásra köteleznék a közös győzelemig. Emlékezzünk, milyen módon toborozták híveiket Dzsingisz kán és Hitler. Hétpróbás hűségüket – akárcsak a mau-mau embereinél – az a tény biztosította, hogy felavatásuk oly gyűlöletes bűnökkel járt együtt, amelyek elkövetésével „fölégették maguk mögött a hidakat”, kirekesztették magukat a társadalomból, ahová csak teljes győzelmük tudatában térhettek vissza” – írja Georges Devereux.¹ Ezt a megállapítást is csak az SS tagjainak néhány különálló – perük során tett – vallomása, vagy egyes, történelmi keretükből kiragadott esetek igazolják.²

Majdnem minden okmány és nyilatkozat, tanúvallomás ezzel szemben arra mutat, hogy az elkötelezett náci a leggyilkosabb cselekedeteket sem tekintették bűnnek, hanem feladatnak, elvértve kínos, de elkerülhetetlen kötelességnek, amelynek teljesítése végeredményben csak büszkeség forrása lehetett. „Önök közül a legtöbben tudják, mit jelent – jelentette ki Himmler 1943-ban a Posenben összegyűlt gauleitereknek, a zsidók lemészárlásáról beszélve –, ha száz hullá hever előttük, vagy ötszáz, vagy ezer hullá. Azáltal, hogy mindezt véghez vittük és – az emberi gyöngeségnek betudható csekély kivétellel – korrektek maradtunk, lettünk naggyá. Ez történelmünk dicsőségteljes lapja, amelyet soha nem írtak meg és amelyet soha nem is kell megírni.”³ Az elkövetett bűnökkel megokolt, teljes hűség a vezér iránt, könnyen megérhető ésszerűséget rejt magában.

¹ Georges Devereux, „La psychoanalyse appliquée à l'histoire de Sparte”, Annales A.S.C. 1966, 29. old. Hannah Arendt hasonló megállapítást tesz, The Origin of Totalitarianism c. művében, 372. old.

² Cf. Leo Alexander „Sociopsychologie Structure of the SS”, Archives of Neurology and Psychiatry, 1948, III. 622: és köv. old. A háború idejéből származó egyetlen dokumentum, amely nagy általánosságban ezt az elméletet támasztja alá, az Goebbels naplójának egy része, amelyben 1943. március 2-án feljegyzi: „a zsidók kérdésben oly mértékben el vagyunk kötelezve, hogy lehetetlen már visszakoznunk. És ez annál jobb. Egy olyan mozgalom és egy olyan nép, amely maga mögött elvágta a hidakat, sokkal nagyobb energiával harcol, mint azok, akiknek még van visszavonulási lehetőségük.” Dr. Goebbels naplója (op. cit. Cf. 246. old.)

³ Document de Nuremberg, PS-1919.

Viszont sokkal bonyolultabb lélektani problémát jelent az értékeknek az a teljes felfordítása, amit Hitler megingathatatlan követői véghez vittek.

Az sem felel meg jobban a náciizmus adottságainak, ha az elit ragaszkodását a vezérhez tisztán célszerűségi okokkal magyarázzuk, minden mélyebb ideológiai közösség említése nélkül.¹ Látni fogjuk, hogy a megingathatatlan náci szemében a mozgalom ideológiája mennyire a valóság volt maga.

Milyen lehetett tehát Adolf Hitler és a náci párt legaktívabb elemeinek a kapcsolata?

1. Adolf Hitler befolyása

A náci párt, sőt maga a megingathatatlan csoportja – bizonyos szempontból – a legkülönbözőbb totalitárius típusú politikai alakulatokhoz hasonlít. A hatalom központja körül felismerhetők a frakciók küzdelmei, a vezér és környezetének változó viszonyai – az egyes csoportok hatalmi helyzetének megfelelően. Számos tanulmány foglalkozott a párt kebelében föllépett ellentétekkel, az egymással versengő személyek vagy csoportok között dúló heves harcokkal,² de egy tényről illetőleg a szerzők legnagyobb része egyetért: Hitlernek magának az egész csoport tagjai fölött kétségbevonhatatlan hatalma volt, amely – a szó szoros értelmében – egyfajta varázslatos tekintélyből származott. Amiről itt szó van, az egy vallásos-erotikus jellegű befolyás és számos megfigyelő – ezt észlelve – úgy gondolta, hogy a náci mozgalom az elmúlt évszázadok millenarista³ vallási mozgalmaihoz hasonlítható.⁴

Azok a történelmi és társadalmi körülmények, amelyek az ilyenféle mozgalmak felvirágzásának a múltban kedveztek, lényegében azonosak voltak azokkal, amelyek a nemzetiszocializmus fellépését

¹ Ez a megállapítás Hannah Arendt művének harmadik részében található. *The Origins of Totalitarianism* (op. cit.) Cf. 385. old.

² Az e tárgyban megjelent legújabb művek közül lásd: Edward N. Peterson, *The Limits of Hitler's Power* (id. mű), s. főleg: Joseph Nyomarkay, *Charisma and Factionalism in the Nazi Party*, Minneapolis, 1967.

³ A messianizmushoz hasonló vallásos áramlat, amely az ősi – a világ teremtésekor volt – társadalmi állapotok visszatérését várta. (A ford.)

⁴ Lásd: Hermann Rauschning, *Hitler m'a dit*, Paris, 1939, 282. old. Reck-Malleczewen, *La Haine et la Honte*, Journal d'un aristocrate allemand, 1936–1944, Paris, 1968, 23. old. főleg: Normann Cohn, *Les Fanatiques de l'Apocalypse* (id. mű).

előidézték. Így a mélyreható társadalmi átalakulások, a hagyományos értékek elpusztulása, a lakosság egész rétegeit érintő társadalmi és gazdasági deklaszálódás veszélye, a csoport identitásának elvesztése stb. Ezek azok a körülmények, amelyekben a mozgalmak mindegyikének a „prófétái” megjelennek.

„Ezek a proféták – írja Normann Cohn – nem elégedtek meg az-
zal, hogy egy forradalmi ideológiát állítsanak fel, vezérként léptek fel, akit Isten a Sorsdöntő Napokra kiválasztott. Egy közös vonása valamennyinek volt: mindegyikük azt képzelte, övé az egyedülvaló küldetés, hogy a történelmet előre meghatározott beteljesedéséhez elvezesse. Az ily. nagyra törő elképzelések a körülöttük kialakult csoportokra mélyreható befolyást gyakoroltak. Ugyanis a proféták tanítványaiknak nemcsak sorsuk feljavulását és azt kínálták fel, hogy nyomasztó szorongásaiktól megszabadulnak, hanem egy isteni, nagy fontosságú és csodálatos küldetés teljesítésének perspektíváit is. Ez az álom hamarosan elbűvölte őket. Ekkor alakult ki egy különleges, kérlelhetetlen, állandó forrongásban élő, apokaliptikus rémképektől megszállott, saját csálhatatlanságának tudatától áthatott csoport, amely magasan az emberiség fölött érezte magát, és minden törekvést elnyomott, amely nem tartozott vállalt küldetéséhez. Így néhányszor előfordult – bár nem mindig történt így –, hogy ennek a csoportnak sikerült törvényeit a félrevezetett, nyugtalan és megfélemlített lények tömegére ráerőszakolnia.”¹ Ilyenfajta profétaként jelenik meg Adolf Hitler, és a befolyás, amit híveire gyakorolni fog, vallásos és egyszersmind erotikus jellegű.

Adolf Hitler abban a meggyőződésben fordul a német tömegekhez, hogy ő a Gondviselés eszköze, proféta és messiás, akit a Mindenható egy megváltói küldetéssel ruházott fel:

„A Gondviselés engem jelölt ki arra, hogy én az emberiség felszabadítója legyek” – nyilatkoztatja ki, és így folytatja: „Felszabadítom az embert egy elv béklyói alól, amit céljának tekintett volna, megszabadítom őt egy megalázó agyrémről, amit lelkiismeretnek vagy erkölcsnek neveznek, és az egyéni szabadság követelményeitől, amit nagyon kevés ember képes elviselni.”²

Úgy látszik, hogy Hitler politikai pályájának kezdetétől a Gondviselés kiválasztottjának tekintette magát. „Kitűnik ez az 1924. év-

¹ Normann Cohn, op. cit. 305. old.

² Hermann Rauschning, op. cit. 253–254. old.

ben lefolytatott perében elmondott beszédéből, és abból is, hogy amikor a börtönből kiszabadult, a hozzá legközelebb álló híveinek is feltűnt, hogy mennyire tartózkodó volt, s hogy korlátot emelt önmaga és párthívei közé” – írja Allan Bullock.¹ Nem bizonyítja-e a „Mein Kampf” első mondata is ezt a magatartást? „A sors szerencsés alakulása folytán éppen Braunau-am-Inn-ben születtem, pontosan a két német állam határán lévő városkában, amelyeknek egyesítése fontos – minden eszközzel megvalósítandó életcélunknak tűnt.”² Saját kiválasztottságának hangsúlyozása ettől kezdve a Führer beszédeinek állandó témája lett.

Bécsben 1938. április 9-én Hitler kijelenti: „Hiszem, Isten akaratát volt, hogy innen küldjön egy ifjút a Reichba, őt nagygyá, a nemzet vezérévé tegye s neki megengedje, hogy hazáját a Reich kebelébe visszavezethesse. Van egy felsőbb Akarat, és mi csak ennek az eszközei vagyunk. Március 9-én, amikor Schuschnigg úr a szavát megszegte, éreztem, hogy a Gondviselés hívott.”³ „Legmélyebb érzéseimét csak a hála alázatos aktusával fejezhetem ki a Gondviselés iránt, aki engem elhívott, és nekem, a Nagy Háború ismeretlen katonájának engedte meg, hogy népem Vezére legyek.” (1939. április 28.)⁴

„Magamat úgy tekintetem, mint a Gondviselés elhivatottját arra, hogy csak saját népemet szolgáljam és szörnyű nyomorából megmentsem” (1939. április 28.).⁵ „Az alvajáró biztonságával haladok előre ezen az úton, amelyet számomra a Gondviselés kijelölt” (1936. március 14.).⁶

Az érzés, hogy ő a Gondviselésnek egy isteni mű teljesítésére kiválasztott egyetlen eszköze, Hitlert időnként annyira elragadja, hogy beszédeiben – kifejezésmódjában – magát Krisztussal azonosítja.

1936 szeptemberében a párttagokhoz intézett rövid szövegében felkiált:

„Nem érezzük-e újra át ebben az órában a csodát, amely bennünket egyesített? Egy napon egy ember hangját hallottátok, amely

mélyen a szívetekbe hatolt, felébresztett benneteket, és ti követtétek a hangot. Évről évre követtétek, anélkül, hogy láttátok volna, ki az, aki hozzátok szólt. Csak a hangot hallottátok és azt követtétek. Most, hogy itt találkozunk, találkozásunk nagyszerűsége valamennyiünket eltölt. Mindegyiktek nem láthat engem, ahogyan én sem láthatok mindenkit közületek. De érezlek benneteket és ti éreztek engem.”¹ Nem Krisztus szavainak a ritmusa ez, amikor az Utolsó Vacsorán az apostolokhoz szól?

Hitler, azáltal, hogy önmagát a Gondviselés kiválasztottjával, a prófétával, sőt magával Krisztussal azonosítja, maga körül egy állandóan izzó atmoszférát teremt, emellett beszédeit parabolákkal, a Mindenhatóhoz intézett imádságokkal és dicsőítményekkel ékesíti.

„Erősödjétek meg önmagatokban és szilárdan vessétek meg lábaitokat ebben az ingadozó világban. Csak így fordulhattok Istenhez, és kérhetitek, hogy támogassa és kísérje áldásával bátorságotokat” (1936. március 16.).² „Azt, aki ebben a világban nem hagyja el magát, azt a Mindenható sem hagyja el. A Mindenható megsegíti azt, aki magán is segít – annak megmutatja az utat” (1936. március 20.).³ „Hiszek a Gondviselésben és hiszem, hogy a Gondviselés igazságos. Ezért hiszem, hogy a Gondviselés mindig az erőseket, a munkálkodókat, a becsületeseket jutalmazza.” (1936. szeptember 2.).⁴ „Világosan látom, mire képes az ember, mik a korlátai, de meg vagyok győződve arról, hogy az embereknek, akiket Isten teremtet, a Mindenható akaratával összhangban kell élniük. Bármilyen gyenge is végső fokon az egyén a Gondviselés mindenhatóságához és akaratához képest, abban a pillanatban, amikor a Gondviselés akaratának megfelelően cselekszik, fölmérhetetlenül erőssé válik...” (1937. június).⁵ A hívők az általánosított vallásosságnak ezt a légkörét befogadják és terjesztik is. Hallgassuk meg, hogy beszél Goebbels a Young-féle tévről: „Young szerencsétlenségünket és gyalázatunkat betetézi. Kálváriánk végénél vagyunk. A német nép Golgotájának minden szakaszát már végigjárta. A hóhér azon a ponton van, hogy keresztre feszítse.”⁶

¹ Allan Bullock, Hitler, A Study in Tyranny, New York, 1953, 352. old.

² Adolf Hitler, Mein Kampf, 17. old.

³ Max Domarus, Adolf Hitler, Reden und Proklamationen 1932–1945, München, 1965, 849. old.

⁴ Ibid. 1148. old.

⁵ Ibid. 606. old.

⁶ Ibid. 606. old.

¹ Baynes, I. 206. old.

² Ibid. I. 408. old.

³ Baynes, I. 408. old.

⁴ Ibid. 404. old.

⁵ Ibid. 410. old.

⁶ Ernest K. Bramstedt, Goebbels and National-Socialist Propaganda, London, 1965, 40. old.

Hitler, az általános vallásosság légkörén is túlmenően, közvetlen kapcsolatot épít ki a nemzetiszocialista mű és az isteni akarat között. A nemzetiszocialista mű az Úr akaratának megfelel, és azt az Úr meg is áldja:

„Látjuk, amint népünk körében valósággá válik a bibliai íge, amely szerint Isten szereti a meleget vagy a hideget, de a langyosakat kiköpi... A Mindenható, kegyelmében megteremti népünk boldogulásának alapjait, és amikor megengedi, hogy a langyosakat megsemmisítsük, a győzelmet nekünk akarja juttatni” (1932. január 1.).¹ „A Mindenható, aki megengedte, hogy tizenhárom év alatt hét emberünkől tizenhárommillióra gyarapodjunk, meg fogja engedni, hogy ez a tizenhárommillió egy napon az egész német néppé fejlődjön föl” (1932. július).² „Párttagok, ajándékozatok meg bizalmatokkal! Akkor a Mindenható ugyanígy áldását fogja adni a Birodalom újjáépítésére, a bécsület, a szabadság és a béke alapjain” (1933. január 30.).³

„Ebben az órában csak arra kérem az Urat: áldja meg a jövőben – amint ezt a múltban tette – vállalkozásainkat, mozgalmunkat, ítélőképességünket, elhatározásunkat, óvjon meg bennünket minden hamis gőgtől ugyanúgy, mint minden szégyenletes szolgálalkúságtól, engedje meg, hogy megtaláljuk azt az egyenes utat, amelyet Gondviselése a német nép számára fenntartott” (1938. február 20.).⁴ „Maradjatok olyan erősek hitetekben, amilyenek a múltban voltatok” (1937. október 15.).⁵ „Ha nem az Úr építi a házat, a munka hiábavaló. Bizonyítéka ennek az 1918. évben lerakott alapokon épülő ház, amelyet azóta is építenek. Nem volt Isten áldása az építőkön, és nagyon rosszul tervezték meg a házukat” (1933. március).⁶

A német nemzetiszocialista mű és az isteni akarat kapcsolatának hangoztatása paroxizmusát éri el, amikor Hitler az új nemzetiszocialista Reichről szólva az egyes keresztény imádságoknak – nevezetesen a „Miatyánknak” – a kifejezéseit használja. 1933. február 10-én fölidézi a „Nagyság és a Bécsület, a Hatalom és a Dicsőség s az Igazság Német Birodalmát, Ámen.”⁷ Mint tudjuk, az evangélikus

egyházi „Miatyánk” utolsó mondatának szövege a következő: „Mert Tiéd az ország, a hatalom, és a dicsőség, Ámen”.¹ 1933. február 24-én Hitler világgá kiáltja: „A szükségből, a nyomorból, a szenvedésből és a kétségbeesésből született újjá a német Reich, amelyre büszkék lehetünk, amely megadta nekünk a szabadságot, a mindennapi kenyeret és a békét a földön.”² Megfigyelhető a „Miatyánk” és a Jézus betlehemi születését üdvözlő kifejezések keveréke.³

Hitler befolyásának ereje a hívők nyilatkozataiból mérhető le. Ezek kifejezőmódjukban a misztikus ömlengésekhez közelednek. Goebbels az 1921-ben megírt, de csak 1929-ben megjelent „Michael” című önéletrajzi regényében írja le, hogyan reagált a próféta jelenlétére. Ezt a részt az eredeti szöveghe, nyilván az 1929. évben történt közzététel előtt fűzték hozzá.

„Beszédének hullámai hirtelen túlradnak. Mintha fény sugározná fölötte... a hallgatóság mámoros. A szürke arcokon a reménység ragyog. Egyesek öklüket szorítják össze. Mások izzadó homlokukat törlik. Egy öreg katonatiszt úgy sír, mint egy gyerek. Melegem van és didergek. Nem tudom, mi történik velem. Azt hiszem, ágyúdörgést hallok. Ez valami csoda! Ez már nem is szónok! Ez egy próféta!... És mint az utolsó ítélet, dübörög az egyik szó a másik után, az egyik mondat a másik után. Egy pillanatig rám néz. A kék szemek reám sütnek, mint a láng. Ez parancs! Úgy érzem, újjászülettem. Az a benyomásom, hogy elkábítottak. csak annyira emlékszem, hogy keze megszorította az enyémet. Egy életre szóló fogadalom ez. És szemeim két hatalmas kék csillaggal találkoznak...”⁴ Nagyon hasonlít a „Michael”-ban leírt lelkes érzelmekhez az, amit Goebbels,

¹ Domarus, op. cit. 215. old.

² Ibid. 215. old.

³ Albert Krebs szerint Hitlernél a vallási szimbólumok használata annál inkább szándékos volt, mert a pártot a katolikus egyház mintájára akarta felépíteni. Cf. Albert Krebs, op. cit. 138–139. old. Rámutattak a pápai tekintély és a Führerprinzip, az egyház és a párt hierarchiái, a Jézus Társaság és az SS abszolút-engedelmisségi fogadalmainak, a vallási rendek és az SS-ek rendjének, a párt szertartásai és a körmenetek vagy az egyház más szertartásainak (látjuk majd, hogy Brasillach az Eucharistiáról fog beszélni) hasonlóságaira. Hans-Jochen Gamm, Der Braune Kult, Hamburg, 1962, 159. old. XI. Pius pápa egyébként „Mit brennender Sorge” című enciklikájában tiltakozott az ellen, hogy a náciak a keresztény vallás szókincséből vett kifejezéseket használjanak. Cf. Acta Apostolica Sedis, An XXIX. sorozat, II. IV. köt. 145. és köv. old.

⁴ Idézik Roger Manwell és Heinrich Fraenkel, Dr. Goebbels, His Life and Death, New York, 1960, 24. old.

¹ Domarus, Adolf Hitler, Reden und Proklamationen, I. 61. old.

² Ibid. 117. old.

³ Ibid. 188. old.

⁴ Baynes, I. 410. old.

⁵ Ibid. 407. old.

⁶ Ibid. 408. old.

⁷ Domarus, op. cit. 208. old.

az 1925-ben Hitlerrel történt találkozása után intim naplójában feljegyezi: „Hitler van itt. Óriási az örööm. Mint régi barátot üdvözölt: Mennyire szeretem! Milyen nagy valaki! Szeretném, ha Hitler a barátom lenne. Arképe az asztalomon van. Nem tudnám elviselni, ha ebben az emberben kételkednem kellene.”¹ Nagy továbbá: „Szeretlek, Adolf Hitler, mert nagy vagy és ugyanakkor egyszerű. Ez az, amit zeninek neveznek.”² „Es ezek a nagy kék szemek, akár csak a csillagok.”³

„Gyakran hallottuk szavad zengését” – írja a hitleri ifjúság vezére Baldur von Schirach, s így folytatja: „és összekulcsoltuk kezeinket. Vezérem, te magad vagy az út és a cél!”⁴

Ami a munka frontjának vezérét, Reichsleiter Robert Ley-t illeti; ő az 1937. február 20-án tartott beszédében kijelenti: „Ezen a földön csak Adolf Hitlerben hiszünk. Hisszük, hogy a nemzetiszocializmus az egyedüli hitvallás, amely népünket megmentheti. Hisszük, hogy egy Isten van az égben, aki bennünket teremtett, bennünket vezet, bennünket irányít és bennünket megáld. És hisszük, hogy ez az Isten Adolf Hitler nekünk azért küldte, hogy Németország létét örökre megalapozza...”⁵

Rudolf Hess Grazban, 1939. augusztus 25-én a következőket mondja: „Hisszük, hogy Isten azért küldte nekünk a Führert, hogy bennünket a legsúlyosabb végveszélytől megmentsen. Ha a Führert támogatjuk, úgy annak az akaratát hajtjuk végre, aki a Führert nekünk küldte.”⁶ Rudolf Hess a „párt Hagenjének”⁷ a szerepében tetszelgett, és amikor majd a Nürnbergi Bíróság előtt sikerült neki emlékeztetkieséséből kikerülnie, elbeszéli: „Megadatott nekem, hogy életem számos esztendején át olyan valakinek a vezetése alatt tevékenykedhettem, aki népem ezeréves történelmének szülöttei között a legnagyobb.”⁸

Ugyancsak Nürnbergben, 1945-ben mondja el Ribbentrop Gilbert, amerikai pszichiáternek a következőket: „A Führer személyi-

sége abszolút értelemben vonzó volt. Még halála után hat hónappal sem tudom magamat teljesen kivonni hatása alól. Mindenkit elbűvölt.”¹ Még mindig Nürnbergben jegyzi föl naplójában G. M. Gilbert, a náciizmus felemelkedéséről szóló dokumentumfilm vetítése után: „Ribbentropot a Führer hangja és arca teljesen felkavarta. Sírt, mint egy gyerek, mintha elhalt apja támadt volna föl.” „Nem érzi ön személyiségének félelmetes erejét? Nem látja, mennyire felémelően hatott az emberekre? Nem tudom, ön is át tudja-e ezt érezni, de mi érezzük ezt. Ez megrázó!”² Ugyanezen az estén Ribbentrop még könnyezve kérdezi tőlem, hogy nem éreztem-e a félelmetes erőt, amely Hitler személyiségéből, még a vásznonról is kiárad. Bevallottam, hogy nem. Ribbentrop úgy beszélt, mint akit a Führer arca újra hipnotizált: „Mindazok ellenére is, amit most tudok, ha Hitler ebbe a cellába bejönne és nekem azt mondaná, hogy tegyem azt – vagy azt – megtenném. Nem megdöbbenő ez? Ön nem érzi az ő személyiségének mágneses erejét?”³

A Gilberttel folytatott ugyanezen beszélgetések során Hans Frank még határozottabban megállapítható homoszexuális erotikával telített szavakkal fejezi ki magát. Amikor Gilbert azt mondja neki, hogy a német nép kész volt arra, hogy engedelmeskedjen, Frank így válaszol: „Ez már igaz, de ez nemcsak engedelmesség volt; teljesen odaadta magát, akárcsak egy nő... Ez volt a Hitler titka. Fölgyenesedett, öklével csapkodott és elkiáltotta magát: »Én férfi vagyok!« és erejét, eltökéltségét hirdette, s a közönség lelkesedéssel vetette magát alá. Nem lehet állítani, hogy Hitler erőszakolta a német népet, de meghódította! Ujjongó örültséggel követték, amihez hasonlót ön soha nem látott! Kár, hogy önnek, doktor úr, közvetlen tapasztalatai ezekről a lázas napokról nem lehettek. Úgy jobban megértené, mi történt velünk, örület volt ez – mámor.”⁴ Gilbert megjegyzi: „A Fránkkal folytatott eddigi beszélgetéseim közül, ez árult el a legtöbbet. Önkéntelenül mutatja meg a lappangó homoszexualitást, amely őt, féktelen ambícióinál és gátlástalanságánál is jobban kényszerítette arra, hogy szenvedélyesen és lelkesedéssel azonosítsa magát a Führerrel, és elborított előtte minden józansá-

¹ Helmut Heiber (Hrsg.) Das Tagebuch von Joseph Goebbels, 1925–1926, Stuttgart, 1953, 43. old.

² Ibid. 64. old.

³ Ibid. 40. old.

⁴ Idézi Hans Jochen Gamm, Der braune Kult, (op. cit.) 24. old.

⁵ H. J. Gamm, ibid. 39. old.

⁶ Ibid. 40. old.

⁷ Albert Krebs, Tendenzen und Gestalten der N.S.D.A.P., 170. old. Hagen a holtig tartó hűség szimbóluma a germán Niebelung mondában.

⁸ IMT. XXIII. köt. 425. old.

¹ G. M. Gilbert, Nuremberg Diary, New York, 1961, 61. old.

² Ibid. 65. old.

³ G. M. Gilbert, ibid.

⁴ Ibid. 137. old.

got, s elhomályosította az emberi jogok minden törvényes vagy erkölcsi fogalmát...”¹

Sokszor feljegyezték Himmler patológikus ragaszkodását urához. Amikor Kersten, a Reichsführer masszörje, egy kezelés alkalmával egy telefonértesítést vett át, Himmler a lelkesedéstől ragyogó szemekkel kiáltott fel: „Ön a Führer hangját hallotta! Micsoda szerencséje van!”² Schellenberg szerint Himmler minden beszélgetésük után leírta Hitler beszédformáit és kifejezéseit, s Kersten állítja, hogy Himmler úgy tekintette Hitler rendelkezéseit, mint egy természetfölötti és isteni hatalom megnyilvánulásait, s szerinte a jövő nemzedékei Hitlert úgy fogják tisztelni, ahogyan a keresztények Krisztust tisztelik.³

Kaltenbrunnerről ugyanezeket a reakciókat jegyzi föl: „Hitler személye csaknem hipnotikus hatással volt rá. Ószintén tisztelte és korlátlanul hitt abban, amit a Führer ihletett látomásának tekintett”, írja Wilhelm Hoettl.⁴ Ami Kurt Lüdeckét illeti, Hitlerrel történt első találkozásáról a következőt írja: „Megtaláltam önmagam, vezéremet, céloimat... a lelkemet adom neki oda.”⁵

Egyik egyszerű SS-tag így emlékszik meg első találkozásáról a vezérrel: „Először hallottam a hangját. Szavai egyenesen szívembe hatoltak. Azóta életemet és minden erőmet a vezérnek szenteltem. Igazi híve akartam lenni...”⁶

A befolyáshoz, amit Hitler személyisége és beszédei híveire gyakoroltak, a közösen végzett, főleg az évi pártkongresszusok folyamán rendszeresített szertartások hatása is csatlakozik:

Benoist-Mechin írja: „Itt egy titokzatos valami alakul ki, ami eléggé erős ahhoz, hogy legyűrje az egyéni érzelmeket s ezeket egy közös hit olvasztótégelyébe vezesse. Ez a hipnózis és a babona erőin múlik...”⁷ Robert Brasillach az 1936. évi kongresszuson a zászlók felszentelésének szertartását végignézi, s ez emlékezetébe idézi – „a misztikus áthasonulás gondolatát, hasonlót ahhoz, aminek jeléül a pap a vizet megszenteli, – nem merjük kimondani – az Eucharis-

tiáét. Aki a zászlók felszentelésében nem olyasmit lát, ami a kenyér megszenteléséhez hasonlít – egyfajta német szentséget –, az a hitlerizmusból aligha érthet meg valamit”.¹ A hívők tömegének paroxizmusba átsapó érzéseit, Denis de Rougemont rögzíti egy vidéki város pártgyűlésén. Megjelenik Hitler, és „a hívek feszesen, mozdulatlanul állanak és ütemesen üvöltenek, szemeiket a fénypontra szegzik, erre az önkívületben mosolygó arcra, és a homályban könynyek öntik el arcukat. Azt hittem tömeggyűlésen, politikai tüntetésen veszek részt. De ők ünnepélyes vallási szertartásukat végezték! Hallhattam a tömeglélek szerelmi lihegését, egy nemzet sötét és ziháló lihegését, egy nemzetét, amelyet az önkívületben mosolygó Ember, Ó, a tiszta és egyszerű, a barát és a legyőzhetetlen felszabadító tart hatalmában”.²

Adolf Hitler és csoportja kapcsolatainak problémája egy további problémához vezet, nevezetesen: – hogyan alakul ki az a csoport-lelkiismeret, amelyet az eddig befogadott erkölcsi értékekkel teljesen ellentétes szempontok vezetnek?

2. A csoport-lelkiismeret kialakulása

Freud a „Psychologie collective et analyse du Moi” című munkájában, azóta klasszikussá vált magyarázatát adja annak, hogy miképpen alakul ki a kollektív lelkiismeret az olyan csoport kebelében, amelyet itt leírtunk. Freud szerint libidinózus (erotikus) jellegű kapcsolatok keletkeznek a tömeg (vagy csoport) tagjai és vezéruk között. Ami a Hitler és a náci párt hívőinek kapcsolatát illeti, megállapíthattuk az analízis pontosságát. Ennek az alaphipotézisnek fontos következménye, hogy az ilyen csoportokban „az egyén feladja a saját szuperegójának eszményét, a vezér személyében megtestesült kollektív ideál kedvéért”.³ Más szóval a csoport minden tagjának egyéni erkölcsi lelkiismeretét – szuperegójukat – egy közös – a vezérével magával azonos – erkölcsi lelkiismeret helyettesíti. Erthe-
tő, hogy ettől kezdve, a vezér tilalmai és utasításai – bármilyenek is ezek – az egész csoport körében elterjednek, a már amúgy is eltűnt lelkiismeretek minden ellenállása nélkül. – „A vezér – írja Rodolphe

¹ G. M. Gilbert, ibid.

² Felix Kersten, Totenkopf und Treue, Hamburg, 1952.

³ Idézi Joachim Fest, op. cit. 167. old.

⁴ Wilhelm Hoettl, The Secret Front, New York, 1954, 66. old.

⁵ Kurt Lüdecke, I knew Hitler, London, 1968, 14. old.

⁶ Idézi Joseph Nyomarkay, op. cit. 14. old.

⁷ Jacques Benoist-Mechin, Histoire de l'armée allemande, III. köt. Paris, 1964, 307. és köv. old.

¹ Robert Brasillach, Une génération dans l'orange, Paris, 1968, 238. old.

² Denis de Rougemont, Journal d'une époque, 1926–1946. Paris, 1968, 319. old.

³ Sigmund Freud, Psychologie collective et analyse du Moi, Paris, 1924, 94. old.

Loewenstein – többé-kevésbé teljesen helyettesíti azoknak a szuperegóját, akik őt bálványozzák. A szuperego főfeladatával, az ösztönös vágyak elfojtásával így az imádott vezért ruházták fel. Most már ő dönt engedelmes imádoínál a vágyaik sorsa fölött. Ha ő ki mondja valakire a nyilvános megtorlást, úgy hűséges követőinek a gyűlöletét többé semmiféle erkölcsi korlát nem gátolhatja – lévén ez a vezér kezében.”¹ Egyébként kifejezetten ez az értelme a náci csoportideál sarkalatos erénye, a hűség, a „Treue” nagy jelentőségének: – Teljes ragaszkodás a vezér minden utasításához. Ez egyáltalában nem passzív engedelmesség, hanem aktív, lelkes, érzelmi ragaszkodás s így minden elképzelhető magatartás egyetlen szabálya, az új értékek elfogadása – fenntartás nélkül.”²

A hívó náci csoportjának esetében, a Freud részéről leírt folyamatot kedvező körülmények egész sorának találkozása könnyíti meg. Freud rámutat arra, hogy az Én-eszmény egységesítésének egyik akadálya annak a ténynek a következménye, hogy „minden egyén több csoport körébe tartozik, a legváltozóbb azonosulásokat mutatja, kötelékei folytán orientációi többfélék és így Én-eszményét különböző minták szerint alakítja ki. Így minden egyén több kollektív lélek részese, fajaének, osztályáének, vallási közösségének, polgári státusának stb. – sőt a függetlenség és önállóság bizonyos fokára is emelkedhet”.³ De térjünk vissza a náciizmus történelmi és társadalmi hátteréhez, az első világháború utáni Németország teljes felbomlásban lévő társadalmához. A hívó náci pontosan azokból az elemekből lesznek, akik a régi struktúrákat elsodró általános káoszban elvesztették kapcsolataikat a hagyományos intézményekkel, elvetették a „túlhaladott” vagy „idegen” normákat, amelyek egy új lét alapelemei lehettek volna. A Hitler körül csoportosuló hívőknek nincs többé határozottan kialakult Én-eszményük. Kötelékek nélkül, kifejezetten vezérüket, megmentőjüket keresik, aki lehetővé teszi számukra, hogy önmagukat újra megtalálják. Ezért ragaszkodásuk Hitlerhez csak teljes és töretlen lehetett.

Még kell azonban jegyeznünk, hogy ha a Hitler és a hívők kapcsolatait kezdetben az „alkalmi tömegekre” jellemző, spontán azonosulás létesítette is, ezek a kapcsolatok nagyon gyorsan szervez-

tekké és szertartásosakká alakultak át, mint a – Freud szerint – „mesterséges tömegeknek” minősülő csoportoknál, amilyen az Egyház és amilyen a Hadsereg.¹ De a modern totalitárius rendszerek mozgósítható technológiai eszközei lehetővé teszik, hogy az olyan csoport, mint a nácié, az érintkezést a vezér és a hívők között huzamosabb időszakokon át azzal a teljes intenzitással tartsa fenn, amely az alkalmi tömegeket hatalmába keríti. A vezér – a sajtó, a falragaszok, a film és főleg a rádió felhasználásával – mindig és mindenkinél jelen van, és a kollektív Én-eszmény napról napra jobban a lelkekbe vésődik. A modern technika hatékonyan előmozdítja a folyamatos, eksztatikus azonosulást. A csoport tagjai bárki számára az egyedüli érvényes normák ezentúl a vezér normái. Az engedetlenség ezekkel szemben az igazi és egyedüli bűn – még ha mindez a szokásos normákkal ellentétben is áll.

„Nekem nincs lelkiismeretem?” jelentette ki Göring – „Az én lelkiismeretemet Adolf Hitlernek hívják.”² 1937-ben az SS egyik napiparancsa hangsúlyozta annak a szükségességét, hogy a csoport tagjai az „Énüket” kapcsolják ki, hogy eltökéltségük az adott pillanatban teljes legyen, minden fenntartás nélkül.³ Sok aktív nácinak így minden képzeletet felülmúlóan sikerül, hogy a szokásos erkölcsi normákat a kollektív érzésekkel helyettesítse. Blume SS ezredes például – a mérsárlásokra vonatkozóan, melyeket ő hajtatott végre – pere során kijelentette, hogy: „A Führer parancsa háborús rendszabály volt.” Sajnálta, hogy (technikai okokból) teljesen végre nem hajthatták ezt a parancsot. „Olyan embernek a bűntudatát éreztem, aki képtelen a Führer parancsát tökéletesen végrehajtani.”⁴ Tehát több évvel Hitler halála után is, még iránta marad fenn a hűség számos hívőben, akikben bűntudat ébred arra a gondolatra, hogy parancsait nem tökéletesen hajtották végre. Adolf Eichmann perében is, időnként hasonló folyamat észlelhető. Még 1962-ben is kellemtelenül érzi magát a gondolatra, hogy – a Führer parancsa ellenére – egy félzsídó unokafivérére segített, és hozzáteszi, hogy „hibáját felettesei előtt beismerte”.⁵ Eichmann nyilván magáévá tette a Har-

¹ Rodolphe Loewenstein, op. cit. 30. old.

² A „Treue” mint sarkalatos erény vonatkozásában lásd: Cf. Heinrich Himmler, Die Schutzstaffel als antibolschewistische Kampforganisation, Berlin, 1936, 23. old.

³ Sigmund Freud, op. cit. 93. old.

¹ Sigmund Freud, op. cit. 40. és köv. old.

² Idézi Joachim Fest, Les Maîtres du Troisième Reich, op. cit. 93. old.

³ Hans Buchheim et al. Anatomie des SS-Staates, 2. köt. Olten, 1965, 1. köt. 291. old.

⁴ François Bayle, Psychologie et Ethique du National-Socialisme, Paris, 1953, 112. old.

⁵ Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem, New York, 1963, 122. old.

madik Birodalomban érvényes „kategorikus imperatívusz”-nak a Hans Franktól származott meghatározását: „Cselekedj úgy, hogy ha a Führer cselekedetéről tudomást szereznél, azt helyeselnéd.”¹ Tökéletesen emlékezett arra – jegyzi meg Hannah Arendt –, hogy nem lett volna nyugodt a lelkiismerete, ha nem tette volna azt, amit neki parancsoltak – emberek, asszonyok s gyermekek millióit nem a legnagyobb buzgalommal s nem a legaprólékosabb gondossággal küldte volna a halálba.”²

Halmazni lehetne a hasonló nyilatkozatokat. Rudolf Höss, Auschwitz parancsnoka szerint: „ha maga a Führer adta a parancsot »a zsidókérdés végleges megoldására«, nem akadhatott egy veterán sem a pártban, még kevésbé SS-tiszt, akinek az ilyen parancs komoly értéke a legkisebb mértékben is kérdéses lehetett volna. »A Führer parancsol és mi követjük a parancsait«. Ez soha nem volt holmi üres szolás-mondás. Ez egészen komoly dolog volt.” Höss hozzáteszi: „Letartóztatásom óta gyakran mondták, hogy nem kellett volna ennek a parancsnak engedelmessé válnom, sőt meg is ölhettem volna Himmlert. Nem hinném, hogy az SS-tisztek ezrei közül csak egy is képes lett volna még ilyen gondolatra is.”³

Egyes hívőknél az értékek oly mérvben fordultak visszájukra, hogy minden célzás a normális, emberi magatartás maradványaira, dühbe hozta őket. Nyiszli Miklós, Auschwitzba deportált orvos, megemlékezik Mussfeld Oberscharführerrel folytatott egyik beszélgetéséről, amelyről így számol be: Mussfeld egy napon szívdavarról panaszkodott éppen, miután nyolcvan zsidót gyilkolt halomra. Az orvosi vizsgálat csak az ideges pulzust találta rendellenesnek, és az orvos elmagyarázta neki, hogy ezek a zavarok „a kis munkának lehetnek a következményei, amit a kemencék csarnokaiban teljesít”. „Én meg akartam őt nyugtatni – beszélt el Nyiszli –, de ennek éppen az ellenkezőjét értem el. Méltatlankodva fölállt székéről, hogy nekem válaszoljon: »Az ön diagnózisa téves, mert engem nem izgat, hogy nyolcvan vagy ezer lelőnivaló emberem van. Azért vagyok ideges, mert túl sokat ittam.« Elégedetlenkedve vonult el.”⁴

A Führer részéről kitűzött feladatok eredményei versengés és büszkeség forrásai lesznek. Höss – szerinte közel hárommillió ember pusztult el Auschwitzban – egyszerűen csak megvetést érez bel-

zei vagy treblinkai kollégái iránt, akiknek intézményei kevésbé eredményesek.¹ Ami Eichmann-t illeti, nem jelentette-e ki a háború végén, hogy lelkiismeretén öt és fél millió zsidóval terhelve, örömmel ugorhat a sírba. Auschwitz tervezői és építői olyan büszkék voltak az eredményekre, hogy a hamvasztó kemencék fényképeit a központi épület folyosóin állították ki, amelyek egyébként számos, kívülről érkező látogató részére is nyitva állottak.²

Az igazi hívőnek a Führert érintő minden bíráló gondolat is már elviselhetetlen: „A mi nemzetiszocializmusunk a minden bírálattól mentes hűségben (kritiklose Treue) – amely soha nem kérdezi, hogy miért – és parancsainak szótlan végrehajtásában gyökerezik – mondja Rudolf Hess. – Hisszük, hogy a Führer egy felsőbb akaratnak engedelmeskedik a német sors kialakításánál! Az ilyen törvény nem ismer bírálatot.”³

A vezérével azonos kollektív szuperego kialakulása lehetővé teszi, hogy részben fényt derítsünk az aktív náci csoport magatartására, a „végleges megoldás” végrehajtásánál. Ennek a magatartásnak az eredete azonban mégsem vezethető vissza egyetlen – bármennyire is fontos – okra. Így a közvetlenül a kivégzési műveletekbe bekapcsolt nácik között gyakran jelentkezik a schizoid személyiség típus, „személyiség, amelyből teljesen hiányzik az az emberi érzékenység, amely az egyik lényt képessé teszi arra, hogy egy másik lény érzéseit felismerje és megossza.”⁴

A schizoid személyiség egyáltalában nem zárja ki, hogy alanya teljesen alávesse magát a Führer akaratának, vagy hogy erősen ragaszkodjon hozzá. Kiegészíti a csoport egy részének, a hívőknek a képét. A pszichiátriai vizsgálatok és a háború után megtalált írásbeli nyilatkozatok ezt a feltevést igazolják.⁵ A kísérletek, amelyeket Kul-

¹ Rudolf Höss, op. cit.

² Hermann Langbein, Der Auschwitz-Prozess, Zürich, 1965, I. köt. 87. o.

³ Rudolf Hess, Reden, München, 1938, 25. old.

⁴ G. M. Gilbert, „The Mentality of SS Murderous Robots”, Yad Veshem Studies, VI. köt., 1963, 36. old. és köv. Cf. úgyszintén G. M. Gilbert, The Psychology of Dictatorship, (op. cit.), 250. old. és köv.

⁵ Hermann Langbein műveiben számos ilyen nyilatkozatot közöl. Wir haben es getan. Selbstporträts in Tagebüchern und Briefen, 1939–1945, Wien 1964. Így Fritz Jacob csendőrt altiszt 1942. június 21-én kelt levelében leírja 24 000 zsidónak majdnem teljes likvidálását Kamenyec-Podolszk vidékén s hozzáfűzi, hogy lelkiismerete egyáltalában nem furdalja, és a bekezdést Goethe egyik híres – a lélek nyugalmát és a szelídségét kifejező – versével fejezi be: „Die Wellen schlagen zu, die Welt hat Ruh.” (Langbein) (53. old.) Ugyanez a Jacob 1941. július 14-én egy tömegkivégzést ír le: „Egész éjjel dolgoztunk (ami azt jelenti, hogy »ölünk«) – írja. – Este kis szabadságot

¹ Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem, New York, 1963, 121. old.

² Ibid. 22. old.

³ Rudolf Höss, op. cit. 145. old.

⁴ Miklós Nyiszli, Médecin à Auschwitz, Paris, 1961, 131. és 140. old.

csár Eichmannon végzett, kimutatják az érzelmi élet területén ugyanazt a lefojtottságot és képtelenséget az együttérzésre, amit Gilbert Rudolf Hössnél és a parancsnokainál észlelt. A különítmények egyes tagjainak, vagy a kivégzési műveletekben közvetlenül részt vevő más személyeknek intim naplói mind írásbeli bizonyítékkul szolgálnak.

Szükségszerűen csak nagyon sematikus mutattuk itt be a hívő csoport közös lelkiismeretének kialakulását. Hozzáfűzhetjük, hogy az áthidalhatatlan ellentét, amely a vezér megsabott normái és a régi értékek között fennáll, a náci csoport számos tagjából kétségtelenül bizonyos aggodalmat váltott ki. Ez az aggodalom az esetek többségében a projektív védekezés mechanizmusának erősítésével (tehát az antiszemita magatartással) – de főleg a vezérrel való fokozottabb azonosulással, megszüntethető volt.¹ De tudjuk, hogy ezek a mechanizmusok nem minden esetben működtek. A csoport egyes tagjai, mint von dem Bach-Zalewski SS tábornok, ideges depresszióba merültek, mások öngyilkosok lettek.

Másfelől maga a hívők csoportja nem volt a lakosság többi részétől elkülönített, elszigetelt valami. A helyeslésnek, a csatlakozásnak megvoltak a különböző fokozatai, és megvoltak a hitnek, a meggyőződésnek is a különböző fokozatai. Ahogyan az egyes hívők bizonyos pontoknál tévováztak, ugyanúgy a lakosság széles rétegei – ha csak passzívan is – az új normák egy részét elfogadták. Hannah Arendt a régi és az új normák találkozását és az új fokozódó befolyását foglalja össze, amikor a következőket írja: „Ahogy a civilizált országok törvényei vélelmezik, hogy a lelkiismeret hangja mindenkinek így szól: »ne ölj« – bár lehetnek néha az embernek vágyai és természetes hajlamai az emberölésre – ugyanúgy Hitler országának törvénye megkövetelte, hogy a lelkiismeret hangja mindenkinek azt mondja, hogy »ölj«, bár a mézárások megszervezői jól tudhatták,

veszek magamnak és Urbannal egy »szakácsnőmhöz« megyünk, ahol mischlinkát – aludtjetet és kiváló krumplit – kapni.” (Ibid. 62. old.) Kremernek, az egyetemi tanárnak ugyanolyan jellegűek a reakciói, mint Jacobnak, a csendőrnök. Auschwitzban nagyszámú „akcióban” vesz részt (tömegkivégzésekben), és utána a „friss” szerveken dolgozik. Naplója ugyanabban a bekezdésben számol be a kivégzésekről és az ebédmenükről vagy a kellemes esték részleteiről. Így 1942. november 8-án feljegyzi: „Éjjel két speciális akcióban vettem részt. Ezután nyugodt, kellemes este a főnök házában, Wirth kapitány meghívására. Bolgár vörösbor volt, és szilvapálinka.” (Ibid. 92. old.)

¹ Ezt a mechanizmust kiválóan ismerteti Franz Neumann – The Democratic and the Authoritarian State c. művében, New York, 1957, 1957, 292–293. old.

hogy a gyilkosság a legtöbb ember vágyaival és hajlamaival ellentétben áll. A Harmadik Birodalomban a Rossz elvesztette azt a tulajdonságát, amelyről rendszerint felismerik – azt, hogy kísértésként jelentkezik. Sok németnek és sok nácinak – valószínűleg nagy többségükben – meg kellett ismerniük a *ne ölj, ne lopj* és a *ne engedd, hogy szomszédod áldozatul essék tragikus sorsának* kísértéseit (magától értetődő, hogy nem volt ismeretlen előttük a zsidók sorsa, ha sokan a részletekről nem is tudtak) és annak kísértését is, hogy *ne légy* ezeknek a bűnöknek a cinkosa azáltal sem, hogy előnyöd származik belőlük. Megtanultak-e végül is a kísértésnek ellenállni, ezt Isten tudja.”¹

¹ Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem (id. mű), 114. old.

6. A VÉGLEGES MEGOLDÁS

A fejlődési folyamat, amelynek különböző szakaszait felvázoltuk, végéhez érkezik. A modern antiszemitizmus kereteiben, Nyugaton és különösen Németországban születtek meg azok a törekvések, amelyek a körülmények sajátos alakulása folytán egy rögeszmés jellegű antiszemitizmus elterjedéséhez vezettek a német társadalom egy részénél, amelynek szócsöve és vezére Adolf Hitler lett. Hitler körül egy olyan csoport alakult ki, amely teljesen alávetette magát a Führer befolyásának és kész volt arra, hogy az ő akaratát a legvégössőbb következményeiben is, így a zsidókérdés végleges megoldásában is végrehajtsa.

Adolf Hitler és csoportja azonban nem légüres térben dolgozott. Tevékenységüket nagymértékben akadályozta – sőt lehetetlenné tette volna, ha ez a német tömegek elszánt ellenállásába, valamint más országok – nevezetesen a nyugati nagyhatalmak – kormányainak és közvéleményének egyértelmű tiltakozásába ütközik. Tudjuk, ilyesmi nem történt. De ezenkívül az emberi közöny, a félelem, a náciizmushoz közelálló ideológiák (mint az antibolsevizmus) és a politikai opportunizmus következményeként – a háttérben lappangó antiszemitizmus Európa minden országában erősebb volt, mint valaha. Ez egyrészt a háború következtében fellépett általános zavarokra és a húszas-harmincas évek gazdasági nehézségeire vezethető vissza, másrészt arra a szerepre, amit a zsidók nemcsak a forradalmi mozgalmakban játszottak, hanem a felbomlásban lévő kapitalizmus legkevésbé vonzó megnyilatkozásainál és egy – részben tehetetlen, részben korrump – parlamentáris rendszerben betöltöttek. Ha mindezekhez a félelmekhez és gyűlöletekhez hozzáadjuk a nagyobb nemzeti közösség és a nagyobb társadalmi egység megvalósítására irányuló – az „asszimilálódásra képtelen” s „idegen” elemeket kiséző – törekvéseket, és számításba vesszük a zsidó bevándorlást a befogadásukra kevésbé hajlamos Németországba, majd Ausztriába s

több nyugati országba, úgy megértjük, hogy Hitler zsidóellenes intézkedései egyáltalában nem jártak azzal a kockázattal, hogy az áldozatok érdekében egy határozott és általános akciót válthatnának ki. A Nyugat hallgatólagos cinkossága a zsidók üldözésénél és majdnem teljes némasága kiirtásuknál valóban csak megerősíthették Hitlert abban a meggyőződésében, hogy az emberiség javára cselekszik. Az európai népeknél meghonosodott antiszemitizmus nem volt ugyan a végleges megoldás oka, de annak véghezvitelét megkönnyítette.

A hitleri antiszemitizmusnak önálló dinamikája volt, ami lényegileg az esztelenség dinamikája. – Mégis a mozgalom egy nagy, modern nemzet bonyolult adottságainak kereteiben fejlődik ki, és pontosan a teljes ésszerűtlenség és egy iparilag fejlett társadalom igényeinek különleges együttműködése az, ami a végleges megoldáshoz a mindent felülmúló borzalmakat szolgáltatja, de ugyanakkor további megoldatlan problémákat is fölvet.

Elsősorban ezeket érintjük, majd a náci zsidóellenes akcióinak lényeges szakaszaival foglalkozunk – belső logikájuk szemszögéből tekintve ezeket. A háború kezdetéig a zsidó mítosz ellentéteket tartalmazó jellege a náciakat ellentmondó utasításokra készíti, amelyek a végrehajtás fokozatos félmegoldások sorozataihoz vezettek. De a háborús helyzet és a Reich katonai hódításai lehetővé teszik, hogy összeegyeztessenek mindent, ami addig összeegyeztethetetlen volt, és hogy a rögeszmék akadálytalanul fejlődhessenek végső fázisukig.

I. A NÁCI ANTISZEMITIZMUS ÉSSZERŰTLENSÉGE VAGY CÉLSZERŰSÉGE?

Az igazi hívők csoportjában a zsidóra vonatkozó rémképek elterjednek és az előző fejezetekben analizált különböző tényezők közreműködésével a legintenzívebb hatásukat érik el. A legvadabb antiszemita előítéletekre kedvező társadalmi és lélektani háttérhez a vezér erotikus-vallásos befolyása csatlakozik, amely a csoport egészét egyfajta lélektani egységbe olvasztja, és a tagok erkölcsi gátlásait megtöri. Bár a tagok egy felbomlásban lévő társadalom méhében születtek, mégis minden szinten, és főleg a nácik hatalomra jutása után is, kapcsolatban maradnak egy nagy, modern nemzet mechanizmusával. Ebből következik, hogy a zsidóellenes megszállottság minduntalan azokba az érdekekbe ütközik, amelyeket a mindenkori helyzet adottságai mindenki számára megszabnak. Adolf Hitlernél magánál észlelhető, hogy az antiszemita harc a realitásokba ütközik – 1930-tól 1938-ig például hangfogót alkalmaz személyes zsidóellenes gyalázkodásainál – belső taktikai és egyszersmind külpolitikai okokból.

Ugyanez az ingadozás észlelhető más náci vezetőknél. Goebbels, a csoport legmegszállottabb antiszemitáinak egyike beismeri, hogy a húszas években átmenetileg felvetődött az antiszemita érvek felhasználásának kérdése.¹ Amikor pedig Németország összeomlása már nyilvánvaló volt, látjuk, hogy Heinrich Himmler igyekszik véget vetni a kivégzéseknek, hogy a büntetés elől meneküljön és magát az ellenfelek számára elfogadható tárgyalófél pozíciójába feltolja.² De itt mindig csak lényegtelen eltérésekről van szó. Az antiszemita rögzisme a hívők csoportjának legfőbb irányítója marad.

Ez a megszállottság azonban – bizonyos korlátok között – beleilleszkezdhet a totalitárius rendszer ésszerű menetébe és önmagában is feladatot teljesíthet. De itt is csak másodlagos célokról van szó, amelyek azonban a nácik zsidóellenes mozgalmában mégis szerepet játszottak.

Így a nemzetiszocialista kontextusban az antiszemitizmus elsősorban a társadalmi forradalom „Ersatz”-jául (pótlékául) szolgál. A

nemzetiszocialista kispolgár a „zsidó kapitalizmus” ellen harcolva csillapíthatta gyűlöletét a „nagytoke” iránt anélkül, hogy az bármilyen módon is veszélyeztetve lett volna. Az ártalmas és kizsákmányolt (raffendes Kapital) és a német alkotó kapitalizmus (schaffendes Kapital) megkülönböztetése lehetővé tette, hogy az uralkodó osztály egésze ellen felgyülemlett gyűlöletet ennek egy jelentéktelen részére hárítsák át és így elkerüljék a társadalmi struktúra minden tényleges változását. A nemzetiszocializmus – általánosságban – a „forradalom” eszméjét a társadalom területéről a fajvédelem területére, a tényleges érdekellentétek területéről egy titokzatos összeküvés területére helyezi át s ezáltal a forradalmi dinamizmus babérait veszi fel, de ugyanekkor megőrzi a rendszer és az ipar, a pénztőke, a földbirtokos arisztokrácia s a hadsereg befolyásos, konzervatív csoportjai viszonyának szempontjából üdvös társadalmi maradiságot. Ebből a szempontból a náci antiszemitizmus nem tesz egyebet, csak kiragadja az antiszemitizmusnak a modern kapitalista társadalomban betöltött egyik szerepét: „eltéríti a tömegek kritikáját a fennálló társadalmi helyzetről egy fiktív tárgyra, és azt az uralkodó osztályok szempontjából veszélytelen utakra vezeti el. Egy olyan társadalmi felfogásnak válik központjává, amely ugyanazon nép minden tagjának egyenlőségét hirdeti, túl a gazdasági és társadalmi ellentéteken – azért, hogy ezeket az ellentéteket annál inkább fenntartsa”.¹

A náci antiszemitizmusnak további feladata volt, hogy hasznos rettegést ültessen el azokba, akik nem akarták magukat a rendszerrel azonosítani. A zsidók sorsa megmutatta, hogy mi történik azokkal, akiket a rendszer magából kivet. Sőt, az antiszemitizmus egyenesen kötelezte a németet annak a pozitív bizonyítására, hogy magát a rendszerrel azonosítja. A nemzetiszocialista doktrína szegénysége a hűségnek tényleg csak egyetlen kézzelfogható bizonyítékát hagyta meg: a zsidóellenes állásfoglalást.²

Ez egyébként általában is a totalitárius terror egyik feladata: a terror eszköze annak, hogy segítségével lemérjék a totalitárius hatalomnak alávetett minden állampolgár hűségét. „Az ellenállás hiánya

¹ Carl J. Burckhardt, *Meine Danziger Mission, 1937–1938*, München, 1960, 193. old.

² Cf. *Infra*, 180. old.

¹ Margherita von Brentano, „Die Endlösung – Ihre Funktion in Theorie und Praxis des Faschismus” in H. Huss und A. Schröder (Hrsg.) *Antisemitismus*, (op. cit.), 60. old.

² *Ibid.* 61. old. Ezt Eichmann-nak egy megjegyzése igazolja, aki perének folyamán kijelentette: „Hogyan is lehetett volna a hűséget a (náci) rendszer iránt jobban bizonyítani, mint a zsidók üldözésével?” *Le Procès de Jérusalem*, Paris, 1963, 94. old.

a rendszerrel szemben még nem bizonyítja az odaadást is íranta. Ez pozitív tevékenységet követel meg.”¹

Hangsúlyozták azt is, hogy a náci rendszernek annál inkább szüksége volt az antiszemitizmusra, mert a rendszer igazi ellenségeit likvidálták. Heinz Buchheim írja: „Amikor a nemzetiszocialisták összes valódi politikai ellenségeiket kiküszöbölték, egyre jobban hangsúlyozni kezdték az ellenzék fogalmának általános és elvont jellegét. Ennek a folyamatnak a legfontosabb és legsúlyosabb következményekkel járó szakasza volt, hogy a zsidókat magával »a Rosszal« azonosították.”²

Egyes szerzők – a különféle magyarázatok alapján – megpróbálták a náci antiszemitizmust a totalitárius rendszerben megszabott „feladatának” szémszögéből megindokolni. A bevezetésben már rámutattunk arra, hogy ez az elgondolás miért tűnik számunkra tévesnek. Nem kevésbé valószínű emellett, hogy a „totalitárius ésszerűség” bizonyos elemei befolyásolták a nácik zsidóellenes mozgalmát, de sohasem helyettesítették az alapvető patológikus célkitűzéseket.

A célszerűségi felfogás egy másik, igen gyakori és különféle formákban jelentkező érven alapszik. A zsidók üldözése és kiirtása gazdasági okokkal és az ésszerű ipari irányítás bizonyos elfajulásával magyarázható.³ Ez a felfogás ugyancsak tévesnek látszik. Példák sorozatán fogjuk kimutatni, hogy a háború előtt, amikor a zsidó munkaerő felhasználása a Reich számára fontossá válhatott volna, változtatlanul alárendelték az összes „hasznossági” szempontokat a gyorsított menetű kivégzés teljes egészében ésszerűtlen követelményeinek.

Amikor 1941 novemberében Lohse megbízott Rosenbergnél az iránt érdeklődött, hogy az összes keleti zsidók likvidálandók-e – „tekintet nélkül gazdasági érdekekre (például a Wehrmacht fegyverkezési üzemekre specializált munkaerő-szükségletére)”, – a miniszter azt válaszolja: „Ennek a problémának a megoldásánál gazdasági szempontok elvileg nem jönnek számításba.”⁴

1941. december 2-án Ukrajnában a fegyverkezés felügyelője jelenti Thomas tábornoknak, hogy „Ukrajnában a zsidókérdés – elvi és ideológiai szempontoknak teljesen megfelelő módon – végbe ment megoldása az alábbi következményekkel járt: a teljesen nélkülözhetetlen munkások teljes hiánya, még a Wehrmacht szükségleteinél is.”¹

A december 3-án kelt hasonló okirat Rigából származik: „Az elfoglalt keleti területekre a Wehrmacht parancsnokához kirendelt főintendáns sérelmezi, hogy a specializált munkások – likvidálásuk folytán – kikerültek a fegyverkezési üzemekből és a javítóműhelyekből, pedig ezek a munkások ez idő szerint pótolhatatlanok.”²

Amikor 1941 októberében a Reich szlucky hadbiztosa egyik Einsatzkommandó főnökének kijelenti, hogy a zsidók lemészárlása körzetének gazdasági életét megbénítja, a százados azzal vág vissza, hogy parancsnokától olyan rendelkezést kapott, mely szerint az egész várost minden zsidótól – kivétel nélkül – tisztítsa meg ugyanolyan módon, ahogyan ezt más városokban tették. Ezt a tisztogatást politikai megfontolások értelmében kell végrehajtani, és gazdasági jellegű érvek soha, sehol, semmi szerepet nem játszottak.”³

Az ukrán fegyverkezési felügyelőség egyik jelentésében arról tájékoztatja Thomas tábornokot, hogy ezen a vidéken az iparosok nagy része zsidó volt, és hogy kiküszöbölésük „a helyi gazdasági életre s főleg a hadiiparra súlyos visszahatással járt”.⁴ Ugyanez a téma tér vissza 1944-ben a litvániai munkaerők helyzetéről szóló összefoglaló memorandumban, amely elmondja, hogy a zsidók elpusztításának utólag helyrehozhatatlan következményei voltak a tanult munka terén.⁵

Mi a helyzet a Reichban?

1941-ben Berlinben több mint 18 000 zsidó dolgozik a német iparban. Közülük 10 000-en a Wehrmacht magasan elsőrendű fontosságú intézményeinél vannak alkalmazásban. 1941 utolsó hónapjaiban és 1942 elején, úgy látszik, mintha ezeket a zsidókat a gyár- iparosok, a Wehrmacht és magának Göringnek, a hadigazdálkodás teljhatalmú irányítójának együttes erőfeszítései következtében meg-

¹ Carl Friedrich and Zbigniew Brzezinski, op. cit. 167. old.

² Hans Duchheim, SS und Polizei im NS-Staat, Duisdorf, 1964, 98. és köv. old.

³ Lásd O. Kraus és E. Kulka, The Death Factory, A Document on Auschwitz, London, 1966 és Joseph Billig, L'Hitlérisme et le système concentrationnaire, Paris, 1967.

⁴ Documents de Nuremberg, PS-3663 et PS-3666.

¹ Document de Nuremberg, PS-3257.

² Document de Nuremberg, PS-3664.

³ Document de Nuremberg, PS-1104.

⁴ Document de Nuremberg, PS-1104.

⁵ Document de Nuremberg, PS-3257.

kímélnék. De erről nem lehet szó. 1942 őszén Hitler saját szemé-
lyében adja parancsba, hogy a Reich iparában még dolgozó összes
zsidókat deportálják, s hogy helyüket a szükségnek megfelelően a
Főkormányzóságból átszállított lengyelekkel pótolják.¹ De a len-
gyeiek távolról sem voltak oly képzett munkások, mint a zsidók, így
1942 végén megpróbálták több iparágban zsidó munkásokat szerez-
ni. 1942. október 2-án Himmler azt válaszolja, hogy a koncentráci-
ós táborok foglyai az iparban felhasználhatók, de ez az engedély a
zsidókra nem vonatkozik.²

Lengyelországban ez a probléma még élesebben vetődik fel. A
Reich ipara munkások tízezreit foglalkoztatta, ezek között sok zsi-
dót. Ezeket ki akarják vonni a deportálás és kivégzés alól, de hiába.
Igaz ugyan, hogy Himmler a kezdeti időkben megengedi a fegyver-
gyártásban dolgozó zsidók deportálásának elhalasztását (1942. ok-
tóberi megállapodás), de a többi iparágak semmiféle felmentést
nem kapnak.

1942. december 9-én Frank főkörmányzó kijelenti, hogy „jelen-
tős munkaerő-tartalékoktól fosztottak meg bennünket, amikor a
zsidókat – akikre számíthattunk – elvesztettük”.

„A zsidók megsemmisítését elrendelő utasítás a legfelsőbb he-
lyekről jött. Egyebet nem tehetünk, csak megmondhatjuk a Reich
szerveinek, hogy a zsidók kiküszöbölése nekünk szörnyű nehézsé-
geket okoz a munka területén.”³

Az SS iparvállalatai maguk sem vonhatják ki magukat az általános
szabály alól. 1942. november 3-án az O.S.T.I. (Ostindustrie
GmbH.), a főkörmányzóságban működő SS ipari vállalatok összes-
sége, parancsot kap, hogy – minden kivétel és haladék nélkül – ös-
szes zsidó dolgozóit szolgáltassa ki – a kivégzésre.⁴ A zsidók ki-
lésznek végezve, és az O.S.T.I. kénytelen vállalatait likvidálni.⁵

„A német hadigazdálkodás (a zsidók kivégzésének ténye folytán)
elvesztette azoknak a termékeknek teljes értékét, amelyeket két-
vagy hárommillió munkás Németországban és a megszállott orszá-
gokban két vagy három év alatt előállíthatott volna” – írja Raoul
Hilberg.

Hilberg a zsidó munkaerő elpusztításából származó anyagi vesz-
teséget körülbelül hárommilliárd birodalmi márkára becsüli.¹ Ez
olyan összeg, amely teljesen fölemészt mindazokat az anyagi hasz-
nokokat, melyeket a kiirtási műveletekből – a végleges megoldás kez-
dete óta – húztak.

Az előző feljegyzések a háború utolsó évéig fennállott helyzetet
világosan ábrázolják. 1944 tavaszától kezdve azonban látszólag el-
lentétes tények egész sorozata figyelhető meg.

1944. májustól júliusig közel 400 000 magyar zsidót deportáltak
Auschwitzba, akik közül mintegy 300 000-et kivégeztek. Ez az
auschwitzi gázkamrák maximális teljesítményének időszaka, és az
eseményeknek így alakulása csak megerősíti mindazt, amit a előző-
ekben hangsúlyoztunk. De ugyanekkor magyar és a különféle tábo-
rokból megmaradt más zsidókat indítanak útba a Reichba, hogy
őket ott a föld alatti repülőgép-javitó üzemekben (Jaeger-plan) vagy
más hadiipari vállalatokban foglalkoztassák. – A náci vezetők talán
hirtelen feladták a zsidók teljes és mindenekelőtt végrehajtandó ki-
irtására vonatkozó tervüket egy új ipari ésszerűsítés kedvéért? A cél-
szerűségi elmélet nyer 1944 nyaratól kezdve igazolást?

Ezt illetőleg helyesnek tartjuk két csoport megkülönböztetését,
az egyik – Himmler és Pohl vezetése alatt –, úgy látszik, az általános
összeomlásban elhatározta, hogy a zsidó kártyát a legjobban hasz-
nosítja – egyrészt, hogy meggazdagodjon (kísérletek a zsidók eladá-
sára – a külföldieknek), másrészt és főleg, hogy egy visszakozással az
utolsó órákban megmeneküljön a büntetéstől, amelyet a vereség
kérelhetetlenül beígér. Ennél a csoportnál nyilván a valóságérzék
kerekedik felül, s az antiszemita rögeszme másodsorba szorul. Az
ilyen változás – főleg az SS Reichsführernél – csak azzal magyaráz-
ható, hogy a Führer befolyása, a fenyegető katasztrófa kétségbevon-
hatatlan jeleinek hatására, rohamosan csökken. Minden millenarista
mozgalom megéli a hívők egy részének ugyanilyen elpártolását,
amikor bukása bizonyossá válik. De nagyobb részük fogva marad
hiténél és rögeszméinél. Hitler, Goebbels, Kaltenbrunner, Eich-
mann és náciak tízezrei felfogásukat a zsidók sorsát illetőleg semmi-
ben meg nem változtatják. Csak a súlypontot helyezik pillanatnyilag
át. Az elkerülhetetlen végzet tudatában még több zsidót ölnek meg
a munkánál, mint a közvetlen szelekciókkal. De a végcél változatla-
nul a totális kivégzés.

¹ Raoul Hilberg, op. cit. 646. old.

¹ Raoul Hilberg, The Destruction of the European Jews, Chicago, 1961, 186. old.

² Ibid.

³ Document de Nuremberg, PS-2233.

⁴ Enno Georg, Die wirtschaftlichen Unternehmungen der SS, Stuttgart, 1963, 95. old.

⁵ Ibid. 97. old.

Ha eltekintünk a kiábrándult hívőknek kevéssel a Reich megszűnése előtt bekövetkezett elpártolásától, ismét csak az ésszerűtlenség folyamatához kerülünk vissza, amelynek menetét követjük. A zsidó marad az Ellenség, aki Németországot és az egész nem zsidó világot meg akarja hódítani és el akarja pusztítani – főleg mint a fertőzés csírája marad meg, amit mindenáron fel kell ismerni és ki kell küszöbölni, hogy mi el ne pusztuljunk.

A zsidó – rögeszmében fogant képzelet, a veszedelmes bacillus vagy a fertőző betegségek terjesztője a minduntalan visszatérő vezérmotívum. 1942 januárjában a wannsee-i konferencián, amikor Reinhard Heydrich az európai zsidóság kiirtásának gyakorlati módozatait bemutatja, Bouhler államtitkár, a lengyelországi főkormányzó képviselője megjegyzi, hogy „a zsidókat – amilyen gyorsan csak lehet – el kell távolítani a Főkormányzóság területéről, mert a zsidó itt mint a fertőző csírák terjesztője komoly veszélyt jelent”.¹ „Nem azért irtjuk ki a baktériumokat – jelenti ki Himmler Posenben, a zsidókról beszélve –, mert azt akarjuk, hogy ezek végül bennünket fertőzzenek meg és mi ebbe haljunk bele.”² 1943 áprilisában Tierack igazságügy-miniszter a következő levelet írja egyenesen Hitlernek: „Egy százszázalékos zsidó asszony gyermekének születése után anyatejét adta el egy orvosnak s eltitkolta a tényt, hogy zsidó. Német vérű gyermeket tápláltak ezzel a tejjel egy klinikán. Hivatalosan nem tettek panaszt, hogy a szülőket a gondoktól megkímélnék, miután ők nem tudták, mi történt. Meg fogom beszélni az esetet faji-higiéniai szempontból a Reich egészségügyi főnökével.”³ 1941. márciusban a Reich propagandaszervei kampányt indítanak azért, hogy a lengyel lakosság és a gettók zsidói között minden érintkezésnek véget vessenek. A jelszó az újságokban, a falragaszokon, a mozikban és az iskolákban: „a zsidó tifusz-tétű” (Juden-Läuse-Fleckfieber).⁴ Az Einsatzkommandók parancsnokai jelentéseikben ugyanezeket a kifejezéseket használják: „Goródokban a gettót a járvány veszélye miatt likvidálni kellett” – írja az Einsatzgruppe B parancsnoka. Az Einsatzgruppe C jelentése a radomyschli tevékenységéről így szól:

II. A PATOLOGIKUS FOLYAMAT CÉLHOZ ÉR

1. A mítosz folyamatossága

A zsidó – rögeszmében fogant képzelet, a veszedelmes bacillus vagy a fertőző betegségek terjesztője a minduntalan visszatérő vezérmotívum.

1942 januárjában a wannsee-i konferencián, amikor Reinhard Heydrich az európai zsidóság kiirtásának gyakorlati módozatait bemutatja, Bouhler államtitkár, a lengyelországi főkormányzó képviselője megjegyzi, hogy „a zsidókat – amilyen gyorsan csak lehet – el kell távolítani a Főkormányzóság területéről, mert a zsidó itt mint a fertőző csírák terjesztője komoly veszélyt jelent”.¹

„Nem azért irtjuk ki a baktériumokat – jelenti ki Himmler Posenben, a zsidókról beszélve –, mert azt akarjuk, hogy ezek végül bennünket fertőzzenek meg és mi ebbe haljunk bele.”²

1943 áprilisában Tierack igazságügy-miniszter a következő levelet írja egyenesen Hitlernek: „Egy százszázalékos zsidó asszony gyermekének születése után anyatejét adta el egy orvosnak s eltitkolta a tényt, hogy zsidó. Német vérű gyermeket tápláltak ezzel a tejjel egy klinikán. Hivatalosan nem tettek panaszt, hogy a szülőket a gondoktól megkímélnék, miután ők nem tudták, mi történt. Meg fogom beszélni az esetet faji-higiéniai szempontból a Reich egészségügyi főnökével.”³

1941. márciusban a Reich propagandaszervei kampányt indítanak azért, hogy a lengyel lakosság és a gettók zsidói között minden érintkezésnek véget vessenek. A jelszó az újságokban, a falragaszokon, a mozikban és az iskolákban: „a zsidó tifusz-tétű” (Juden-Läuse-Fleckfieber).⁴

Az Einsatzkommandók parancsnokai jelentéseikben ugyanezeket a kifejezéseket használják: „Goródokban a gettót a járvány veszélye miatt likvidálni kellett” – írja az Einsatzgruppe B parancsnoka. Az Einsatzgruppe C jelentése a radomyschli tevékenységéről így szól:

¹ Document de Nuremberg, PS-710.

² Document de Nuremberg, PS-1919.

³ Document de Nuremberg, NG-1656.

⁴ Raul Hilberg, op. cit. 151. old.

⁵ Robert M. W. Kempner, SS im Kreuzverhör, München, 1964, 25. old.

„Lehetetlen volt a zsidókkal – még a gyermekekkel is – foglalkoznunk. Ebből a járvány fokozott veszélye származott.”¹

Amikor 1943-ban Kaltenbrunner azt ajánlja Himmlernek, hogy a 20 000 hatvan évesnél idősebb zsidót Theresienstadtból Auschwitzba szállítsák át, ezt az egyszerű érvet hozza fel: „Ezek a zsidók a járványok terjesztői.”² Ugyanezt a képet érzékelteti Goebbels, amikor 1942 júliusában egy titkos megbeszélésen a bolsevizmust a judaizmussal azonosítja, mindkettőt a tuberkulózis bacilusokhoz hasonlítja, amelyeknek hatásait a német testből pillanatnyilag kiküszöbölték, de ezek – kedvező körülmények között – újra hatékonyakká válhatnak.³

A zsidó és a bacilus azonosítása néha megdöbbentő paranoid örvongésekhez vezet. Így a galíciai kerület rendőrségének és SS-einek főnöke 1943. június 30-án a zsidómészárlásokról tett jelentésében a következőket írja: „A nyomozások folyamán héber röpiratokat találtak, amelyekben a zsidókat arra bujtották fel, hogy tifuszbacilusokkal fertőzött tetveket állítsanak elő, hogy így pusztítsák el a német rendőri különítményeket, és” – folytatja a jelentés – „tényleg találtak különféle tetveket tartalmazó kémcsöveket”.⁴

A zsidók bacilusok, férgek és ők a járványok terjesztői, de ugyanakkor a zsidók minden okkult és gonosz hatalom mindenható urai, akiknek az a céljuk, hogy a világon uralkodjanak és a Reichot elpusztítsák.

„A nemzetiszocializmus és Németország minden ideológiai elensége – aki valaha is volt – összeszövetkezett ellenünk az egész világban” – jelenti ki Himmler 1943. október 14-én, és hozzáteszi: „az első helyen a zsidók vannak”.⁵ 1942. január 30-án Hitler bejelenti a Reichstagnak: „Eljön az idő, amikor minden idők leggonoszabb világellensége (der böseste Weltfeind aller Zeiten), a zsidó, legalább egy ezredévre lesz lefegyverezve.”⁶

Amikor Himmler Höss-t bízta meg a feladattal, hogy az auschwitzi táborba kerülő zsidók millióit kiirtsa, a következőket mondja: „Nekünk, SS-eknek kell ezt a parancsot végrehajtánunk. Ha ezt

most nem hajtják végre, a zsidók el fogják a német népet pusztítani.”¹ Goebbels naplójában gyakran ugyanerre a témára tér vissza. Így 1943. március 2-án följegyzi: „A zsidók Európa fekélye; őket minden módon ki kell küszöbölni, mert ha nem, úgy abban a veszélyben forgunk, hogy ők kérekednek felül rajtunk.”² Vagy 1943. március 27-én: „Ha nem védjük meg magunkat, a zsidók fognak bennünket megsemmisíteni. Ez egy halálos küzdelem az árja faj és a zsidó bacilus között.”³

Hitler 1943. március 13-án Goebbels-szel folytatott beszélgetése során még egyszer összefoglalja felfogását a zsidókérdésről és ennek szükségszerű következményeiről.

Amint ezt Goebbels följegyzi: „Ő (Hitler) – úgy mint én – azt tartja, hogy Sion bölcseinek jegyzőkönyvei teljesen hiteleseknek tekinthetők... A zsidók mindenütt egyformák, akár a keleti gettókban, akár a City vagy a Wall Street bankpalotáiban élnek, ugyanazokat a célokat követik, és anélkül, hogy egymással megbeszélnek, ugyanazokat a módszereket használják. – Az intellektuelek nem rendelkeznek az ösztönös védekezés eszközeivel a zsidó veszedelemmel szemben, mert ösztönük mélységesen eltompult. Ennek következtében elsősorban a leginkább civilizált népek vannak fenyegetett helyzetben és a legnagyobb veszélyeknek kitéve. A természetben az ösztön mindig egyféle módon reagál. – Innen a zsidó veszedelem. A modern népek számára nincs más megoldás, csak a zsidók kiirtása.”⁴

Ebben a halálos küzdelemben, ezzel a félelmetes ellenséggel szemben – legyen ez baktérium vagy ördög – a kollektív rögeszme egész terjedelmében kibontakozik: *felismerni, megkülönböztetni a zsidót minden formájában, megtisztítani tőle a Reichot, a megszállott területeket és végeredményben az egész világot.*

2. A megkülönböztetés rögeszméje

A náci megkülönböztetési rögeszméje Hitler hatalomra kerülésével együtt jelentkezett.

¹ IMT, XI. köt. 398. old.

² Le Journal du Dr. Goebbels (op. cit.) 97. old.

³ Ibid. 133. old.

⁴ Ibid. 360. old.

¹ Robert M. W. Kempner, SS im Kreuzverhör, München, 1964, 25. old.

² Raoul Hilberg, op. cit. 219.

³ Willi A. Boelcke, Wollt ihr den totalen Krieg? Die Geheimen Goebbels-Konferenzen, 1939–1943, Stuttgart, 1967, 256. old.

⁴ Document de Nuremberg, L-018.

⁵ Document de Nuremberg, L-070.

⁶ Document de Nuremberg, PS-2664.

1933. április 11-én dolgozták ki a legelső meghatározást a zsidóságról. Zsidónak tekintettek minden személyt, akinek egy szülője vagy egy nagyszülője zsidó vallású. Jóllehet ez a – végletekig általános – meghatározás lehetővé tette, hogy a „zsidó befolyás” minden terjesztőjét a közszolgálatból eltávolítsák, mégsem volt elegendő. Az 1935. szeptember 15-i nürnbergi törvényeknek első, 1935. november 15-én kiadott végrehajtási utasítása (Durchführungsverordnung) a zsidót pontosabban határozza meg. – Eszerint

„Zsidó: 1.) Minden személy, aki legalább három, faji szempontból zsidó nagyszülőtől származik;

2.) ugyancsak minden olyan személy, aki két zsidó nagyszülőtől származik (félvér, félzsidó) és a) 1935. szeptember 15-én a zsidó vallásfelekezethez tartozott, b) későbbi időpontban csatlakozott ehhez a vallásfelekezethez, vagy c) olyan személlyel kötött házasságból született, aki háromnegyed részben vagy egészen zsidó, vagy d) házasságon kívül olyan személlyel folytatott viszonyból származik, aki háromnegyed részben vagy egészen zsidó és házasságon kívül 1936. július 31-e után született. A nagyszülő státusának meghatározásánál az a vélelem, hogy az előd e) zsidó volt, ha a zsidó vallásfelekezethez tartozott.”¹

Ezeknek a meghatározásoknak közvetlen következménye, hogy a megkülönböztetésekkel foglalkozó tevékenységek áradata indul meg a lakosság és az adminisztráció minden szintjén. Egy új foglalkozási ág keletkezik, az „őskutató specialistáké” (Sippenforscher), akiknek egyik feladata annak bizonyítása, hogy „az egyik zsidó nagyszülő valójában nem zsidó szülők gyermeke volt”. A fordított veszély is fennáll: a kockázat, hogy az egyik keresztény nagyszülő zsidó szülők gyermeke volt, és ezáltal önmaga zsidó lett, ami leszámazóinak státusára kihatott.

A megkülönböztetési eljárás egyre tökéletesebbé válik.

¹ A nürnbergi törvényeknek tisztán formális értelmezése furcsa következtetésekhez vezethet. Így Hans Buchheim írja: „Természetesen a faji törvények tartalmilag igazságtalanok voltak, de – az általános fejlődés keretében, amely a zsidókat törvényen kívül helyezte, és őket a biológiai elpusztítás céljává tette – a nürnbergi törvények nem léptek az Auschwitzhoz vezető útra, hanem visszafelé tettek egy lépést.” Hans Buchheim, SS und Polizei im NS Staat, 15. old. Voltaképpen ennek az ellenkezője igaz: hogy a kivégzésekig tisztogatni tudjanak, szükség volt a zsidó fogalmának meghatározására. A nürnbergi meghatározás az alap, amelyből azután az összes tisztogatási rendszabályok következhetek, egészen a végleges megoldásig.

Egy – 1938. augusztus 18-án megjelent rendelet minden zsidót, akinek nem tipikusan zsidó a keresztnéve (ennek számtalan útmutatást tartalmazó listáját rendeletileg teszik közzé) arra kötelez, hogy nevükhöz a férfiak az Israel, a nők a Sarah nevet tegyék hozzá.¹ Azt is tervezték, hogy minden zsidó névhez a „JIDD” szócskát is hozzákapcsolják. Egy 1938. július 23-án kiadott rendelkezés időközben előírta minden zsidó számára, hogy speciális személyazonossági igazolványt hordjon magánál, és ugyanez év október 5-től kezdve útlevéleiket „J” betűvel jelölik meg.²

1939. november 23-án Lengyelország főkormányzója a következő rendeletet adja ki:

„1. Minden zsidó férfi és nő köteles 1939. december 1-jétől kezdve felsőkabátjának jobb kar-ujján legalább 10 cm széles karszalagot viselni.”

1939 októberétől a lisszai zsidókat kényszerítették, hogy korra és nemre való tekintet nélkül hátukon sárga színű, háromszög alakú jelet viseljenek. November 18-án a krakkói zsidóknak írták elő a fehér karszalag viselését, a kék Dávid-csillaggal és ez néhány nap múlva a főkormányzóság összes zsidóira kötelező lett.

1941. szeptember 1-jén a német zsidókat a sárga csillag viselésére kötelezik:

„1. Tilos a zsidóknak 6 éves életkoron felül a sárga zsidócsillag viselése nélkül nyilvánosság előtt megjelenni.

2. A zsidó csillag hatágú, tenyérnyi nagyságú, szélei feketék. Sárga színű szövethől van és rajta fekete betűkkel „Jude” felírás. A mellkas bal oldalán jól feltűnő helyen viselendő, a ruhára el nem távolíthatóan rávarrva.”

1942-ben a csillag viselése a megszállás alatt lévő Európa minden zsidójára kötelező. Ugyanez év elején egy rendelet a még Németországban élő zsidókat lakásaik megjelölésére kötelezi:

„A megjelölés módja:

2. A lakás megjelölését egy fehér papírra fekete színnel rányomott, a ruházaton hordott jelzéssel azonos méretű és formájú zsidócsillag alkalmazásával kell végrehajtani. A lakás megjelölésére

¹ Ez a lista a náci zsidó-megkülönböztetési kényszer patológus jellegének különösen figyelemreméltó tünete. Nemcsak maga a lista gondolata és mániakus aprólékos-sága a megdöbbentő, de az a tény is, hogy a neveknél több mint a fele merőben kitálat, sem zsidók – sem más nevekként nem létező nevek.

² Hans Buchheim et al., Anatomie des SS-Staates, II. köt. 330. old.

lését a lakó nevével ellátott tábla mellé, ily tábla hiányában a bejárati ajtó keretére kell elhelyezni olyan módon, hogy az kívülről látható legyen.”

Ennek a megkülönböztetési rögzítésének patológus méretei talán még jobban megnyilvánulnak a náci társadalom mindennapi tevékenységének egyes részleteiben, mint magukban a hivatalos rendelkezésekben.

1933-ban a Reichban széles körben terjesztenek egy könyvet „Juden sehen Dich an” címmel (Zsidók állnak veled szemben). „Az t mondanák, antropometriai célokra szolgáló album” – írja ebben az időben Daniel Guérin, aki a könyv tartalmát is ismerteti.

Itt vannak elsősorban véreskezű zsidók, Rosa Luxemburgtól, Kun Bélától, Trockijtól kezdve Gumbel professzorig, akit heidelbergi tanszékéről elkergettek. Ezután következnek a hazug zsidók: Einstein, Hilferding, Szampfer, Emil Ludwig; majd a csaló zsidók: Barmat, Sklarz, Sklarek, a hírhedt, telhetetlen cápák. Utánuk jönnek a bomlasztó zsidók: Magnus Hirschfeld professzor, a szexuális tudományok specialistája, és Loewenstein, a Munkásgyermekek Barátai szervezetnek az irányítója. Ezután kerül sor a zsidó művészekre, közöttük – Piscator és Reinhardt mellett – találhatjuk Charlie Chaplint! Végül a pénzes zsidók: Jacob Goldschmidt, a bankár és a Tietz fivérek stb.¹

„A zsidó szerzők összes jogi művei könyvtártechnikai okokból egy különleges tagozathoz tartoznak, a „judaica”-hoz – írja Carl Schmitt, a legismertebb német jogász. Külön probléma az idézetek módja. Számunkra a zsidó szerző akkor is csak zsidó szerző marad, ha idézzük is őt. A „zsidó” szó hozzátétele tehát nem másodlagos jelentőségű dolog, hanem lényeges valami – minthogy nem akadályozhatjuk meg, hogy a zsidó szerző a német nyelvet használja.”²

Ugyanebben a gondolatmenetben haladva, 1943. május 21-én a Reich sajtóját a következőkre hívják fel: „Minden újságíró kötelessége, hogy minden zsidó államférfi, tudós, üzletember, művész stb., minden – zsidók tulajdonában lévő vagy zsidó irányítás alatt álló – iparüzem, bank és vállalat említésekor ezt a tényt világosan és nyíltan tüntesse fel. Így meg kell mondani: a zsidó Litvinov, a zsidó Ra-

thenau, a zsidó Rothschild bankház, a zsidó Mosse könyvkiadó vállalat, a zsidó újság, a New York Times.”¹

Gyakran maga Heinrich Himmler, az SS Reichsführer javasolja a személy szerint kivizsgálásokat. 1936. május 7-én aprólékos kutatást követel Ludendorff tábornok özvegyének felmenőire vonatkozóan. „Nagyon is gyanakszom arra, hogy Frau von Kemnitz családfája a zsidó vér bizonyos elemeit fogja kimutatni, mert enélkül ennek a nőnek akadémikusodása, anormális egyéni és szexuális élete teljesen érthetetlen lenne.”²

Különleges figyelemben részesülnek az SS tagjainak ősei, és az SS Reichsführer megkülönböztetési mániája a gyanú legcsekélyebb jelen fennakad. Minden gyanús elem elmélyült szövegmagyarázatok tárgya. Így 1940. április 25-én Himmler Küchlin SS-Untersturmführert a testület elhagyására kötelezi, mert nála egy zsidó őst, Abraham Reinan nevűt, fedeztek fel. De tényleg zsidó volt-e ez a Reinan? A Reichsführer egy kételytől nem szabadulhat: „Számomra furcsának tűnik, hogy Reinan lánya egy bizonyos Johann Hermannhoz, „A Vademberhez” címzett vendéglő tulajdonosához ment férjhez. Tudomásom szerint a „A Vademberhez” címzett vendéglő minden tulajdonosa – a faji problémák tudatában – lelke legmélyén nem keresztény, hanem titkos germán szekták követője volt.”³

Természetesen minden adatra vadásznak, ami a Reich ellenségeinek zsidó származását igazolja.

1944. május 27-én Rosenberg vezérkara megkeresi a frankfurti Weltdienst könyvtárát a következőkben: „Lekötelezne, ha közölné, hogy vannak-e levéltárakban annak megállapítására alkalmas bizonyítékok, hogy a következő szovjet politikusok zsidók voltak: Berija, Kerenszkij, Eisenstein (a filmrendező), Lunacsarszkij, Kollontaj. Az előzőeket többször mint zsidókat említették, az utóbbi kettőt mint félzsidókat. Többen kifejezetten azt állítják, hogy nem zsidók. (Berija arca tipikusan zsidós). A zsidók őt közülük valónak mondják.”⁴

Az 1944. december 5-i értesítés: „a két bolsevik, Meyerhold rendező és Jofan építész a helyi szakértők egyhangú véleménye szerint

¹ Léon Poliakov and Josef Wulf, Das Dritte Reich und seine Denker, Berlin, 1959, 456. old.

² Helmut Heiber (Hrsg.) Reichsführer! Briefe an und von Himmler, Stuttgart, 1968, 44. old.

³ Ibid. 76. old.

⁴ Centre de documentation juive contemporaine, Doc. no. CXL-III.

¹ Daniel Guérin, Sur le Fascisme. I: La Peste Brune, Paris, 1969. évi kiadás, 82. old.

² Ilse Staff, Justiz im Dritten Reich, Frankfurt, 1964, 171–172. old.

zsidók”.¹ Ugyane hó 11-én: „Legyen olyan szíves és szedjen ki Mademoiselle Michelsonból még néhány adatot, amelyekkel az emlékirataiban Ilja Ehrenburgról szolgáltatott adatok kiegészíthetők. Nevezetesen: miféle társaság volt az, amely a hírhedt nizzai nyaralóban tartózkodott, ahol Mademoiselle Michelson a világháború alatt tíz napot töltött el Ilja Ehrenburg társaságában? Voltak-e ott más zsidók is? Milyen nyelven beszéltek egymás között, oroszul vagy franciául? Ehrenburg hibátlanul beszélt-e ezen a nyelven, vagy idegyszerű kiejtéssel? Mi volt a Schmidt nevű barátnőjének a keresztnéve? Miért nem vette őt el feleségül, amikor már egy gyermekük is volt, és évek óta együtt éltek? Ehrenburg milyen utazásokat tett egyedül?”

De ezek a megkülönböztetési erőfeszítések a legmeglepőbb területekre is kiterjednek:

1944. augusztus 10-én dr. W. Koeppen SA Standartenführer dr. Schickertnek, a Zsidókérdések Kutató Intézetének igazgatójának a következőket írja:

„Mellékelten egy érdekes fényképet küldök Önnek, amely a Wasserburg am Inn-i múzeumból származik. Ez egy régi faszoborról készült, amely Krisztust határozottan zsidó arcvonásokkal ábrázolja. Ezt a fényképet nekünk a müncheni bíróság elnöke küldte be.”²

A megkülönböztetés a törvény kritériumai alapján nem megy nehézségek nélkül. 1938-ban a „Deutsches Recht” több oldalt szentel egy ismeretlen apától származó fiatal lány esetének, aki egy fajgyalázi perben tanúként jelent meg és faji hovatartozását kellett megállapítani:

„A tanú származását illetőleg előadta, hogy semmiféle oka nem volt arra a föltevésre, hogy szülei zsidó vagy idegen fajúak lehetnének. Soha eszébe sem jutott, hogy ereiben egy más faj vére folyik. Jelentősége van annak, hogy a tanú édesanyja a C.-i bíróság előtt azt vallotta, hogy X. zenész volt az apa, tehát kétségtelenül német vérű ember, és hogy az X. ellen folytatott tartási perében ő mint tanú előadta, hogy a fogamzási idő alatt szexuális viszonya volt Y. altiszttel is, aki szintén kétségtelenül német vérű ember. A tanú maga a bíróságra azt a benyomást tette, hogy teljesen német vérű. Külső

megjelenése semmilyen vonatkozásban nem engedi meg annak föltetelezését, hogy benné idegen faj vére lehessen. Azt az összenyomást kelti, hogy észak-keleti.”¹

1940-ben a német jogászok lapja, a Deutsches Recht egy kimerítő tanulmányt közöl a „Lazare” keresztnévről. Zsidó névről van-e itt szó, vagy nem? A „Lazare” név a „Lazarus” névből származik, és a „Lazarus” név a zsidó nevek jegyzékében szerepel. Az árja tehát nem jogosult a „Lazare” név viselésére, még ha a név – mint ilyen – a zsidó nevek jegyzékében nem is található. Ha megengednék, hogy ezt a nevet árja viselje, meg kellene engedni a „Salomo” nevet is, mert a hivatalos névjegyzék csak a teljes „Salomon” nevet, valamint a „Sally” és a „Saló” rövidítéseket tartalmazza, de a „Salomo”-t nem. Abból a tényből sem lehet semmire sem következtetni, hogy a jegyzék a „Leiser” nevet tartalmazza, mert ez ugyanúgy lehet az „Eleazar” mint a „Lazare” vagy más nevek elferdítése. Végül is a „Leiser” esetében a kapcsolat a „Lazarus”-szal és a „Lazare”-ral nem nyilvánvaló, míg a „Lazare” mint a „Lazarus” rövidítése szembeeső.²

Érthető, hogy ennyi probléma mellett a törvényes meghatározások elégtelenek. Megbízható antropológiai kritériumokra van szükség. 1942. elején a strassburgi orvosi fakultás professzora, Hirt a következő jelentést terjeszti elő – Sievers, az „Ahnenerbe” vezetője útján – Himmlernek:

„A gazdag koponyagyűjteményben majdnem minden faj és nép koponyái megtalálhatók. Csak éppen a tudomány rendelkezésére álló zsidó koponyák alig találhatók, így ezeknek tanulmányozása biztos eredményekkel nem járhat. A keleti háború most alkalmat nyújt e hiány pótlására. A zsidó-bolsevik népbiztosok – akik egy visszataszító, de jellegzetes alsóbbrendű emberiséget testesítenek meg – koponyáik vizsgálatával megadják nekünk a lehetőséget kézzelfogható tudományos bizonyítékok megszerzésére.”

„E frenológiai anyag megszerzésének és biztosításának gyakorlati keresztülvitele legkönnyebben a Wehrmachtnak adott rendelkezés formájában valósítható meg, amely szerint ezentúl az összes zsidó-bolsevik népbiztosok a helyi rendőrségnek élve átadandók. A helyi rendőrséget meg kell bízni azzal, hogy ezeknek a zsidó foglyoknak

¹ Idem, CXL–67.

² Idem, CXL–68.

³ Idem, CXLV–568.

¹ Léon Poliakov and Josef Wulf, Das Dritte Reich und seine Diener, Berlin, 1956, 284. old.

² Ibid. 277. old.

beosztását és tartózkodási helyét egy meghatározott hivattal szabályszerűen közölje, és őket a speciális kiküldött megérkezéséig gondos őrizetében tartsa. Ez a kiküldött – a Wehrmacht vagy a helyi rendőrség egy fiatal orvosa – a szemrevételezések és antropológiai mérések meghatározott sorozatát végezze el és a lehetőség szerint állapítsa meg a származást, a születés keltét és a többi személyi adatokat. A zsidó halála után – fejének nem szabad megsérülnie – a fejet a törzstől elválasztja és azt egy »ad hoc« folyadékban, speciálisan elkészített és hermetikusan záródó bádogtartályba csomagolva rendeltetési helyére küldi el. A fényképek, mérések, végül magának a koponyának alapján, az összehasonlító anatómiai kutatások, valamint a faji kutatások és a koponyaforma kóros elváltozásaira, az agy formájára és nagyságára vonatkozó kutatások eredményesen elvégezhetők. Az új strassburgi egyetem, céljainak és feladatainak megfelelően, a leginkább alkalmas hely az így egybegyűjtött frenológiai anyag megőrzésére és tanulmányozására.”¹

Himmler hozzájárulását megadja, de a „zsidó-bolsevik népbiztosok” hiánya az „Ahnenerbe”-t arra kényszeríti, hogy helyettük 150 auschwitzi zsidót fogadjon el. Végül is Natzweilerben, Strassburg szomszédságában különleges eljárással kivégzett 79 zsidó férfi és 30 zsidó nő holttestét küldték el dr. Hirt intézetének identifikáló vizsgálat céljára.²

3. A megtisztítás rögeszméje

A fertőzés és bomlasztás terjesztőinek felismerése egyenesen az azonnali és folyamatos tisztogatás követelményéhez vezet. A felismerési és megtisztítási eljárás egyidejű és folytatólagos – megszakítás nélkül felismernek, megkülönböztetnek és megtisztítanak, de mindig azzal a kockázattal, hogy a fertőzés egy-egy góca még felfedezetlen maradt.

1933. április 7-én a német közigazgatást – ideértve az egyetemeket is – minden zsidó funkcionáriusától megtisztítják. Ezután kerülnek sorra az orvosi hivatás, az ügyvédi kamara, a közjegyzőség. Egyidejűleg a színházak, filmek, az írók és művészek egyesületeit, valamint a sportegyesületeket és a fegyveres alakulatokat is megtisztítják.

Az 1935. évi nürnbergi törvények kihirdetése és a zsidó „törvényi” fogalmának meghatározása után megtisztítják a német polgárságot. Zsidó nem lehet a Reich állampolgára. Az 1935-től 1937-ig egymást követő tilalmak felsorolása – a maga aprólékosságával és rendszerességével – egy minden korlátot áttört rögeszme ékesen szóló megnyilatkozása.

Elzárják a zsidókkal való érintkezéstől az orvosokat, az állatorvosokat, a békebírákat, a hitelesítőket, a húselenőröket, a pénzügyőröket, a könyvszakértőket, a gazdasági tanácsosokat, a földmérőket. Megtiltják a zsidóknak, hogy nem zsidó iskolákat látogassanak vagy nem zsidó gyermekeket tanítsanak, vadászati engedélyük legyen, nevelőnőket alkalmazzanak, gyógyszerzártaik legyenek vagy gyógyszerárakat örököljenek, nevüket megváltoztassák, doktori címet kapjanak.¹ Ez azonban a listának csak csekély töredéke.

Az 1938. év november és december havában a gazdasági élet egész területét megtisztítják és a rendelkezések százai hajszolják a „zsidó veszedelmet” a legkisebb zugig.

De a zsidókkal kapcsolatosan nemcsak minden fizikai és hivatásoszerű érintkezéstől tisztítják meg a Reichet. A német szellemet is meg kell védeni minden fertőzéstől, mely a zsidó vagy judaizált művekből származik. „Minden nyilvános és tanulmányi célokat szolgáló könyvtárat meg kell tisztítani a zsidó szerzők műveitől – a lehetőség szerint –” jelenti ki Walter Frank 1936. október 3-án.² A zsidó és judaizált műveket azonban már három évvel előbb a Reich több egyetemi városában rakott máglyák lángjaiba dobták.

„A mai napig – írja 1935. január 8-án a német írói kamara egyik tisztviselője – a Reich 5000 nyilvános könyvtárából hivatalunkhoz 3875 címet küldtek be felülvizsgálat céljából.”³ 1937. február 15-én a düsseldorfi Gestapo jelenti, hogy „1936. szeptember 8-ától november 14-ig Düsseldorf környékének minden könyvtárát és könyvkereskedését az ártalmas és nemkívánatos művek jegyzékének megfelelően »megtisztították«”.⁴ A kulturális tisztogatás azonban nem megy problémák nélkül. – 1935. szeptember 24-én a propagandaminisztérium egy hivatalnokja írja: „Kiderül, hogy Richard Strauss legújabb »Die schweigsame Frau« című művéhez nem ke-

¹ Hans Buchheim et al., Anatomie des SS-Staates, 327–328. old.

² Document de Nuremberg, NG-778.

³ Hildegaard Brenner, Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus, Hamburg, 1963, 191. old.

⁴ Ibid. 193. old.

vesebb mint négy zsidó személy kapcsolódik. Napjainkban csaknem nevetséges vakmerőség.”¹ Hasonlóan kényes kérdés „A szép Anna és a derék Gáspár” című híres operettet illetőleg: „Az operett szövege egy tehetséges és ismert költőnek Herybert Menzelnek, a párt egyik veteránjának a műve. A szöveggönyv tehát német a szó legnevesebb értelmében és minden kritikán felül áll. Ellenben a zenét Ernst Viebig szerezte, a megérdemelten híres regényíróknak Clara Viebignek és Cohn kiadónak a fia, Viebig tehát félzsidó” – közli a Reichskulturkammer részéről Schlösser, 1934. február 23-án.²

Johannes Stark, a Nobel-díjas fizikus, 1937-ben felvetette a „féhér zsidók” problémáját, tudniillik azokét a tudósokét, akik a törvény kritériumai szerint nem zsidók ugyan, de a zsidó szellem hatása alatt állottak. Hogyan lehet az egyetemeket az ő befolyásuktól megtisztítani?³

Lényeges mégis a német vér védelme marad; megóvása a fertőzés és beszennyezés minden lehetőségével szemben, amit a zsidó vér okoz. Észlelhető itt is, hogy a súlyt a zsidóra mint szexuális megromlótóra helyezik. 1935. szeptember 15-én kihirdetik a Német vér és a német becsület védelméről szóló törvényt:

- „1. Tilos a házasság a zsidók és a német vagy azonos vérű személyek között.
2. Tilos a házasságon kívüli viszony zsidók és német vagy azonos vérű személyek között,
3. Zsidók nem foglalkoztathatnak háztartásuk szolgálatában negyvenöt éven aluli életkorú német vagy azonos vérű nőket.”

A zsidó munkáltató jogosult azonban háztartásában negyvenöt éven aluli életkorú német vérű nőt alkalmazni, ha bizonyítja, hogy részére éjszakára elkülönített lakást bérel. 1937 októberében a „Deutsche Justiz”, „a vér tisztaságának veszélyeztetése” miatt elítélt egyik zsidó esetét tárgyalja, aki ugyanabban a lakásban lakott, amelyben a szolgálatában álló német nő – „mert maga az együttalakás ténye komoly gyanúokat képez a vér tisztaságának veszélyezte-

tésére”.⁴ De a Német vér védelméről szóló törvény értelmezése – a számos lehetőség a német vér tisztaságának veszélyeztetésére – komoly problémákat vet fel.

Egy, az 1938. október 14-én kelt bírósági határozat szerint a német vér tisztaságának veszélyeztetése a zsidó férfi és német nő szexuális viszonyának alakjában akkor is a törvény tilalma alá esik, ha a viszonyokat a Reich területén kívül folytatják. Ezek ugyanis súlyos veszélyt hoznak arra a létező közösségre, amelyet a német nép vérével alkot.¹ Még nehezebb a szexuális exhibicionizmus vagy az onánia problémája. A „Deutsches Recht” az 1939. évi 1. számában az egyik, a tárgykörbe tartozó bonyolult esetet tárgyalja: „A vádlott (árja férfi) hosszú évek óta nemi viszonyt folytatott Sch. zsidó nővel. Körülbelül az 1925. év óta fokozatosan elvesztette képességét a normális szexuális életre. A vádlottnak a rendőrségi és bírósági kihallgatásai során ismételten tett vallomásai szerint a két partner szexuális kapcsolatai legalább 1937-ig egyformán alakultak. A vádlott – a normális szexuális érintkezés néhány eredménytelen kísérletének kivételével –, Sch. jelenlétében maszturbált oly módon, hogy közben testének egyes részeit (mellét, combjait, karját) simogatta és nézte, amint öltözött vagy vetkőzött, s ilyen módon hozta magát izgalomba.” A bíróság és a „Deutsches Recht”, miután részletesen megvizsgálta, hogy mit kell szexuális kapcsolatokon érteni, arra a megállapításra jutott, hogy „a normális szexuális érintkezésen kívül, ugyanúgy szexuális kapcsolatnak kell tekinteni minden szexuális ténykedést, amely legalábbis az egyik résztvevő szexuális vágyainak kielégítésére szolgál”. Következésképp a vádlott cselekményei a Német vér védelméről szóló törvény hatálya alá esnek.²

1936-ban a német állatokat védik meg attól, hogy zsidókkal érintkezésbe kerüljenek, akiket az állatorvosi foglalkozástól eltilítanak. 1938. november 29-én újabb intézkedés az állatok védelmére: eltilítják a zsidókat a postagalambok tartásától.³

1938. december 3-án a német helységek és utcák rendszeres megtisztítása megy végbe az SS Reichsführer rendeletére. A zsidóknak nincs többé joguk színházakat, mozikat, kocsmákat, nyilvános hangversenyeket, olvasótermeket, múzeumokat, szórakozóhelyeket (sic), sporttelepeket, korcsolyapályákat, nyilvános vagy magánfür-

¹ Hildegard Brenner, Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus, Hamburg, 1963, 196. old.

² Ibid. 196. old.

³ Léon Poliakov and Josef Wulf, Das Dritte Reich und seine Denker, (op. cit.), 300. old.

⁴ Wolfgang Scheffler, Judenverfolgung im Dritten Reich, Berlin, 1964, 72. old.

¹ Wolfgang Scheffler, Judenverfolgung im Dritten Reich, Berlin, 1964, 22. old.

² Léon Poliakov and Josef Wulf, Das Dritte Reich und Seine Diener, 273. old.

³ Reichsgesetzblatt, Teil I. Seite 1749.

dőket, fedett és nyitott fürdőket látogatni. Berlinben nem járhatnak a Wilhelmstrassén, a Leipzigerstrasse és az Unter den Linden között lévő útvonalon, a Wilhelmsplatzon, a Vosstrassén a Hermann Göring-Strassétól a Wilhelmstrasséig, és az Unter den Linden északi részén, a halottak emlékművétől az egyetemig.¹

Bármilyen méretű is a zsidók és a nem zsidó németek minden lehető fizikai érintkezését kizáró tisztogatás, mégis a háború előtt kétségtelenül a leghatékonyabb tisztogató intézkedés a zsidók teljes eltávolítása volt a Reich területéről, lehető leggyorsabb és tömeges kivándoroltatásuk.

A Reich biztonsági szolgálatának vezérmotívuma és folytonosan hangoztatott célja a háború kezdetéig a zsidók kivándorlása. A „megtisztítás” célját szakadatlanul hangsúlyozzák. A Reichot meg kell tisztítani a zsidóktól, el kell érni Németország zsidótlanítását.²

Az SS zsidókérdés-szakmegbízottjának véleménye szerint két eszközzel lehet a zsidókat távozásuk meggyorsítására kényszeríteni: létfenntartásuk gazdasági alapjainak elvonásával és politikai nyomással. Az SD (biztonsági szolgálat) 1937 januárjából származó egyik jelentésében a zsidóellenes akciók felelős tényezői elismerik, hogy az előző években alkalmazott nyomás nem volt eléggé erős.³ Ezzel a helyzettel kell magyaráznunk, hogy a zsidó kivándorlási központokat állítanak fel előbb Bécsben, majd Prágában, végül magában Berlinben. Ugyancsak ebből a szempontból érthető meg a cionista vezetők kényszerű „együtműködése” a nációkkal. Ezek mindenáron meg akarták tisztítani a Reichot a zsidóktól, azok minden eszközt fel kívántak használni arra, hogy minél több hontalant gyűjtsenek össze Palesztinára földjén. „Ez a zsidókérdés legjobb megoldása Németországban – a lehető legtöbb zsidó kivándorlása, és ebből a szempontból a kivándorlás céljára minden szükséges támogatást meg kell adni” – olvasható ez az SD 1938. december 18-i jelentésében.⁴ De pontosan a „tisztogatásnak” ez a látszólag ideális módja az, ami a náciakat dilemma elé állítja, amely a háború kitöréséig megoldhatatlan.

4. A dilemma

Az SD ugyanezen, 1936. december 18-i jelentésében a következő mondatra akadunk: „A judaizmus nem kizárólag belső ellenség, tevékenységének súlypontja külföldön van.”¹ A zsidók kivándorlásra kényszerítése a Reich „megtisztítását” jelenti ugyan, de a „külső veszedelem” minősítését is.

A náciak a probléma tudatában vannak, amint ezt az idézendő okmányok bizonyítják. Például az SD-nek a zsidókérdésről 1937 januárjában szerkesztett összefoglaló jelentése:

„Abszolút szükségesség – főleg a fiatal nemzedék szempontjából –, hogy a zsidók kivándorlását olyan területekre irányítsuk, ahol nincsenek olyan helyzetben, hogy a Reichnak árthatnának. Arra az érvre, hogy a zsidók tömeges kivándorlása a világ zsidóságát erősítő tényező lesz, azt válaszolhatjuk, hogy mindenekelőtt Németország problémáját kell megoldani. A megoldás az lehetne, hogy a kivándorlást alacsonyabb kultúrnívón álló vidékek felé irányítanák, ahol így elkerülhető lenne, hogy a zsidók újra pénzt halmozzanak fel, s ahol a zsidó kénytelen lesz legalább évtizedekig ott maradni és csak keservesen kemény munka árán tarthatná fenn magát.”²

A jelentés névtelen szerzője mint ilyen jellegű vidéket említi még Palesztinát, és kizárja a kivándorlást az európai országokba, viszont javasolja Latin-Amerikába, Equadorba, Columbiába és Venezuelába. Ami Palesztinát illeti, a judaizmus erősítésének veszélye itt mindenek ellenére fennáll. Az SD specialistája azt is javasolja, hogy a szegény zsidókat a gazdag zsidókkal együtt kötelezzék a kivándorlásra, ami egyben a gazdasági fejlődés lehető lelassulását jelenti – legalábbis egy SD specialista észjárása szerint.³

Az SD tagjainak érvelése a párt egyes más részlegeit nyilván nem győzi meg. Jóllehet mindannyian érzik a parancsoló szükségességét annak, hogy a Reichot a zsidóktól megtisztítsák, mégis egy oly országos központ gondolata, mint Palesztina, ahol a judaizmus megpróbál új erőt méríteni, egyeseket közülük visszariaszt. Így 1939 elején a Wilhelmstrasse kifejezésre juttatja, hogy ellenzi a zsidók kivándorlását ebbe az országba. Az ebben a „diplomáciai okmányban” felhasznált érvek ismét egyszer kimutatják, hogy a náci fantazmák

¹ Bruno Blau, Das Ausnahmerecht für die Juden in Deutschland, 1933–1944, Düsseldorf, 1954, 56. old.

² A. D. Kulka, Recueil de documents, Jerusalem, 1968, 71. old.

³ A. D. Kulka, op. cit., 72. old.

⁴ Ibid, 155. old.

¹ A. D. Kulka, op. cit., 155. old.

² Ibid. 71. old.

³ Ibid. 74. old.

minden alkalommal mennyire a legkülönbözőbb és a legmeglepőbb formákban jelentkeznek:

„Németországnak fel kell ismernie a veszélyt, amelyet a Palesztinában létesítendő zsidó állam jelent – írja 1939. január 25-én Schumburg –, mert ez az állam, még miniatűr formájában is, az egész világ zsidó mozgalmainak központjául szolgálhatna, ahogyan a Vatikán a politikai katolicizmus központjául szolgál. A tény jelentősége, hogy a világ zsidósága a Harmadik Birodalomnak mindig engesztelhetetlen ellensége lesz, azt az elhatározást kényszeríti ránk, hogy a zsidó pozíció minden erősödését megakadályozzuk. A zsidó állam a világ zsidóságának helyzetét a nemzetközi kapcsolatok terén erősítené. Alfred Rosenberg 1939. január 15-én Detmoldban tartott beszédében elgondolásait a következőképpen fogalmazta meg: »A zsidóság ma arra törekszik, hogy magának Palesztinában egy zsidó államot létesítsen – de nem azért, hogy a világ összes zsidói számára hazát biztosítson, hanem más okból: – a világ zsidóságának egy miniatűr állam fölött kell rendelkeznie, hogy onnan a világ minden részébe mentességet élvező diplomáciai képviselőt elküldje és közvetítésükkel saját hatalmi törekvéseit előmozdítsa. De mindenekelőtt egy központot akarnak a zsidóság részére. Egy zsidó államot, ahol a világ összes zsidó szélhámosai – akiket más országok rendőrségei üldöznek – elrejtőzhetnek, új útleveleket kaphatnának, s ahonnan őket a világ többi részeibe lehetne elküldeni.«”¹

Végeredményben a dilemma teljes egészében fennmarad. Ilyen körülmények között az 1938. év végén az SS egyes tagjai már úgy tekintik a német zsidók szerepét, mint az őrizetben tartandó túszo-két, hogy ilyen módon készüljenek fel a világ zsidóságának támadásaira. A „Das Schwarze Korps” 1938. október 27-én „Szemet szemért, fogat fogért” című cikkében a következőket írja: „A német és az olasz zsidók túsok, akiket a sors nekünk azért adott a kezeinkbe, hogy hatékonyabban védekezhessünk a világ zsidóságának támadása ellen.”² November 3-án a „Das Schwarze Korps” ugyanezt a témát újra előveszi és ezeket írja: „Ha a zsidók nekünk hadat üzennek – amint ezt már megtették –, a közöttünk élő zsidókkal úgy fogunk bánni, mint egy velünk hadiállapotban lévő állam polgáraival. – A németországi zsidók a világ zsidóságához tartoznak és együttesen

felelősek mindazért, amire a világ zsidósága Németország ellen vállalkozik, valamint biztosítékkal szolgálnak minden baj ellen, amivel a világ zsidósága bennünket sújt vagy sújtani szándékozik.”¹ De ha a zsidókat túsokkal őrzik, ez azt is jelenti, hogy a Reich kebelében a fertőzés csíráit őrzik. – *Az eltávolítás útján végrehajtandó megtisztítás szükséglete és a külső veszély fokozódásától tartó félelem között fennálló ellentét egyedüli „logikus” következménye elkerülhetetlenül jelentkezik: Ez a zsidók fizikai elpusztítása.* Ezt jelenti be a „Das Schwarze Korps” 1938. november 4-én.

„Mivel ez a dolog feltétlenül szükséges s mert többé nem vesszük számításba a világ tiltakozását és mert nincs az a hatalom a világon, amely bennünket ebben megakadályozhatna, most a zsidókérdést a teljes megoldáshoz juttatjuk. A terv világos: teljes eltávolításuk és teljes elkülönítésük!

„Mit jelent ez?”

„Ez nemcsak a zsidók kivonását jelenti a német gazdasági életből, amelyet gyilkos mesterkedéseikkel, háborúra és gyilkolásra bujtogatásaikkal felforgattak.”

„Ez lényegesen többet jelent!”

„Egyetlen némettől sem kívánható, hogy továbbra is egy fedél alatt éljen a zsidókkal, a gyilkosok és gonosztevők jegyével megbélyegzett fajjal, a német nép konok ellenségeivel.”

„Ki kell tehát kergetni a zsidókat házainkból és lakónegyedeinkből és háztömbökbe és más lakónegyedekbe kell őket átszállítani, ahol egymás között fognak élni és érintkezésük a németekkel a minimumra lesz korlátozva. Megkülönböztető jelekkel kell őket megbélyegezni és meg kell tiltani, hogy Németországban házuk vagy földjük legyen.”

A „Das Schwarze Korps” ezután elmagyarázza, hogy a zsidók a saját elszigetelt kerületeikben elzártan maguktól dolgozni képtelenek és gyorsan a nyomorra és a bűnre lesznek rászorítva. A német nép azonban nem engedheti meg, hogy a bűnözők és az alsóbbrendű emberiség egy fajtája éljen vele együtt.

„A fejlődésnek ez a szakasza életbevágó kötelességünkkel teszi, hogy ezt a zsidó alsóbbrendű emberfajtát kiirtsuk, ugyanígy, ahogy a mi fegyelmezett országunkban minden gonosztevőt kivégzünk: tűzzel-vassal!”

„Ennek következménye a németországi zsidóság végső katasztrófája, teljes megsemmisítése lesz.”

¹ Schumburg memoranduma, 1939. január 25. Documents of German Foreign Policy, Série D. V. köt. No. 664.

² Das Schwarze Korps, 1938. október 27.

¹ Das Schwarze Korps, 1938. november 2.

A „Das Schwarze Korps” hozzászól: „Mindazok, akik külföldön azt gondolják, hogy ezt a logikus és elkerülhetetlen fejlődést tiltakozásokkal, fenyegetésekkel vagy zsarolással megállíthatják, csak azt bizonyítják be, hogy 1933. óta semmit sem okultak. Nekünk teljesen közömbös, tudjuk-e, hogy néhány év múlva mi történik, vagy mi nem történik, mert nem lehet kétséges, hogy addig a mi zsidóink problémája meg lesz oldva, de az sem lehet kétséges, hogy megoldása teljes és tökéletes lesz.”¹

Világosabban ezt kimondani nem lehet. A külföldi reakciók semmit sem fognak a dolgok elkerülhetetlen menetén változtatni. Hítlernek viszont az ilyen tervek megvalósításához háborúra van szüksége. Ismeretes híres „jóslata”, amit a Reichstagban 1939. január 30-án tartott beszédébe belefoglalt:

„Életem folyamán gyakran voltam jós – jelenti ki a Führer –, majdnem mindig kigúnyoltak. Azokban az időkben, amikor a hatalomért harcoltam, leginkább a zsidók nevettek a jóslatomon, amely szerint az Állam és az egész nép élére állok és többek között a zsidókérdés megoldását is sikeresen befejezem. Azt hiszem, az akkor visszhangzó nevetések azóta a zsidók torkára fagytak. Ma még egyszer próféta akarok lenni: ha a nemzetközi zsidó pénzü világnak Európában és Európán kívül sikerül a népeket egy új világháborúba behajszolnia, ennek nem a világ bolsevizálása és a zsidóság győzelme lesz az eredménye, hanem egész bizonyosan a zsidó faj kiirtása Európában.”²

A háború valóban lehetővé teszi a náciknak, hogy a dilemmát megoldják.

5. A végleges tisztogatás

Amikor a Wehrmacht Európa nagyobb részét megszállta és a zsidó népnek közel a fele a Reich uralma alá került, „helyszíni” tisztogatás válik lehetővé – egy folyamat, amelynek végrehajtását a totális háború helyzete mindinkább megkönnyíti. A halvaszületett elgondolások után, amelyek az összes zsidók Kelet-Lengyelország rezervált területére (Nisko), majd Madagaszkárba lehető deportálására vonatkoztak – a tisztogatás a zsidók fizikai elpusztításában valósul meg.

A háborúk kezdetével a tisztogatási intézkedések új szakaszukhoz érnek.

1939. szeptember 1-jétől a zsidóknak nyáron este kilenc, télen nyolc óra után tilos az utcán járniuk. 1940. július 4-től a zsidók csak 16 és 17 óra között vásárolhatnak. 1942. április 24-től tilos bármiféle nyilvános közlekedési eszközt használniuk.

Hasonló intézkedések rövidesen az egész megszállott Európára kiterjednek. 1942. június 10-én Franciaországban egy SD jelentés még azt sérelmezi, hogy „kávéházak és vendéglők a német tiszték és katonák szomszédságában ülő szemtelen és kihívó zsidók elviselhetetlen látványát nyújtják”. – „Amilyen sürgősen csak lehét, meg kell tiltani, hogy a zsidók a közlekedési főútvonalakra, a kávéházakba, vendéglőkbe, színházakba beléphessenek és főleg, hogy a nyilvános fürdőket látogathassák.”¹

Ezentúl a tilalmak minden megszegése ugyanolyan veszélyes, mint a tabu megérintése egy primitív társadalomban. Egy zsidó és egy német nő valóságos vagy vélelmezett szexuális érintkezése a zsidó halálát jelenti. A Katzenberger-ügy, amelyben a zsidó Katzenbergert azzal vádolják, hogy egy Seiler nevű német nővel szexuális viszonya volt, csak egy a sok példa közül. 1942 júniusában Katzenbergert kivégzik.

Egy árja és egy zsidó legcsekélyebb társadalmi érintkezése az árja számára a koncentrációs tábort, a zsidó számára a tábort (kétségtelenül a halált) jelenti. A Reichsicherheitshauptamt 1941. október 24-i, valamennyi Gestapo-hivatalhoz intézett körlevele kiemeli, hogy egyes árjak még mindig érintkeznek zsidókkal. Két esetben bebörtönzésüket kívánja.

A szándékos érintkezés veszélyes és szigorúan büntetendő, de a véletlen érintkezés is feltétlenül elkerülendő. Már említettük a megszorító intézkedéseket, amelyeket a Reichban és a megszállott országokban a véletlen érintkezés elkerülése céljából alkalmaztak. A zsidók fizikai elpusztulása előtt egyetlen intézkedés adhatta meg a biztonság minimumát a fertőzéssel veszélyeztetett árjaknak: a zsidók összpontosítása a gettókba. 1940-ben két és fél millió lengyel zsidót zárnak mindenféle rendű és méretű gettókba. Bizonyos esetekben – úgy látszik – maga a gettósítás sem nyújtja a kellő biztonság garanciáit. Ezért Hans Frank, Lengyelország főkormányzója

Max Domarus, op. cit. II. köt. 1058. old.

¹ Léon Poliakov, L'étoile jaune, Paris, 1949, 47. old.

1940 áprilisában úgy dönt, hogy fővárosát, Krakkót a zsidóktól teljesen meg kell tisztítani.

Frank szerint a Krakkóban fennálló helyzet botrányos. Német tábornokok kénytelenek zsidókkal egy házban lakni és „kockáztatják, hogy járványok áldozatául essenek”. Frank bejelenti, hogy 1941. november 1-jétől kezdve Krakkó városa „zsidómentes” (Judenfrei) lesz, a zsidónegyed 60 000 lakójától „meg lesz tisztítva”, és végül németek élhetnek itt s „német levegőt” szívhathatnak.¹

Kétségtelen, hogy a rögeszmévé vált „tisztogatás” és „megtisztítás” gondolatai a legvilágosabban, magára a végleges megoldásra, a zsidók fizikai elpusztítására vonatkozó okmányokban jelentkeznek.

Kétségtelen, hogy nem maradt Hitler kezétől származó olyan írásbeli dokumentum, mely a zsidók általános kivégzésére ad parancsot, és egyértelműen úgy vélekednek, hogy ezt a rendelkezést szóbelileg 1941. tavaszán Göringnek és Himmlernek adta ki. Göringnek a végleges megoldás előkészítésére Heydrich részére adott írásbeli rendelkezése, valamint Heydrichnek a wannsée-i konferencián tartott beszéde a „megtisztítás” kifejezést nem tartalmazza, de az ily tartalmú kifejezések egyébként mindenütt folytonosan visszatérnek.

Így a Himmlernek az 1942. július 19-én a Lengyelországi Főkörmányszágban élő zsidók elpusztítására vonatkozó rendelkezésében:

„Elrendelem, hogy a Főkörmányszág egész zsidó lakosságának elszállítása 1942. december 31-ig befejeztessék.”

„Ezek az intézkedések a Reich és az érdekelttségéhez tartozó zónák biztonsága és tisztasága érdekében szükségesek. E rendelkezés bármilyen megsértése azzal a veszéllyel jár, hogy az erkölcsi és fizikai fertőzésnek újabb fészkei képződhetnek.”

„Mindezen okoknál fogva a teljes tisztogatás szükséges és végrehajtandó.”²

Az SS Reichsführer 1943 áprilisában Harkovban mondott beszéde alkalmával ugyanazt a gondolatot veti fel: „Az antiszemitizmus olyan, mint a tetvetlenítés. Hogy a tetvektől megszabaduljunk, az nem filozófiai kérdés, ez a tisztaság dolga. Rövidesen tetvetlenítve

leszünk. Nem marad csak 20 000 tétünk, és ezzel végeztünk egész Németországot illetően.”³

Heydrich jelentéseit ugyanezek a témák jellemzik.
Az 1942. február 27-i jelentés: „Igyekszünk a keleti területeket minden zsidó elemtől olyan tökéletesen megtisztítani, amennyire csak lehetséges. Litvániában a vidéket és a kisvárosokat zsidóiktól teljesen megtisztítottuk. A tisztogatás Fehéroroszországban folyamatban van.”⁴

Az 1942. március 9-i jelentés: „A beszámolónkban felölelt időszak alatt a Krím Szimferopoltól északra fekvő területei már más tisztogatási akciók alá kerültek. A Krím egészére tervezett tisztogatási akció befejezéséhez közeledik. Sőt, megjegyezhetjük, hogy a 10a, 11a és a 11b Kommandók akcióira kijelölt területek – különösen a valamely jelentőséggel bíró helységek az ismételt – hogy ne mondjuk – szabályszerű tisztogatás előnyeit élvezik.”⁵

Heydrich az 1942. április 23-i jelentésében közli, hogy a keleti területek nagyobb részükben „zsidaiktól megtisztítottak”.⁶

A Reich vezetőinek a végleges megoldásra vonatkozó utalásai szakadatlanul ugyanerről a rögeszméről tanúskodnak.

Hans Frank 1943. július 9-én a Főkörmányszág lakosságának egészségügyi helyzetéről folytatott megbeszélés során kijelenti: „ami Európa gyógyulását illeti, a zsidó elem kiküszöbölése valóságos megkönnyebbülést jelent. Ha a mi nemzedékünknek sikerül ezt a feladatot teljesítenie, a bacilusok ez elsőrendű terjesztőit közösségünkől kirekeszteni, az egészséges élet megújulásának alapfeltételei Európa népei számára helyre lesznek állítva”.⁷

Rosenberg ugyanezeket a kifejezéseket használja 1942. augusztus 6-án: „A zsidó szenny kiküszöbölése a kontinens újjászületéséhez szükséges. Ez azt jelenti, hogy a különféle nemzeti közösségek újra tiszták, egészségesek és emberiek lesznek”.⁸

Amikor 1945 februárjában, pár héttel az ezeréves Reich megszűnése előtt, Adolf Hitler megvonja a zsidók ellen folytatott hadjáratának mérlegét, a következő kijelentéseivel világosan meghatározza annak a rögeszmének a jellegét, amely az ő rögeszméje volt és ame-

¹ Document de Nuremberg, No-5574.

² Document de Nuremberg, PS-3876.

³ Document de Nuremberg, No-3241.

⁴ Document de Nuremberg, No-2662.

⁵ Document de Nuremberg, PS-2233.

⁶ Document de Nuremberg, URSS-170.

¹ Document de Nuremberg, L-152.

² Document de Nuremberg, No-5574.

lyet ő egy hatalmas tömegbe beleléhelt: „A nemzetiszocializmus a zsidókérdést a tettek mezejére helyezte át azáltal, hogy a zsidók világalgalmi törekvéseit leleplezte, őket minden oldalról rendszeresen megtámadta, minden bitorolt pozíciójukból eltávolította és azzal az elhatározással üldözte őket mindenütt, hogy a német világot a zsidó méregtől megtisztítja. Számunkra ez nélkülözhetetlen méregtelenítő gyógymód volt, és a legvégsőig teljesítettük a műveletet, amely nélkül megfulladtunk és elmerültünk volna.”¹⁰

... a zsidók világalgalmi törekvéseit leleplezte, őket minden oldalról rendszeresen megtámadta, minden bitorolt pozíciójukból eltávolította és azzal az elhatározással üldözte őket mindenütt, hogy a német világot a zsidó méregtől megtisztítja. Számunkra ez nélkülözhetetlen méregtelenítő gyógymód volt, és a legvégsőig teljesítettük a műveletet, amely nélkül megfulladtunk és elmerültünk volna.”¹⁰

¹⁰ Le testament politique de Hitler. Notes recueillies par Martin Bormann, Paris, 1959, 79. old.

UTÓSZÓ

Saul Friedländer: A náci antiszemitizmus – Egy tömegpszichózis története című, Párizsban, 1972-ben megjelent könyvének francia eredetiből magyarra történt fordítását Kormos Illés (dr.) avatott tolmácsolása segítette a hazai kiadáshoz, amelyen keresztül a legigényesebb olvasó is olyan ismeretekkel, eszmével, irodalmi betekintéssel és tudással gyarapszik, hogy hézagpótló műnél sokkal többnek véli és értékeli a szerző mondandóját.

Kormos Illés kiváló, mondhatni alkotó erejű fordítása már csak azért is hiteles, mert ő maga is Párizsban, a Sorbonne-on hallgatott politikai előadásokat a L'ecole des Sciences politiques-on, s a mű annyira felkeltette érdeklődését, hogy annak végső eredménye a magyarra történő fordítás lett.

Ez a könyv teljes áttekintést ad az antiszemitizmus csíráitól kezdve a „másság” iránt máig ható, lappangó, olykor bűvópatakszerűen fel-fel bukkanó veszélyforrásról, ami behatol a napi életünkbe, behálózza, és indokolatlanul feszültté teszi napjainkat. Láttat, érzékel-tet, de figyelmeztet is egyben: mivé tud nőni egy eszmé és mire képes, ha a palackjából kitör és szabaddá lesz a rossz szelleme.

Nagyon hasznos ez a könyv, különösen azoknak, akik nem rendelkeznek kellő mélységű ismeretekkel és előítélettel vannak a „másság”-gal szemben, ami alkalmat ad a félreismérésekre, az indulatok felkeltésére...

Kormos Illés előszavában pontosít és mérlegel, s a maga sajátos entellektuel nézeteivel, egy élet bölcseségeiben gazdag filozófiájával vezeti végig olvasóit korunk meglévő „pszichés” jelenségén.

Könyv, amit el kell olvasni! Hogy a mában és a jövőben élők értők és megértőbbek legyenek egymáshoz.

Budapest 1996. december hó.

A kiadás szerkesztője:

F.N.K.

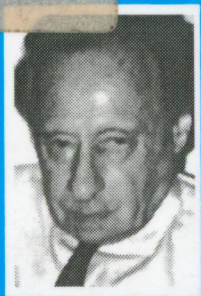
TARTALOM

Előszó	5
Bevezetés	9
1. A MODERN ANTISZEMITIZMUS	15
I. AZ ANTISZEMITIZMUS TANULMÁNYOZÁSÁNAK HÁROM ÚTJA	17
1. A kulturális tényező. A zsidó mítosz teológiai kialakulása	17
2. A társadalmi tényező: az objektív feszültségek	22
3. A lélektani tényező	28
II. A MODERN ANTISZEMITIZMUS KÜLÖNLEGES JELLEGZETESSÉGEI	38
1. A sztereotip fejlődése	41
2. Az objektív feszültségek	44
3. A lélektani tényező új jellegzetességei	49
2. A NÉMET ANTISZEMITIZMUS	55
I. A ZSIDÓ SÚLYOSABBAN NEGATÍV SZTEREOTIPJE	56
II. A NÉMET ÉS A ZSIDÓ. A TÁRSADALMI PROBLÉMA	63
1. A német társadalom átalakulása	63
2. A zsidók helyzete az átalakuló társadalomban	66
3. A politikai kiaknázás	68
III. A TÁRSADALOM-LÉLEKTANI TÉNYEZŐK	72
1. A német öntudat és a faji antiszemitizmus	72
2. A német tekintélyi rendszer (autoritarizmus) következményei	77
IV. A ZSIDÓ FAJVÉDELMI ÁBRÁZOLÁSA	85
3. NÉMETORSZÁG ÉS A ZSIDÓK A VÁLSÁG IDŐSZAKÁBAN (1914-1933)	89

I. A POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI REND MÉLYREHATÓ VÁLTOZÁSAI	90
1. A németek és zsidók a háború alatt	90
2. A forradalom és a köztársaság kezdetei	96
II. A MEGLÉVŐ LÉLEKTANI TÉNYEZŐK FELFOKOZOTT MŰKÖDÉSE	105
III. AZ ÚJ ZSIDÓ MÍTOSZ	107
IV. EGY KORSZAK LEZÁRUL	112
4. ADOLF HITLER ANTISZEMITIZMUSA	115
1. A zsidók világhuralmi törekvései	117
2. A szexuális megrontás és a mikrobális fertőzés	120
I. A ZSIDÓ MÍTOSZ SZEREPE ADOLF HITLERNÉL	116
II. HITLER ANTISZEMITIZMUSÁNAK TÁRSADALMI-KULTURÁLIS ALAPJAI	126
III. HITLER ANTISZEMITIZMUSÁNAK NEUROTİKUS ALAPJAI	135
5. A HÍVŐK	147
I. A CSOPORT NAGYSÁGA	148
II. A CSOPORT TÁRSADALMI ÉS LÉLEKTANI JELLEGZETESSÉGEI	150
1. A társadalmi jellegzetességek	150
2. A meg nem alkuvó náci, az autoritárius összkép és az érzelmi válságok	152
III. A HÍVŐK ÉS VEZÉRÜK	157
1. Adolf Hitler befolyása	158
2. A csoport-lelkiismeret kialakulása	167
6. A VÉGLEGES MEGOLDÁS	174
I. A NÁCI ANTISZEMITIZMUS ÉSSZERŰTLENSÉGE VAGY CÉLSZERŰSÉGE?	176
II. A PATOLOGIKUS FOLYAMAT CÉLHOZ ÉR	183
1. A mítosz folyamatossága	183
2. A megkülönböztetés rögeszméje	185
3. A megtisztítás rögeszméje	192
4. A dilemma	197
5. A végleges tisztogatás	200

A 144587

SAUL FRIEDLÄNDER

A NÁCI ANTISZEMITIZMUS

EGY TÖMEGPSZICHÓZIS TÖRTÉNETE

Kormos Illés

(Részletek a fordító Előszavából)

„A lehető legrosszabb időben, tíz hónappal Hitler hatalomra jutása előtt – 1932-ben születtem Prágában” kezdi Saul Friedländer az 1978. évben Párizsban megjelent emlékezéseit. E rövid mondat gyászos árnyéka kíséri gyermek- és ifjúéveit s talán meg is határozta későbbi tudományos pályáját – sikeres történelmi, szociológiai és pszichológiai tanulmányainak tárgykörét.

[...]

Jelen könyve a kétségbeesett s reménytelen problémára keresi a választ: miképpen volt lehetséges a XX. század közepén, hogy Európában, Németországban („a költők és gondolkodók népe”!) az európai történelem legnagyobb tömeggyilkosságát, államilag és társadalmilag megszervezve, kollektíve – kötelességszerűen és lelkiismeret-furdalás nélkül elkövessék? A válasz, a probléma megfejtése a szerző véleménye szerint is nehéz és bonyolult. Előrebocsátott alapvető föltevése, hogy a nácik zsidóüldözése, gyűlöletük, embertelenségeik és gyilkosságaik mindenekelőtt a pszichopatológia területére tartoznak. A föltevés igazolására – szerinte – a történelmi kutatások és a modern pszichológia – a pszichoanalízis – eredményei együttesen használandók fel, de maga a történelmi folyamat is eredményesen csak totalitásban, a társadalmi, gazdasági, kulturális, politikai és lélektani szempontok együttes alkalmazásával követhető.

URÁNUSZ KIADÓ